

І. С. Тодорова, В. І. Павленко

ПСИХОЛОГІЯ
І
ПЕДАГОГІКА
+ CD

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД УКООПСПІЛКИ
«Полтавський університет економіки і торгівлі»

І.С. Тодорова
В.І. Павленко

ПСИХОЛОГІЯ І ПЕДАГОГІКА
навчальний посібник

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
для студентів вищих навчальних закладів

Київ
«Центр учбової літератури»
2011

УДК 159.9(075.8) + 37(075.8)
ББК 88.3я73 + 74.00я73
Т 50

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(Лист № 1/11-2513 від 30.03.2011 р.)*

Рецензенти:

Гриньова М.В. – д. п. н., проф. кафедри педагогічної майстерності та менеджменту Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка;

Шиян Н.Г. – д. п. н., проф. кафедри хімії та методики викладання хімії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Автори:

Тодорова І.С., кандидат психологічних наук;

Павленко В.І., кандидат педагогічних наук.

Тодорова І.С. Психологія і педагогіка : навчальний посібник / І.С. Тодорова, В.І. Павленко. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 228 с .

Т 50

ISBN 978-611-01-0001-4

Навчальний посібник створений для методичного супроводу вивчення дисципліни «Психологія і педагогіка» за кредитно-модульною системою навчання. Посібник містить навчальну програму, методичні рекомендації до вивчення дисципліни, карту самостійної роботи студентів, порядок і критерії оцінювання знань. До кожної теми пропонуються опорний конспект, словник термінів, плани семінарських занять, запитання для самоконтролю, практичні завдання різного рівня складності, спрямовані на розвиток психолого-педагогічного мислення майбутніх фахівців. До навчального посібника доданий компакт-диск, на якому у вигляді презентації Power Point є виклад усіх тем за допомогою схем, таблиць, малюнків, коротких і змістовних визначень.

Для студентів і викладачів вищих навчальних закладів, вчителів і школярів, практичних психологів і методистів.

Для студентів і викладачів вищих навчальних закладів, вчителів і школярів, практичних психологів і методистів.

ЗМІСТ

Вступ	4
Навчальна програма	7
Тематичний план дисципліни	12
Методичні рекомендації до вивчення дисципліни	13
Змістовий модуль 1. Загальна психологія	
<i>Тема 1. Психологія як наука та практика</i>	13
<i>Тема 2. Пізнавальні психічні процеси</i>	34
<i>Тема 3. Емоційно–вольова сфера особистості</i>	54
<i>Тема 4. Індивідуально–психологічні особливості людини</i>	70
<i>Тема 5. Діяльність особистості</i>	90
Змістовий модуль 2. Соціальна психологія і педагогіка	107
<i>Тема 6. Психологія групи</i>	107
<i>Тема 7. Психологія спілкування</i>	123
<i>Тема 8. Компетентність у спілкуванні</i>	137
<i>Тема 9. Психологічний аналіз конфлікту</i>	153
<i>Тема 10. Педагогіка як наука</i>	165
<i>Тема 11. Теорія і методика навчання</i>	172
<i>Тема 12. Теорія і методика виховання</i>	188
Індивідуально–консультативна робота	204
Карта самостійної роботи студентів	208
Порядок і критерії оцінювання знань студентів	211
Список рекомендованої літератури	223
Додатки	226

ВСТУП

Психологічні та педагогічні знання необхідні кожній людині. Знаючи себе і інших, вона прагнуче до удосконалення власних можливостей, гармонізації взаємин із соціальним оточенням.

Особливої вагомості психолого-педагогічна освіта набуває у процесі підготовки спеціалістів вищої кваліфікації. Майбутні фахівці повинні уміти використовувати психологічні та педагогічні знання для ефективної професійної праці.

Головна мета дисципліни: формування знань щодо механізмів психологічних виявів особистості, соціальної групи та навичок спілкування.

Завданням дисципліни є формування основ наукового світогляду на психологічні проблеми, засвоєння основних термінів та понять психології на рівні їх відтворення і тлумачення; здобуття навичок та елементарних умінь застосовувати їх у практичній діяльності для підвищення конкурентоспроможності фахівця у соціально-психологічній сфері.

Предмет дисципліни: закономірності і механізми формування та функціонування психіки людини, прояви психічних явищ, формування особистості у процесі виховання, навчання, освіти.

Програма дисципліни, за якою складений практикум, вміщує питання загальної, соціальної психології та педагогіки, які подані дванадцятьма темами. Вивчення їх змісту дозволяє оволодіти базовими психологічними та педагогічними поняттями, допомагає створити, мотиваційну та орієнтовну основи для роботи по самовихованню та саморозвитку. Дослідження власних індивідуальних особливостей, стилю поведінки у групі, характеру спілкування з іншими людьми дозволить студенту виявити та усвідомити особистісні та групові якості, визначить шляхи до професійного та особистого зростання. Дисципліна тісно пов'язана із іншими науками гуманітарного циклу, які вивчають студенти.

У пропонованому практикумі стисло викладено основний зміст і провідні поняття усіх тем дисципліни. Глибоке засвоєння психолого-педагогічних знань потребує від студента постійної самостійної роботи над літературними джерелами, виконання індивідуальних практичних завдань, написання рефератів, проведення власних досліджень психічного життя людини за допомогою спостережень і самоспостережень, інтерв'ю, анкетування, тестування тощо.

Текст практикуму супроводжується необхідним методичним апаратом, якій може бути раціонально використаний як студентом так і викладачем. Він складається із планів семінарських занять, запитань

для самоконтролю, тематики рефератів і доповідей, практичних завдань, списку рекомендованої літератури, карти самостійної роботи, графіку індивідуально–консультативної роботи, критеріїв оцінювання знань, зразків завдань для модульної контрольної роботи, питань для підсумкового модульного контролю, системи нарахування балів.

Результатом вивчення дисципліни «Психологія та педагогіка» має стати формування гуманістичної спрямованості особисті студента, розвиток його здібностей, знань та вмінь.

Студент повинен знати:

- основні психічні функції та їх фізіологічні механізми, співвідношення біологічних та соціальних факторів у становленні психіки;
- основні методи психологічного вивчення особливості та колективу;
- психологічну структуру діяльності особистості джерела її активності;
- психологічні механізми пізнавальних, емоційних, вольових процесів, засоби регуляції емоційних станів;
- психологічну структуру особистості, основні підходи до визначення індивідуально–психологічних особливостей особистості спрямованості, темпераменту, характеру, здібностей;
- основи аналізу групової психології, міжособистісних стосунків, спілкування та конфлікту;
- завдання та перспективи розвитку педагогіки;
- зміст, принципи, методи, форми організації освіти, навчання та виховання в Україні.

Студент повинен вміти:

- користуватися психологічними методами вивчення рівня розвитку професійних здібностей;
- використовувати результати психологічного вивчення особистості та групи з метою підвищення ефективності їх діяльності, створення “психологічного комфорту”;
- надавати психологічну характеристику особистості, використовувати індивідуальний підхід до співпрацівників, підлеглих тощо;
- надавати психологічну характеристику міжособистісним стосункам в групі, розробляти програму виховної роботи для формування трудового колективу;
- аналізувати навчально–виховні ситуації, вирішувати педагогічні задачі.

II. НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ

Зміст навчальних модулів

Модуль 1. Загальна психологія

Тема 1. Психологія як наука і практика

Предмет психології. Психологія як наука про внутрішній світ та поведінку людини. Завдання та значення психології на сучасному етапі розвитку людства. Теоретична і практична психологія. Психіка та її функції. Нервова система, мозок. Свідоме і несвідоме в діяльності людини. Психічні явища, процеси, стани і властивості – основні форми прояву психіки людини. Проблема розвитку психіки з погляду еволюційного вчення. Інстинктивна поведінка. Навичка. Інтелектуальна поведінка. Соціальна обумовленість психіки людини. Проблема методу психологічного дослідження. Спостереження, самоспостереження. Експеримент. Бесіда, інтерв'ю, анкетування. Тестування. Вивчення продуктів діяльності. Методи активного психологічного впливу.

Тема 2. Пізнавальні психічні процеси

Інтелект, його складові та умови розвитку. Природа і функції уваги. Види уваги. Мимовільна, довільна, післядовільна увага. Зовнішня і внутрішня увага. Властивості уваги. Концентрація. Стійкість. Переключення. Обсяг. Розподіл уваги. Поняття про відчуття. Роль відчуттів у пізнавальній діяльності людини. Процес виникнення відчуття. Види відчуттів. Загальні властивості відчуттів. Пороги чутливості.

Роль попереднього досвіду в сприйманні. Активний характер сприймання. Види сприймання. Властивості сприймання. Мислення як вища форма пізнавальної діяльності. Порівняння. Аналіз і синтез. Абстрагування і узагальнення. Судження. Умовиводи. Поняття. Види мислення. Взаємозв'язок мови і мислення. Природа уяви. Уява і об'єктивна дійсність. Види уяви. Способи створення нових образів. Визначення пам'яті. Види пам'яті. Процеси і закономірності пам'яті. Умови продуктивності довільного запам'ятовування. Збереження. Відтворення. Впізнавання, згадування, пригадування. Забування. Індивідуальні відміни в пам'яті. Розвиток пам'яті.

Тема 3. Емоційно–вольова сфера особистості

Загальне уявлення про емоційну сферу. Емоції і потреби людей. Функції емоцій. Види емоцій і почуттів. Настрій. Афекти. Пристрасті. Стрес. Фрустрація. Моральні почуття. Інтелектуальні почуття. Естетичні почуття. Загальне поняття про волю. Рефлекторні, мимовільні й довільні дії.

Природа і функції волі. Спонукальна та гальмівна функції волі. Структура складної вольової дії. Підготовчий та виконавчий етапи.

Екстернальний та інтернальний локус контролю. Вольові якості особистості. Цілеспрямованість. Самостійність. Ініціативність. Організованість. Наполегливість. Витримка. Рішучість. Недоліки волі: впертість і примхи, навіюваність і негативізм, нестриманість, нерішучість та ін. Самовиховання волі.

Тема 4. Індивідуально–психологічні особливості людини

Індивід і особистість. Спрямованість особистості. Темперамент як динамічна характеристика психічної діяльності людини. Історія розвитку поглядів на фізіологічну основу темпераменту. Властивості вищої нервової діяльності та темперамент. Характеристика основних типів темпераменту. Індивідуальний стиль діяльності. Природа і сутність характеру. Зв'язок характеру з темпераментом. Структура характеру. Розумові, емоційні, вольові риси характеру. Ставлення до інших, до справи, до себе. Вчинок і характер. Акцентуації характеру. Формування, виховання і самовиховання характеру.

Поняття про здібності. Загальні та спеціальні здібності. Талант, його походження. Роль праці у формуванні та реалізації таланту. Талант і геній. Проблема спадкових та соціальних факторів здібностей. Задатки як природні передумови здібностей. Здібності та професія.

Тема 5. Діяльність особистості

Діяльність та її структура. Загальне поняття про діяльність як форму взаємодії людини з навколишнім середовищем. Будова діяльності. Дія і операції. Види дії: зовнішня і внутрішня; вольова і довільна, мимовільна; предметна і розумова. Уміння й навички. Процес формування вмінь і навичок. Умови успішного вироблення вмінь і навичок. Перенесення та інтерференція. Значення вмінь і навичок.

Мотивація діяльності. Цілі та мотиви діяльності людини. Активність особистості. Роль потреб у спрямованості особистості. Інтереси. Переконавання і світогляд особистості. Рівень домагань особистості. Види діяльності. Гра. Навчання. Праця. Спілкування.

Тема 6. Психологія групи

Поняття групи. Класифікація груп. Структура взаємовідносин у малій групі. Міжособистісні стосунки в групах. Нормативна поведінка в групі. Конформізм. Рівень розвитку групи. Колектив як вища форма розвитку групи. Проблема колективу і навчально–виховний процес.

Тема 7. Психологія спілкування

Проблема спілкування в психології. Поняття спілкування. Види спілкування. Структура спілкування. Спілкування як обмін інфор-

мацією. Спілкування як сприймання людьми один одного. Механізми взаєморозуміння. Спілкування як взаємодія. Психологічні способи впливу в процесі спілкування: зараження, навіювання, наслідування, переконування. Міжособистісна атракція. Проблема точності міжособистісної перцепції.

Тема 8. Компетентність у спілкуванні

Поняття про компетентність у спілкуванні. Підходи до визначення комунікативних умінь. Маніпуляція як вид психологічного впливу. Головні принципи спілкування за Д. Карнегі. Вміння слухати, види слухання. Ефективний зворотний зв'язок у спілкуванні. Проблема оціночних та безоціночних суджень про іншу людину. Методи розвитку умінь спілкування та підвищення компетенції у спілкуванні.

Тема 9. Психологічний аналіз конфлікту

Поняття про конфлікт і конфліктні ситуації. Джерела конфлікту. Види конфліктів. Аналіз конфлікту. Конфліктна проблема. Учасники конфлікту. Конфліктні інтереси. Позиція учасника конфлікту. Динаміка конфлікту. Фази конфлікту. Стили поведінки у конфліктній ситуації. Конкуренція. Ухилення. Компромiс. Пристосування. Співпраця.

Тема 10. Педагогіка як наука

Основні питання теми: Завдання педагогіки та перспективи розвитку педагогіки. Педагогічний процес, його організація. Предмет педагогіки. Педагогіка як наука, практика та мистецтво. Галузі педагогіки. Система педагогічних наук. Зв'язки педагогіки з іншими науками. Виховання в широкому соціальному розумінні, національне виховання. Навчання та освіта. Зміст освіти. Система освіти в Україні. Особливості навчання та виховання у вищій школі України.

Тема 11. Теорія та методика навчання

Основні поняття та питання теми: Дидактичні основи навчання. Соціальна, педагогічна, психологічна сутність навчання. Освітня, розвиваюча, профорієнтаційна, формуюча, креативна функції навчання. Двосторонній характер навчання. Викладання і учіння. Внутрішні та зовнішні мотиви учбової діяльності. Репродуктивний та продуктивний варіанти побудови навчального процесу. Принципи навчання. Активність, систематичність, науковість, міцність, наочність, індивідуальний підхід – необхідні умови ефективного навчального процесу. Методи навчання. Класифікація методів навчання за ступенем активності та самостійності діяльності учнів.

Тема 12. Теорія та методика виховання

Основні поняття та питання теми: Характеристика процесу виховання. Мета виховання Основні напрями змісту виховання – розумове, моральне, трудове, естетичне, фізичне. Самовиховання, його прийоми. Перевиховання. Головні закономірності виховання. Принципи виховання. Методи виховання. Прийоми та форми виховання. Класифікація методів виховання. Методи формування свідомості людини. Методи формування досвіду суспільної поведінки. Методи стимулювання та корегування поведінки. Методи контролю і аналізу ефективності виховного процесу. Критерії вихованості особистості.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ

№ з/п	Назва модулю, теми	Кількість годин за видами занять				
		аудиторні			позааудиторні	
		Всього	Лекції	Семінарські заняття	Самостійна робота	Індивідуально-консультативна робота
1	2	3	4	5	6	7
Змістовий модуль 1. Загальна психологія						
1	<i>Тема 1.</i> Психологія як наука та практика	9	2	2	5	
2	<i>Тема 2.</i> Пізнавальні психічні процеси	11	2	2	5	2
3	<i>Тема 3.</i> Емоційно-вольова сфера особистості	11	2	2	5	2
4	<i>Тема 4.</i> Індивідуально-психологічні особливості людини	11	2	2	5	2
5	<i>Тема 5.</i> Діяльність особистості	8	–	–	5	3
	<i>Підсумкова модульна робота № 1</i>	4			4	
	Всього 1 модуль	54	8	8	29	9
Змістовий модуль 2. Соціальна психологія та педагогіка						
6	<i>Тема 6.</i> Психологія групи	7	2	2	3	
7	<i>Тема 7.</i> Психологія спілкування	7	2	–	4	1
8	<i>Тема 8.</i> Компетентність у спілкуванні	8	2	2	4	
9	<i>Тема 9.</i> Психологічний аналіз конфлікту	8	2	2	2	2
10	<i>Тема 10.</i> Педагогіка як наука	6	2	–	4	
11	<i>Тема 11.</i> Теорія і методика навчання	6	–	–	4	2
12	<i>Тема 12.</i> Теорія і методика виховання	8	2	2	4	
	<i>Підсумкова модульна робота № 2</i>	4			4	
	Всього 2 модуль	54	12	8	29	5
	Всього годин	108	20	16	58	14

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

ДО ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

МОДУЛЬ 1. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Тема 1. Психологія як наука та практика

(Лекція – 2 год., семінар – 2 год.)

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ

ПИТАННЯ 1. Предмет психології

Початок науки психології Ψ

- Перша у світі експериментальна лабораторія з психології була заснована **В.Вундтом** у 1879 р. у німецькому місті Лейпцизі.

Аристотель

Епікур

Платон

Ф.Бекон

Р. Декарт

Г. Еббінгауз

Л. Леві-Брюль

З. Фройд

Г. Айзенк

А. Маслоу

Л.І. Божович

О.Н. Леонтьев

ПИТАННЯ 2. Психіка та її еволюція

Психічне відображення – це активний пошук та обробка інформації, у процесі яких формується суб'єктивний образ об'єктивного світу.

Психіка - це

- ❖ особлива форма відображення об'єктивної реальності у виді відчуттів, уявлень, думок, почуттів, емоцій та інших психологічних явищ.
- ❖ це загальне поняття, яке позначає сукупність всіх психічних явищ.
- ❖ віртуальне стиснення природи
- ❖ це властивість, функція відповідних відділів мозку, де збирається і обробляється інформація про світ.

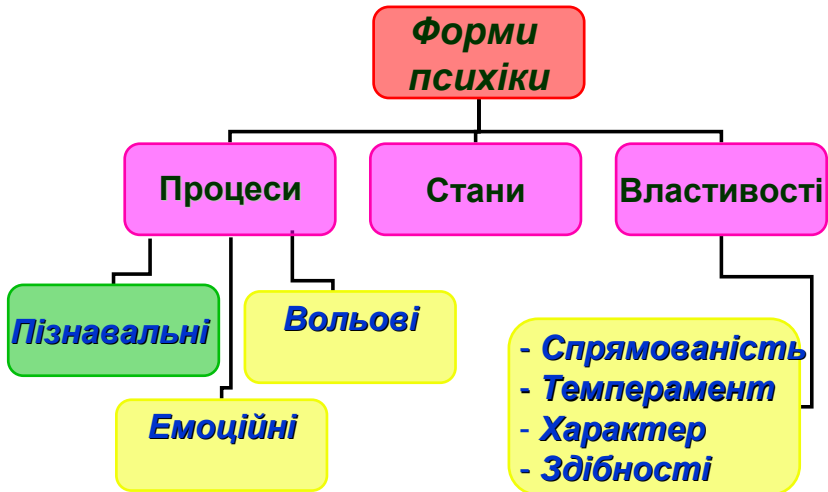
Психіка виконує важливі функції:

- ✓ орієнтування організму в середовищі;
- ✓ управління поведінкою і самоконтроль;
- ✓ спонукання до активності.

Мозок є необхідною умовою психічної діяльності

Класифікація форм психіки

Еволюція психіки

Наукове розуміння психіки неможливо без вивчення закономірностей її виникнення та розвитку в процесі біологічної еволюції та історичного поступу людства.

Дарвінізм - матеріалістична теорія еволюції живої природи, заснована на поглядах Ч.Дарвіна, викладених у праці «Походження видів шляхом природного відбору», яка була

У чому користь від наявності психіки?

Психіка забезпечує більш ефективне пристосування до середовища, є важливою умовою виживання тварин.

Головні тенденції еволюції психіки:

- Ускладнюються поведінка та психічне відображення;
- Збільшується здатність до навчання;
- Зростає роль індивідуально набутих форм поведінки і зменшується значення спадковості.

Етапи еволюції поведінки тварин:

- ТАКСИСИ — генетичні механізми просторової орієнтації до сприятливих умов середовища або від несприятливих, переважно у тварин, що не мають нервової системи.
- РЕФЛЕКСИ – уроджені, генетично запрограмовані реакції тварини на сигнали органів почуттів, що передаються за допомогою нервової системи.
- ІНСТИНКТИ – складний ланцюжок безумовних рефлексів, які генетично обумовлені, загальні для усього цього виду тварин.
- НАВИЧКИ – набуті у процесі спроб та помилок умовні рефлекси, способи поведінки, яких немає у генетичній програмі.
- ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ПОВЕДІНКА – тип поведінки, який є вершиною психічного розвитку тварин, виявляється, перш за все, в умінні вирішувати двофазні наочно-дійові задачі, маніпулювати предметами-знарядями.

<i>Активність тварини</i>	<i>Діяльність людини</i>
Інстинктивна біологічна поведінка	Діяльність, що направляється складною системою мотивації
Стадна поведінка	Спільна діяльність, розподіл функцій
Тварина керується наочними враженнями, діє у рамках наочної ситуації	Людина абстрагує, проникає в зв'язки і відношення речей, встановлює причинні залежності
Типові спадково закріплені програми поведінки (інстинкти)	Передача і закріплення досвіду через соціальні засоби спілкування (мова та інші системи знаків)
Можуть створювати допоміжні засоби, знаряддя, але не зберігають їх, не використовують постійно, не передають у спадок	Виготовляють і зберігають знаряддя праці, передають їх наступним поколінням
Приймають до зовнішнього середовища	Перетворюють зовнішній світ у відповідності зі своїми потребами, здатні до творчості

ПИТАННЯ 3. Методи психології

Основні емпіричні методи психології

<u>Спостереження</u>	<u>Опитування</u> засіб одержання психологічної інформації за допомогою системи питань.	<u>Тест</u>	<u>Експеримент</u>
навмисне і цілеспрямоване сприйняття поведінки людини або тварини з метою наступного аналізу і пояснення.		стисле, стандартизоване вимірювання індивідуальних відмінностей за допомогою запитань або завдань.	навмисне створення умов для прояву досліджуваних явищ, яке дозволяє провести точне урахування всіх змінних, виявити причинно-наслідкові зв'язки.
<ol style="list-style-type: none"> 1. Зовнішнє 2. Самоспостереження 3. Включене 4. Стороннє 5. Систематичне 6. Одиничне 7. Стандартизоване 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Усне (інтерв'ю) 2. Письмове (анкета) 3. Вільне (бесіда) 4. Стандартизоване 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Тест-опитувальник 2. Тест-завдання 3. Проективний 4. Інтелекту 5. Особистості 6. Досягнень 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Природний 2. Лабораторний 3. Формуючий 4. Констатуючий

Методичні поради до вивчення теми

Вивчення цієї теми потребує звернення не лише до підручників, але й до першоджерел, тобто робіт тих авторів, яких можна назвати класиками психології. Слід усвідомити, що, *психологія* – (від грецького *psyche* – душа і *logos* – наука) – наука про факти, механізми і закономірності розвитку і функціонування психіки.

Студент з власного досвіду може побачити, що сьогодні у всіх сферах життя суспільства – економічній, політичній, освітній, медичній, культурі, спорті, юриспруденції тощо існують практичні завдання, для вирішення яких потрібна психологічна компетентність, психологічні знання. Між галузями психологічної науки існують тісні зв'язки. Теоретична психологія веде дослідження загальних закономірностей психіки, Науково-прикладна психологія займається дослідженням та оптимізацією психіки людини в умовах тієї чи іншої діяльності, різних станів здоров'я та відношенням до права. Практична психологія функціонує як система спеціальних психологічних служб, основна мета яких безпосередня допомога реальним людям та організаціям у вирішенні психологічних проблем. У структурі практичної психології виокремлюють такі напрями: психологічна служба сім'ї та соціального захисту населення; психологічна служба системи освіти; психологічна служба системи охорони здоров'я; практична психологія політичної діяльності, управління і масових комунікацій; практична

юридична психологія і соціологія; практична психологія і соціологія економіки та бізнесу; практична психологія праці та профорієнтації; соціально-психологічна служба армії; практична психологія і педагогіка спорту [3, с. 71]. Незважаючи на велику розгалуженість, психологія зберігає спільний предмет дослідження – факти, закономірності, механізми психіки.

При вивченні історії психології слід звернути увагу на те, що уявлення про її предмет змінювались. Лише з середини ХІХ ст. психологія починає розвиватись як самостійна наука. Під впливом наукових досягнень у природничих науках вона стає на шлях експериментальних досліджень. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. формуються нові школи і течії психології, які значно розширили уявлення про її предмет, завдання та методи. Це, перш за все, фрейдизм, біхевіоризм, гештальтпсихологія, французька соціологічна школа. Великий внесок у розроблення теорії та методології психології внесли радянські психологи, які сформуvalи й затвердили у вивченні психіки *методологічні принципи* детермінізму, єдності свідомості та діяльності, розвитку психіки, принцип відображення, системно-структурний принцип.

Друга половина ХХ ст. значною мірою привернула увагу психологів до проблем особистості, з'явилися такі впливові напрями, як гуманістична та когнітивна психологія.

Студенту треба чітко зрозуміти, що *психіка* – це особлива форма відображення об'єктивної реальності у виді відчуттів, уявлень, думок, почуттів, емоцій та інших психологічних явищ. *Психіка* проявляється та існує у вигляді процесів, станів і властивостей. *Психіка* – це властивість, функція відповідних відділів мозку, де збирається і переробляється інформація про світ. *Психічні явища* – це реакція мозку на зовнішні та внутрішні подразники.

Психіка – продукт розвитку живої матерії, вона виконує важливі *функції*: 1) орієнтування організму в середовищі; 2) управління поведінкою і самоконтроль; 3) спонування до активності.

Психіка забезпечує більш ефективне пристосування до середовища, є важливою умовою виживання тварин. *Головні тенденції еволюції психіки*:

- ускладнюються форми рухової активності, поведінки;
- ускладнюються форми психічного відображення;
- удосконалюється здатність до індивідуального навчання;
- зростає роль індивідуально набутих форм поведінки і зменшується значення уроджених, спадкових. Людська психіка та поведінка істотно відрізняється від психіки та поведінки тварин.

У людини поряд із першою сигнальною системою функціонує друга, яка базується на слові та умовних знаках. Це надає людині

принципово нові можливості у розвитку та регулюванні психіки та діяльності.

На зміну біологічному, еволюційному періоду приходять соціальний, історичний період розвитку психіки людини. У людини з'являється вищий рівень психічного відображення – свідомість та самосвідомість, формується особистість.

Специфічні людські якості – особистість, свідомість, мова, праця тощо формуються у людини тільки у процесі засвоєння нею культури, яка створена попередніми поколіннями, людська психіка має суспільно-історичну природу. У психіці людини, крім свідомості, існує також *несвідоме* – сукупність психічних явищ, станів і дій, що знаходяться поза сферою розуму, вони непідзвітні свідомості і майже не піддаються контролю.

Вивчення питання про методи психології повинно привести до розуміння того, що психічні явища настільки складні та важкі для вивчення, що потребують розробки методів дослідження не менш складних, ніж прилади у фізиці, хімії, астрономії тощо.

Будь-яке наукове дослідження складається з низки послідовних етапів. Студент повинен чітко зрозуміти, що *етапи наукового дослідження* зазвичай мають таку послідовність:

1. Розробка програми дослідження (постановка проблеми, задач, уточнення предмета дослідження, висування гіпотез, вибір методів, виконавців).

2. Визначення емпіричних об'єктів дослідження (хто і як буде досліджуватися).

3. Розробка методики конкретного дослідження.

4. Апробація (пілотаж) методик, їх перевірка на надійність та валідність.

5. Збирання фактичних даних.

6. Логічне, якісно-кількісне опрацювання зібраних даних.

7. Інтерпретація результатів, висновки, звіт.

Студентові слід за рекомендованою літературою зробити конспект питання про методи психології, вивчити класифікацію методів як теоретичної, так й практичної психології.

Всі психологічні методи поділяються на декілька груп: дослідницькі методи і методи активного психологічного впливу.

Поширеним методом є тести, які призначені для того, щоб установити наявність чи відсутність уже відомих психологічних особливостей у тих чи інших досліджуваних. Тести мають відповідати таким вимогам:

1. Це стандартизовані випробування. Стандартизація досягається завдяки тому, що тестом те чи інше дослідження стає після багаторазової його перевірки на великій кількості досліджуваних.

2. Кожен тест повинен давати всім досліджуваним однакові можливості для проявлення наявних у них психологічних особливостей.

3. Інтерпретація результатів виконання тесту.

Тести – це найчастіше разові випробування, вони дозволяють зробити зріз, зафіксувати те, що має місце в момент їх проведення. Тому не можна на основі результатів тесту будувати прогнози, передбачати можливості чи міру успішності наступного психічного розвитку.

У психології широко відомі три види тестів:

1. Тести визначення здібностей – дозволяють провести відносні виміри рівня розвитку психічних властивостей (наприклад, властивостей пам'яті, мислення, уяви тощо), які визначають успіх діяльності.

2. Тести успішності – дають змогу визначити ступінь готовності до певної діяльності, тому що заміряють рівень засвоєння знань і навичок, необхідних для тієї чи іншої діяльності.

3. Проективні тести – найчастіше скеровані на те, щоб установити наявність певних психічних властивостей у конкретної людини. Проективними вони називаються тому, що складаються з таких стимулів, реагуючи на які людина проектує (виявляє) властивості, притаманні її особистості. Для цього, приміром, пропонується: тлумачити подію, відновлювати ціле за деталями, надавати сенс неоформленому матеріалу, створити оповідання за малюнком із невизначеним змістом.

Основним методом психології, як й інших наук, є *експеримент* – метод збирання фактів у спеціально створених умовах, які забезпечують активний прояв досліджуваних психічних явищ. Є два види психологічного експерименту: лабораторний і природний.

Лабораторний експеримент може здійснюватись як із використанням апаратури, так і без неї, але із застосуванням спеціально розроблених експериментальних матеріалів. Він часто скеровується на вивчення цілісної діяльності людини. У спеціальних умовах може вивчатися взаємодія різних компонентів (моторних, перцептивних, мнемонічних, інтелектуальних, вольових, характерологічних) у процесі психічної діяльності людини. Саме так будується дослідження складної діяльності оператора в інженерній психології, комплексно вивчаються психічні можливості космонавтів, досліджується поведінка людей у різноманітних стресових ситуаціях.

У природному експерименті, на відміну від лабораторного, зберігається зміст звичайної діяльності людини, але створюються умови, за яких обов'язково викликається (провокується) досліджуване психічне явище. Так, розвиток природного експерименту в царині педагогічної психології привів до створення психолого-педагогічного експерименту. Суть його полягає в тому, що вивчення школяра ведеться безпосередньо в процесі реального навчання і виховання, але з

обов'язковим активним формуванням тих психічних особливостей, що вибираються як предмет навчання.

Важливо усвідомити, що наука потребує достовірних, надійних методів, які дозволяють об'єктивно вивчати психічні явища та факти, науково пояснювати механізми їх виникнення, розвитку та функціонування. Тому слід перевіряти методи та методики на *надійність* (це характеристика психодіагностичної методики, що відображає ступінь точності вимірів, усталеність отриманих результатів) і *валідність* (якість методу психологічного дослідження, яка вказує на те, що цей метод дійсно вимірює те, що заплановано, а не щось інше).

Для перевірки та закріплення знань виконайте практичні завдання та розв'яжіть задачі. Скористайтеся довідковою інформацією, поданою в табл. 1 і 2.

Таблиця 2

Етапи становлення предмета психології як науки [3, с. 17і

Час виникнення	Провідне поняття	Стисле визначення
Десятки тисячоліть до н. е.	Душа в архаїчному розумінні	Двійник тіла, що живе власним життям та покидає тіло під час сну, смерті, непритомності
Кінець IV тис. до н. е.	Душа	Нематеріальна, незалежна від тіла пізнавальна та життєдіяльна основа. В античну епоху ототожнювалася з атомом, вогнем, повітрям, в епоху середньовіччя – зі свідомістю як здатністю до рефлексії
Перші століття н. е.	Свідомість	Сукупність мотиваційних, пізнавальних та емоційних властивостей індивіда
Друга половина XIX ст.	Поведінка	Сукупність реакцій у відповідь на зовнішні подразники-стимули
Кінець XIX ст.	Самосвідомість	Система уявлень індивіда про себе, що регулює його стосунки з іншими людьми, ставлення до себе, образ «Я»
Початок XX ст.	Особистість	Соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, яка формується і виявляється у діяльності та спілкуванні. Містить мотиваційні, характерологічні, інтелектуальні, комунікаційні властивості суб'єкта діяльності

Таблиця 1

Психологічна наука і суспільна практика (за Б. Ф. Ломовим)

Виявлення резервів росту продуктивності праці	Проектування, розробка й експлуатація техніки	Удосконалення системи керування економікою	Удосконалення сфери обслуговування	Охорона здоров'я людей	Сфера навчання і виховання	Вивчення стану суспільної свідомості
<ul style="list-style-type: none"> - психологічний аналіз трудової діяльності; - психологічні чинники працездатності і стомлення; - запобання травматизму, обумовленого психологічними чинниками; - подолання психологічних бар'єрів на шляху нововведень; - підвищення рівня мотивації праці 	<ul style="list-style-type: none"> - облік психологічних чинників у системі «людина–машина»; - дані про можливість людини щодо приймання, переробки, збереження інформації; - створення адекватної інформаційної моделі в керуваному об'єкті 	<ul style="list-style-type: none"> - керівництво діяльністю людей, засноване на знанні їхньої психології; - психологічне вивчення трудових колективів; - психологія управлінської діяльності 	<ul style="list-style-type: none"> - проблеми попиту, моди та реклами; - добір і підготовка кадрів у сфері обслуговування населення 	<ul style="list-style-type: none"> - зв'язок соматичних хвороб із психологічними властивостями; - медична психологія; - соціально-трудова реабілітація хворих; - спілкування лікаря і пацієнта 	<ul style="list-style-type: none"> - вивчення закономірностей і механізмів формування особистості; - визначення резервів і можливостей людини у різному віці 	<ul style="list-style-type: none"> - політична реклама й агітація; - виборчі компанії; - детермінанти суспільних настроїв; - формування національної самосвідомості; - протиправна поведінка

Термінологічний словник

Відображення – загальна властивість матерії, яка проявляється у здатності матеріальних об'єктів відтворювати з різною адекватністю ознаки, властивості й характеристики інших об'єктів.

Вчення про дві сигнальні системи – теорія І. Павлова, за якою людина має дві сигнальні системи. Перша з них є такою самою, як і у тварин. У ній сигнальну функцію виконують предмети і явища та їхні властивості, що безпосередньо діють на рецептори. На основі першої в людини розвинулася друга сигнальна система – сукупність тимчасових нервових зв'язків, утворених за допомогою мови. Як сигнали перших сигналів, слова складають суто людську сигнальну систему дійсності.

Валідність тесту (від лат. *validus* – міцний, здоровий) – поняття, яке вказує нам, що тест вимірює і наскільки добре він це робить. Необхідно мати на увазі, що назва тесту не обов'язково вказує на те, що він вимірює. Вона тільки дозволяє розпізнати його (А. Анастасі). Методи визначення валідності розподіляються за трьома основними критеріями: валідність за змістом; валідність за критерієм; конструктивна валідність.

Гештальтпсихологія – напрямок психології, що сформувався в 20–30-х рр. ХХ ст., завдяки працям Макса Вертгеймера (1880–1943), Вольфганга Келера (1887–1967), Курта Коффки (1886–1941) та інших німецьких психологів. Вони виступили проти асоціативної психології В. Вундта і Е. Тітченера, які стверджували, що складні психічні феномени утворюються з простих за законами асоціацій. Поняття про *гештальт* (нім. – форма) зародилося при вивченні сенсорних утворень, коли виявилася «первісність» їхньої структури відносно компонентів (відчуттів). Наприклад, хоча мелодія при її виконанні в різних тональностях і породжує різні відчуття, але впізнається як та сама. Гештальтисти підкреслювали якісну своєрідність цілого, вважаючи, що воно не зводиться до суми складових і не виводиться з них. Вони вважали, що мислення полягає в усвідомленні структурних вимог до елементів проблемної ситуації і в діях, які відповідають цим вимогам. На їхню думку, побудова складного психічного образу відбувається в *інсайті* – процесі миттєвого схоплення структури у полі сприймання.

Інтроспекція (лат. – заглядаю всередину) – спостереження за власною психічною діяльністю, самоспостереження.

Лонгітюдний і порівняльний методи (від лат. *longitude* – тривалість). *Лонгітюдний метод* характеризується тим, що протягом тривалого часу послідовно вивчаються ті самі досліджувані.

При цьому можуть застосовуватися найрізноманітніші методи збору фактичного матеріалу, але вони скеровані на той самий об'єкт дослідження. Деякі дослідження особливостей особистості тривали десятиліттями.

За *порівняльного* методу паралельно та одночасно вивчаються різні об'єкти дослідження, хоча при цьому визначаються єдиний предмет і загальне завдання дослідження. Це можуть бути дослідження особливостей психіки школярів різного віку (порівняльно-онтогенетичне дослідження), психіки здорових і психічно хворих досліджуваних (порівняльно-патологічне дослідження), вивчення досліджуваних, які знаходяться в різних соціальних чи педагогічних умовах (порівняльно-соціальне, порівняльно-педагогічне дослідження).

Метод бесіди – збирання фактів про психічні явища у процесі особистого спілкування за спеціально складеною програмою.

Плануючи бесіду, необхідно мати на увазі, що дані про явище, яке нас цікавить, може бути отримане як у вигляді відповідей *на прямо поставлені запитання* (що знає досліджуваний про той чи інший об'єкт, яке ставлення до нього, яке коло інтересів тощо), так і побічним способом (обговорення прочитаної книги і т. ін.). Цей метод використовується для отримання додаткових даних про учня.

Метод вивчення продуктів діяльності є збиранням фактів у процесі аналізу матеріалізованих результатів психічної діяльності. Це можуть бути продукти *трудової* (виготовлені токарем деталі, проект інженера, картина художника тощо); *навчальної* (написаний твір, розв'язана задача, виконане креслення); *ігрової* (споруджений із кубиків «будиночок», зроблена з піску «фортеця») діяльності.

За продуктом діяльності *відтворюється процес* виготовлення, при цьому *відображається (проектується)* ставлення людини до самої діяльності, навколишнього світу, природи, виявляється рівень розвитку *розумових, сенсорних, моторних навичок*. Вимоги до методу:

- типовість (характерність) самої діяльності;
- типовість умов діяльності;
- аналіз різних продуктів діяльності. *Цінність методу* полягає в тому, що можна час від часу повертатися до аналізу матеріалізованих продуктів діяльності. *Недолік*: не всі психічні якості можна розкрити в продуктах діяльності. Тому метод *вживається як допоміжний*.

Метод анкети полягає у збиранні фактів на основі письмового самозвіту досліджуваних за спеціально складеною програмою. У

складанні анкети велике значення має чіткість змісту запитань і чіткість їх формулювання. Анкети поділяються на два види: закриті й відкриті. У відкритих анкетах досліджувані повинні самі сформулювати відповіді на поставлені запитання; у закритих їм пропонується вибрати одну із запропонованих відповідей. Перевага відкритої анкети полягає в можливості отримати повніші дані про досліджуваних. Недолік – в тяжкості опрацювання через різноманітність відповідей. Закриті анкети є легкими для опрацювання, але їхні дані (відповіді) не виходять за задані наперед формулювання.

Позитивність методу анкет полягає в тому, що отримується велика кількість матеріалу, достовірність якого визначається «законом великих чисел». Недолік: відповіді не завжди є адекватними реальній поведінці досліджуваних.

Метод спостереження – це цілеспрямоване вивчення на основі сприймання дій і вчинків особистості в різних природних ситуаціях. *Перша* вимога до спостерігача – збереження *природності* психічних проявів. *Друга* вимога – спостереження завжди має бути цілеспрямованим, тобто слід чітко визначити *цілі й задачі*, що їх належить вирішити у процесі дослідження. *Третя* вимога до методу спостереження – *фіксація* його результатів. *Недолік методу*: спостерігач (експериментатор) знаходиться в пасивній позиції: він змушений очікувати, коли настануть психічні явища, які його цікавлять.

Надсвідоме – рівень психічної активності особистості при виконанні творчих завдань, який не піддається індивідуальному усвідомлено-вольовому контролю.

Несвідоме – сукупність психічних явищ, що виникають під впливом чинників, яких людина не відчуває і про які нічого не знає.

Несвідоме колективне (архетип) – (гр. – початок, походження і – відбиток, форма) – центральне поняття аналітичної психології. Спосіб поєднання образів, які передаються від покоління до покоління. За К.Г. Юнгом, архетипи є структурними елементами людської психіки, які містяться в колективному несвідомому, задають загальну структуру особистості, структурують розуміння людиною світу та самої себе і є основою творчості.

Онтогенез (гр. – суще і – народження, походження) – індивідуальний розвиток організму з моменту народження до смерті.

Професійна діагностика (лат. – спеціальність) – система психологічного вивчення особистості з метою виявлення її професійно значущих рис і якостей.

Професійна консультація – надання особистості на основі її вивчення науково обґрунтованої допомоги щодо найоптимальніших для неї напрямів і засобів професійного самовизначення.

Психіка (гр. – душевний) – властивість високоорганізованої матерії, що проявляється у відображенні об’єктивної дійсності.

Психічні властивості – стійкі індивідуально-психічні особливості людини, які характеризують її як особистість чи індивідуальність і виявляються в її поведінці.

Психічні процеси (лат. – проходження) – складні види внутрішньої діяльності людини, спрямовані на пізнання себе і навколишнього світу.

Психічні стани – емоційно забарвлені мінливі стани людини, які виникають під впливом різних обставин життя, стану здоров’я та інших факторів.

Психоаналіз – напрям у психології, який виник у 1896 р. і пізніше помітно вплинув на розвиток багатьох сфер діяльності, пов’язаних із пізнанням людини: медицину, літературу, мистецтво та ін. Його засновником був австрійський психіатр і психолог Зіґмунд Фройд (1856–1939). У своїй лікарській практиці він дійшов висновку, що фізіологічний підхід до психіки є недостатнім, і запропонував нову систему аналізу психічного життя людини, яку назвав психоаналізом. У структурі особистості Фройд виділив три компоненти, що взаємодіють: *Воно* (Ід), *Я* (Еґо) і *Над-Я* (Супер-Еґо). *Воно* і *Я* локалізовані в несвідомому.

Воно – осередок природжених інстинктів і потягів, серед яких провідну роль відіграють статевий інстинкт, інстинкт самозбереження, а також *танатос* (потяг до смерті та руйнування). *Воно* є джерелом психічної енергії, рушійною силою людської поведінки.

Я є свідомістю людини, яка в інтересах самозбереження пригнічує інстинкти і потяги відповідно до вимог соціального середовища.

Над-Я – носій моральних норм, що формується несвідомо за життя людини у процесі виховання, проявляється як совість, виконує функцію критики. Постійний і непримиренний конфлікт між цими компонентами, за Фройдом, породжує почуття напруженості і тривоги, що частково знімаються за допомогою захисних механізмів: *витіснення* (переведення того, що не відповідає принципу реальності, у несвідоме), *проекції* (перенесення власних переживань на об’єктивну реальність), *регресії* (повернення до нижчих форм поведінки) і *сублімації* (витрачання енергії на різні дозволені форми діяльності).

Несвідоме проявляється у свідомості як помилки, описки, обмовки, сновидіння тощо. Воно є причиною різних *неврозів* – функціональних розладів вищої нервової діяльності. Завдання психоаналітика полягає в тому, щоб виявити за допомогою аналізу вільних асоціацій і сновидінь переживання, які травмують особистість, допомогти усвідомити їх, а отже – звільнитися від них.

Психологія (від гр. *psyche* – душа і *logos* – наука) – наука про факти, закономірності та механізми психічного життя людей і тварин. Це наукове дослідження внутрішнього світу та поведінки людей й тварин, а також практичне застосування здобутих знань.

Психологія гуманістична – напрям психології, найвідоміші представники якого – американські психологи Гордон Олпорт (1897–1969), Генрі Мюррей (1893–1988), Карл Роджерс (1902–1987), Абрахам Маслоу (1908–1970) – вважають, що предметом психологічного дослідження повинна бути здорова творча особистість, основною метою якої є прагнення до самоактуалізації, розвитку конструктивного начала людського «Я». Вони стверджують, що людина відкрита для світу і наділена від природи потенційними можливостями для безперервного розвитку та самовдосконалення, вона шукає сенс життя, а її базисними потребами є любов, творчість, інші найвищі цінності. Так, Маслоу зазначає, що потреба в самоактуалізації є вершиною ієрархії людських потреб, яку утворюють потреби в повазі й самоповазі, належності до певної спільноти, в безпеці, а також пізнавальні, естетичні, фізіологічні та ін. Причому потреба в самоактуалізації виникає лише тоді, коли задоволено нижчі ієрархічні потреби.

Психологія праці – галузь психології, яка вивчає психологічні особливості трудової діяльності людини, психологічні аспекти наукової організації праці (НОП). Її завданням є дослідження професійних особливостей людини, закономірностей трудових навичок, з'ясування впливу на працівника виробничої обстановки, конструкції та розташування приладів і верстатів, засобів сигналізації тощо.

Психологія соціальна – напрям психології, який вивчає психічні явища, що виникають у процесі взаємодії людей в різних організованих групах. До структури соціальної психології входить три кола проблем:

- 1) соціально-психологічні явища у *великих групах* (у макросередовищі);
- 2) соціально-психологічні явища в так званих *малих групах* (у мікросередовищі);
- 3) соціальна психологія *особистості*.

Психологія загальна – галузь психології, яка досліджує загальні закономірності психіки. Її завдання – розроблення проблем методології та історії психології; теорії та методів дослідження найзагальніших законів виникнення, розвитку та буття психологічних явищ. Загальна психологія вивчає:

- пізнавальну і практичну діяльність;
 - загальні закономірності відчуття, сприймання пам'яті, уяви, мислення;
 - психічну саморегуляцію;
 - диференціально-психологічні особливості особистості людини;
 - характер і темперамент; переважні мотиви поведінки і т. ін.
- Результати дослідження в галузі загальної психології – фундаментальна основа розвитку всіх галузей і розділів психологічної науки.

Психологія когнітивна – один із сучасних напрямів психології, представники якої вважають, що вирішальну роль у поведінці суб'єкта відіграють знання (лат. *cognito* – знання). Вони досліджують внутрішню організацію основних психічних процесів: сприймання, пам'яті, мислення. Центральне місце відводиться питанням систематизації знань у пам'яті суб'єкта, співвідношення словесних і образних компонентів у процесах мовлення і мислення.

Соціалізація (лат. – спільність, суспільство) – процес перетворення людської істоти на суспільного індивіда, утвердження його як особистості, залучення до суспільного життя як активної, дієвої сили.

Семінарське заняття № 1

План

1. Предмет психології.
2. Психіка та її еволюція.
3. Методи психології.

Теми для написання рефератів

1. Буденна та наукова психологія.
2. Система явищ, які вивчає психологія.
3. Роль психологічних знань у формуванні спеціаліста.
4. Правове регулювання діяльності практичного психолога.

Запитання для поточного контролю знань

1. Що означає слово «психологія»?
2. Наведіть приклади психологічних явищ.
3. Які форми прояву психіки Вам відомі?

4. У чому полягає різниця між теоретичною та практичною психологією?
5. Як змінювався предмет психології впродовж її історії?
6. Які основні завдання вирішує практична психологія?
7. Розкрийте основні напрямки психології.
8. Які є класи несвідомих психічних процесів?
9. Наведіть приклади інстинктів, навичок, розумової поведінки тварин.
10. Чим докорінно відрізняється психіка людини від психіки тварини?
11. Назвіть головні тенденції еволюції психіки. Наведіть приклади «мудрості» і безглуздості інстинктів та вкажіть, у яких умовах це виявляється.
12. Поясніть вислів Ж. А. Фабра: «Зона інстинкту – точка, зона розуму – весь Всесвіт».
13. З яких стадій складається процес емпіричного дослідження?
14. Назвіть відмінність експерименту від спостереження.
15. Чим тестування відрізняється від анкетування?
16. Які різновиди експерименту існують у психології?
17. Які види спостережень існують у психології?

Практичні завдання та рекомендації щодо їх виконання

Завдання за вибором № 1

Уявіть, що Ви керівник якої-небудь фірми. Назвіть, для вирішення яких організаційних проблем Вам може бути потрібна допомога практичного психолога?

Для виконання цього завдання слід звернутися до табл. 1, а також до рекомендованої літератури (Психология : учебник для экономических вузов / Под общ. ред. В. Н. Дружинина. – С.Пб. : Питер, 2000. – С. 44–53).

Завдання за вибором № 2

Розробіть програму дослідження якого-небудь психічного явища (наприклад, мотивації студентів до навчання або почуття закоханості між людьми та ін.) за допомогою різних методів.

Задача № 1

Розподіліть на психічні процеси, психічні стани і психічні властивості названі нижче психічні явища: *мислення, темперамент, сон, запам'ятовування, воля, страх, характер, хвилювання, сприймання, потреби, уява, настрій, напруження, почуття, гнів, здібність, спостереження, відчуття, уважність.*

Для виконання завдання чітко з'ясуйте відмінності кожної з форм прояву та існування психіки (за словником та підручником).

Задача № 2

В якому з наведених прикладів йдеться про: а) *інстинктивну форму поведінки*; б) *навичку (дресуру)*; в) *інтелектуальну поведінку*?

1. У 1904 році на весь світ прославився кінь німецького вчителя Остена – «розумний Ганс», який продемонстрував глядачам небачені «математичні здібності». Він міг виконувати математичні дії з числами в межах кількох десятків, видобувати квадратні корені та ін.

2. В ящику мавпі поклали принаду. Ящик можна відкрити, якщо просунути в отвір палицю з трикутним перерізом і натиснути нею на важіль. Перед мавпою розкладені палиці з різними профілями: квадратним, трикутним, круглим. Спочатку мавпа намагається вставити будь-яку палицю, яку бере, а потім обнюхує, обмацує, оглядає палиці – і пробує ввести їх у отвір. Нарешті, вона робить правильний вибір.

3. Від квочки забрали курча і прив'язали його за лапку до стовпчика (див. рис.1). Квочка його не бачила, але, почувши писк, побігла до курчати. Тоді курча накрили скляним ковпаком так, що квочка вже не могла чути писку. Квочка бачила, як курча страждає за склом, але лишалася цілком спокійною.

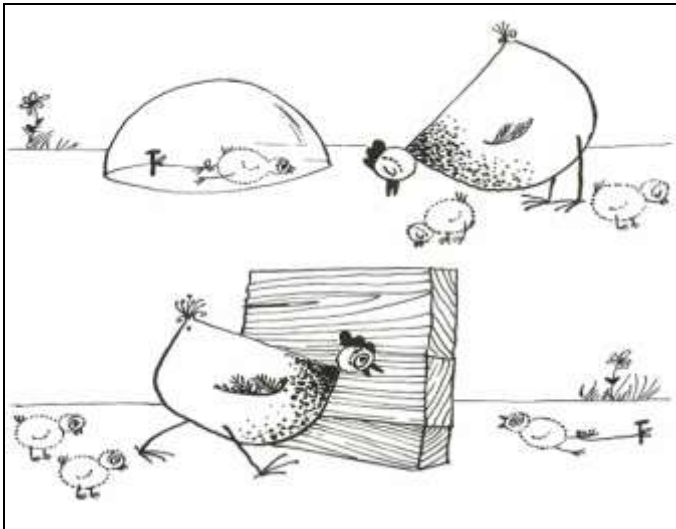

Рисунок 1. Експеримент із квочкою

Основна література

1. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. / С. Д. Максименко. – Вид. 2-е. – К. : ЦНЛ, 2004. – С. 26–51.
2. Психологія : учеб. для економ. вузів / Под общ. ред. В. Н. Дружинина. – СПб. : Питер, 2000. – С. 57–70.
3. Психологія : підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. – К. : Либідь, 1999. – С. 12–71.

Додаткова література

4. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию : курс лекций / Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : МГУ, 2004. – С. 162–190.
5. Годфруа Ж. Что такое психология : в 2-х т.; пер. с фр. / Ж. Годфруа. – М. : Мир, 1992. – Т. 1. – С. 57–95.
6. Гамезо М. В. Атлас по психологии / М. Т. Гамезо, И. А. Домашенко. – М. : Просвещение, 1986. – С. 12–59.
7. Психология XXI века: пророчества и прогнозы // Вопросы психологии. – 2000. – № 1. – С. 3–36; № 2. – С. 3–42.
8. Роменець В. А. Історія психології XIX – початку XX століття / В. А. Роменець. – К. : Вища школа, 2007. – 614 с.
9. Степанов О. М. Основи психології та педагогіки : навч. посіб. / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2005. – С. 11–57.
10. Типове положення про центр соціально–психологічної допомоги : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 12.05.2004 р. № 608 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 19. – С. 86–88.
11. Фрейд З. Толкование сновидений / З. Фрейд. – К. : Здоровье, 1991. – 383 с.
12. Хазратова Н. Социально-психологическая служба организации: анализ некоторых типичных проблем / Н. Хазратова // Персонал. – 2000. – № 2. – С. 66–69.

Питання для самостійного вивчення

1. Історія становлення предмета психології.
2. Еволюція психіки.
3. Практичне значення психології для спеціаліста за Вашим фахом навчання.
4. Підготовка **до дискусії** на тему «Навіщо нам вивчати психологію?».

Тест контролю знань з теми

1. Яка частина психології займається науковим дослідженням та оптимізацією психіки людини в умовах різних видів дія-

- льності, різних станів здоров'я та правової (або неправової) поведінки?
- a) *практична психологія; б) психологія праці; в) теоретична психологія; г) науково-прикладна психологія; д) медична психологія*
 2. Головними формами прояву та існування психіки є:
 - a) *психічні процеси, факти, функції;*
 - б) *психічні реакції, властивості, стани;*
 - в) *психічні процеси, стани, властивості;*
 3. Якій етап наукового дослідження йде після збирання фактичних даних? _____ (впишіть)
 4. Метод організації дослідження, за яким протягом тривалого часу послідовно вивчаються ті ж самі піддослідні, називають:
 - a) *лонгітюдним; б) експериментом; в) порівняльним;*
 - г) *реабілітаційним; д) спостереженням.*
 5. Уявлення про особистість як предмет психології виникло у:
 - a) *у перші століття н.е. б) у кінці IV ст. до н.е.; в) у XVII ст.*
 - г) *у другій половині XIX ст.; д) на початку XX ст.;*
 6. Складний ланцюжок безумовних рефлексів, які генетично обумовлені, загальні для усього окремого виду тварин - це:
 - a) *таксиси; б) рефлекси; в) інстинкти;*
 - г) *навички; д) інтелектуальна поведінка.*

Тема 2. Пізнавальні психічні процеси
(Лекція. – 2 год., семінар – 2 год.)
ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ

ПИТАННЯ 1. Увага

*"Навчати неуважного – теж саме, що наповнювати водою діжку без дна."
 (П.Ф. Кантерев)*

Увага – це зосередженість свідомості на об'єктах, що забезпечує їх виразне відображення.

Властивості уваги:

- *Концентрація*
- *Стійкість*
- *Переключення*
- *Розподіл*
- *Обсяг*

ВИДИ УВАГИ

<i>Вид уваги</i>	<i>Умови виконання</i>	<i>Основні характеристики</i>
Мимовільна	Дія сильного, контрастного, або значущого подразника	Легкість виникнення і переключення
Довільна	Постановка та прийняття задачі	Вимагає вольових зусиль, утомлює
Післядовільна	Входження в діяльність і викликаний у зв'язку з цим інтерес	Зберігається цілеспрямованість, знімається вольова напруженість

Дослідження обсягу уваги:

1. Протягом 4-х секунд подивитися на предмети, які зображені на малюнку.
2. Запишіть які предмети були на малюнку.
3. Перевірте скільки предметів ви правильно назвали.

ПИТАННЯ 2. Пам'ять

- Пам'ять – це відображення предметів і явищ дійсності в психіці людини в той час, коли вони вже безпосередньо не діють на органи чуття.

Включає процеси:

- ✓ запам'ятовування,
- ✓ збереження,
- ✓ відтворення,
- ✓ забування інформації.

Види пам'яті

Залежно від того, що запам'ятовується

- ✓ Рухова
- ✓ емоційна
- ✓ образна
- ✓ словесно-логічна

За тривалістю закріплення і збереження матеріалу

- МИТТЄВА
- короткочасна
- оперативна
- довгочасна

За розумінням змісту матеріалу пам'яті

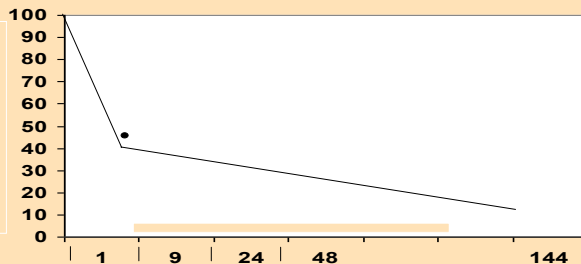
- ❖ Смилова
- ❖ механічна

За характером мети діяльності

- мимовільна
- довільна

Кількість забутої після заучування інформації спочатку швидко зростає, а потім продовжує наростати дуже повільно. Ця закономірність відображена на кривій забування за Ебінгаузом

%
Збереженої
інформації

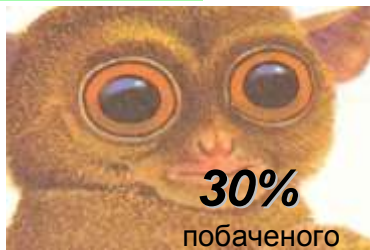

Години після отримання інформації

Практичний висновок з кривої забування Для зменшення забування необхідно

- а) Осмислення, розуміння інформації;
- в) Необхідно частіше повторювати в перші дні після заучування, так як в ці дні максимальні втрати інформації.
- В перший день – 2-3 повторення, **перше** – через 40 хвилин; **в другий** – 1-2 повторення; **в третій – сьомий** – по 1-му повторенню. Потім 1 повторення з інтервалом в 7-10 днів.

Людина запам'ятовує

50% побаченого
та почутого разом

ПИТАННЯ 3. Відчуття та сприймання

- **Відчуття** – це відображення окремих **властивостей** предметів, явищ об'єктивного світу, що виникає при їх **безпосередньому** впливі на органи чуття

Подразники

Орган
чуття
рецептор

Центр в корі
головного
мозку

провідникові
шляхи

- **Сприймання** - це психічний процес відображення предметів і явищ дійсності в **сукупності** їх властивостей і частин за **безпосередньої** участі органів чуття.

Відчуття поділяються на такі види:

1. ***Зорові.***
2. ***Нюхові.***
3. ***Смакові.***
4. ***Шкіряні.***
5. ***Слухові.***
6. ***Органічні - від внутрішніх органів .***
7. ***Статичні - положення тіла у просторі.***
8. ***Кінестезичні - відчуття рухів від м'язів, суглобів.***

Фігура та фон сприймання

Що зображено

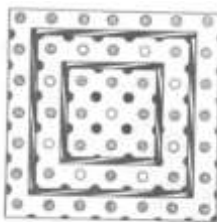
На малюнках ?

Ілюзії сприймання

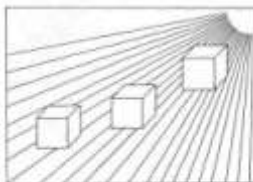
Як відстань дивитись між дзьобами вершини і пари пташок або дзьобами нижньої пари?

Ілюзія спотворення форми квадрата

Чи є колом замкнута крива?

Однакові кубики у міру віддалення по зорово-лінійній перспективі здаються більшими

Чому вертикальні лінії здаються довгими за горизонтальними?

Як потуди доїде?

ПИТАННЯ 4. Мислення

МИСЛЕННЯ – це процес відображення суттєвих властивостей і взаємозв'язків предметів та явищ в узагальненій і опосередкованій формі.

Мисленнєві операції

Аналіз

Абстрагування

Синтез

Конкретизація

Порівняння

Узагальнення

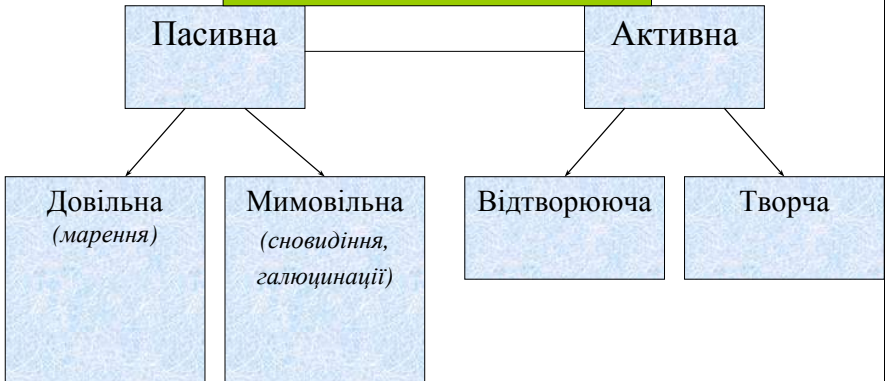
<i>Засада класифікації</i>	<i>Види мислення</i>
<i>Форма</i>	<ul style="list-style-type: none">• наочно-дійове• наочно-образне• словесно-логічне
<i>Характер задач, які розв'язуються</i>	<ul style="list-style-type: none">• теоретичне• практичне
<i>Рівень узагальнення</i>	<ul style="list-style-type: none">• емпіричне• теоретичне
<i>Ступінь розгорнутості</i>	<ul style="list-style-type: none">• дискурсивне• інтуїтивне
<i>Адекватність відображення дійсності</i>	<ul style="list-style-type: none">• реалістичне• аутичне
<i>Новизна та оригінальність</i>	<ul style="list-style-type: none">• репродуктивне• творче
<i>За стратегією пошуку розв'язання задачі</i>	<ul style="list-style-type: none">• конвергентне• дивергентне
<i>Вплив на емоційну сферу</i>	<ul style="list-style-type: none">• патогенне• саногенне

ПИТАННЯ 5. Уява

Уява - психічний процес створення нових образів шляхом комбінування та змін наявних образів та знань.

ВИДИ УЯВИ

Класифікація образів уяви

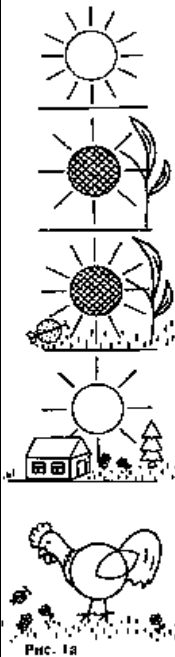
- I **Образи** предметів або явищ, які людина зараз не спостерігає, але в принципі вони доступні для живого сприйняття. Наприклад, минуле, образи відомі за чийось описом та ін.
- II **Образи** об'єктів, які не спостерігаємо у зв'язку з обмеженістю органів чуттів. Наприклад, ультразвук, елементарні частинки та ін.
- III **Образи** об'єктів, які тільки повинні створюватися людиною, або виникнуть у ході еволюції, існують у вигляді потенції. Наприклад, план майбутнього будинку, наслідки технічного прогресу та ін.
- IV **Образи** предметів існування яких принципово неможливо, фантастичні уявлення.

Дослідження творчої уяви за допомогою завдань на доповнення

Доповніть ці три малюнка

Варіанти відповіді

Відповідь звичайного типу

Оригінальна відповідь

Прийоми уяви

Аглютинація - поєднання різних, в житті не об'єднаних якостей, частин

Загострення - підкреслювання, виділення окремих ознак. Саме так створюються карикатури, шаржі

Гіперболізація - збільшення або зменшення розмірів предметів або їхніх частин, їх кількості

Схематизація - окремі уявлення зливаються, відмінності стираються, а риси схожості виступають чітко

Типізація - виділення суттєвого, яке повторюється в однорідних образах

Якими прийомами створювались ці образи уяви?

Методичні поради до вивчення теми

Студенту слід за рекомендованою літературою зробити конспект питання про загальну характеристику пізнавальної сфери людини. Зверніть увагу на те, що особливістю саме людської психіки є наявність вищих (довільних) видів психічних функцій. Після цього необхідно почати детальне вивчення кожного з визначених планом психічного процесу за такою загальною схемою:

Орієнтовна схема розгляду пізнавального процесу

1. Наукове визначення процесу.
2. Загальна характеристика функцій та властивостей процесу.
4. Методи дослідження та виявлені в науці закономірності функціонування процесу.
3. Класифікація різновидів процесу.
4. Технологія вдосконалення пізнавального психічного процесу: програми, прийоми.

Наприклад, починаючи вивчати питання про увагу, слід зрозуміти, що *увага* – це зосередженість свідомості на об'єктах, яка забезпечує їх виразне відображення. Більшість дослідників вважає, що увага – це не самостійний психічний процес, а необхідна умова продуктивної діяльності.

Розглядати види уваги слід через порівняльний аналіз. Так, *мимовільна* увага виникає, коли є дія сильного, контрастного, або значущого подразника, який викликає реакцію, *довільна* – викликається через постановку та прийняття задачі, а *післядовільна* є результатом входження в діяльність і викликаного у зв'язку з цим інтересу. Важливо намагатися зв'язати види уваги та їхні порівняльні характеристики з власним досвідом, навести приклади. Тільки в цьому випадку студент може бути впевненим, що інформація засвоєна не формально та механічно, а включена в його свідомість і має ознаки справжнього знання.

Студентові слід чітко зрозуміти, що *пам'ять* – це відображення предметів і явищ дійсності в психіці людини в той час, коли вони вже безпосередньо не діють на органи чуття. Пам'ять складається з *процесів запам'ятовування, збереження, відтворення та забування інформації*. Провідною формою першого процесу є довільне запам'ятовування. У процесі навчання людині для того, щоб зберегти матеріал у пам'яті, доводиться вдаватися до спеціальної мнемічної діяльності – заучування.

Відтворення – це процес відновлення збереженого в пам'яті матеріалу для використання в діяльності та спілкуванні. Його різновиди:

- *впізнавання* – найпростіша форма відтворення, що виникає при повторному сприйманні предметів;
- *згадування* – відбувається без повторного сприймання того, що відтворюється; може бути довільним або мимовільним;
- *пригадування* – згадування, яке вимагає напруження розумових зусиль; при цьому людина виконує досить складні мнемічні дії, аналізує умови сприйняття інформації та ін.

Індивідуальні відмінності в пам'яті людей виявляються в особливостях процесів і змісту пам'яті. Вони визначаються рівнем розвитку, швидкості, точності, міцності, мобільності й готовності до відтворення.

При розгляді питання про *відчуття* важливо зрозуміти, що це – відображення властивостей предметів, явищ об'єктивного світу, яке виникає при їхньому безпосередньому впливі на органи чуття. Фізіологічною основою відчуттів є нервовий процес, що розвивається внаслідок дії подразника на адекватний йому *аналізатор* – складну анатомо-фізіологічну структуру, в якій виникає відчуття.

Відчуття дають первинні знання про об'єктивний світ. Вони є результатом перетворення специфічної енергії подразника в енергію фізіологічних та психічних процесів.

Зверніть увагу на те, що відчуття мають кількісні характеристики:

- поріг чутливості (верхній та нижній);
- поріг чутливості до розрізнення.

Сприймання – це психічний процес відображення предметів і явищ дійсності в сукупності їхніх властивостей і частин за безпосередньої дії їх на органи відчуття. На відміну від відчуттів, які відображають тільки окремі властивості предметів, сприйняття завжди цілісне і предметне, воно об'єднує відчуття, що йдуть від кількох аналізаторів. Разом із процесами відчуття сприймання забезпечує безпосередньо-чуттєву орієнтацію в світі.

Завдяки *мисленню* відображаються суттєві властивості та взаємозв'язки предметів і явищ дійсності в узагальненій та опосередкованій формах. Воно є найвищим ступенем пізнання. Мислення надає людині можливість відобразити, зрозуміти не тільки те, що

може бути безпосередньо сприйняте відчуттями, а й те, що не доступне для сприйняття.

Мислення відображає дійсність опосередковано, за допомогою мисленневих операцій, мови, знань. Зароджуючись у чуттєвому пізнанні та спираючись на нього, мислення виходить за його межі. Воно відображає об'єктивну дійсність глибше, повніше й точніше, ніж відчуття та сприйняття. Серед мисленневих операцій найважливішими вважаються аналіз, синтез, порівняння, абстрагування та узагальнення.

Студентові слід чітко зрозуміти, що найважливіші показники мислення це – самостійність, критичність, гнучкість, глибина, допитливість, широта. Саме такі характеристики забезпечують продуктивну роботу фахівця з вищою освітою, тому слід намагатися розвивати свої інтелектуальні здібності, постійно тренувати мислення під час навчально-пізнавальної діяльності.

Уява – психічний процес створення образів предметів, ситуацій, обставин шляхом комбінування та установаження нових зв'язків між відомими образами і знаннями. Уява надає людині можливість виходити за межі реального світу, умовно переміщувати речі та події в часі та просторі.

Ретельно опрацюйте питання про прийоми уяви, до яких належать: аглютинація, гіперболізація, схематизація, типізація, загострення. Наведіть приклади образів, створених за допомогою кожного з прийомів. Для закріплення знань виконайте практичні завдання та розв'яжіть задачі.

Термінологічний словник

Абстрагування (*лат.* – відтягаю, відриваю) – відокремлення у свідомості одних ознак від інших, а також від об'єктів, яким вони властиві.

Аналіз (*грец.* – розкладання) – метод наукового дослідження, що полягає в уявному чи фактичному розкладанні цілого на його складові. У психології – мисленнева операція, що передбачає розчленування об'єктів у свідомості, виділення їхніх окремих частин, елементів, ознак і властивостей.

Аналізатор – анатоמו-фізіологічний апарат, який виконує функцію аналізу і синтезу подразників із зовнішнього і внутрішнього середовища організму. Складається з трьох частин: 1) периферичний відділ – рецептори, органи чуття, 2) провідникові шляхи, 3) центральна ділянка кори головного мозку.

Апперцепція (*лат.* – до і – сприймання) – залежність сприймання від змісту психічного життя і особливостей особистості.

Асоціація – (від лат. *associatio* – з'єднання) – зв'язок між психічними явищами, за якого сприйняття, уявлення, думка про одне з них викликає появу образу іншого.

Верхній абсолютний поріг чутливості – максимальна сила подразника, за якої виникає відчуття, яке адекватне подразнику, що діє.

Взаємодія відчуттів – зміна чутливості одного аналізатора під впливом подразнення інших органів чуття.

Вищі психічні функції – загальна назва, яка об'єднує види пізнавальних процесів у людей. До В. п. ф. належать довільні й опосередковані форми уваги, сприймання, пам'яті, мислення, уяви і мовлення.

Відтворення – мнемічний процес, який забезпечує відновлення матеріалу, що зберігається в пам'яті.

Відчуття – відображення в мозку людини окремих властивостей предметів і явищ об'єктивного світу внаслідок їхнього безпосереднього впливу на органи чуття.

Відчуття пропріоцептивні (лат. – власний і – той, що сприймає) – відчуття, які виникають при подразненні рецепторів, розміщених у м'язах і суглобах.

Гіперболізація (грец. – перебільшення) – прийом створення образів уяви, для якого характерне збільшення предмета або кількості його частин.

Глибина мислення – якість мислення, що виявляється в здатності людини проникати в суть явищ, які пізнаються, виділяти їхні суттєві характеристики, розкривати їхні причини, виявляти їхні зв'язки з іншими явищами, передбачати їхній подальший розвиток.

Гнучкість мислення – якість мислення, що виявляється у здатності людини легко переходити від одного способу вирішення проблеми до іншого, якщо перший виявився невідповідним, бути вільною від шаблону, швидко реагувати на зміну обставин.

Екстероцептивні відчуття (лат. – зовнішній і – той, що сприймає) – відчуття, що виникають при подразненні рецепторів, розміщених на поверхні тіла.

Загострення – акцентування якоїсь частини образу або певної його властивості.

Інтероцептивні відчуття (лат. – внутрішній і той, що сприймає) – відчуття, які виникають при подразненні рецепторів у внутрішніх органах і тканинах людини.

Коефіцієнт інтелекту (IQ – «ай к'ю») – відношення розумового віку індивіда до його хронологічного віку, яке виражено у від-

сотках. Розумовий вік визначається за результатами тестування інтелекту за допомогою відповідних вікових норм.

Креативність – здатність до перетворюючої діяльності, творчості, до продукування нових оригінальних образів, ідей, рішень.

Мислення – суспільно зумовлений, нерозривно пов'язаний з мовленням психічний процес пошуків і відкриття суттєво нового, опосередкованого й узагальненого відображення дійсності у процесі її аналізу та синтезу.

Мислення абстрактне (лат. – відтягнення, відвертання) – мислення за допомогою понять, які розкривають суть предметів і виражаються в словах і знаках.

Мислення аутичне (грец. – сам, один) – відірване від дійсності мислення, яке керується лише бажаннями, уявленнями і намірами особистості.

Мислення дискурсивне – розгорнуте мовне мислення людини, опосередковане її попереднім досвідом. Система взаємопов'язаних логічних міркувань, у якій кожна наступна думка зумовлена попередньою.

Мислення інтуїтивне (лат. – уява, споглядання) – швидке, згорнуте і малоусвідомлюване мислення, що не має чітко виражених етапів.

Мислення наочно-дійове – мислення, що ґрунтується на безпосередньому сприйманні предметів у процесі дій із ними.

Мислення патогенне (грец. – біль, страждання і походження) – мислення, що передбачає роздуми, уявлення, пов'язані з образою, соромом, невдачею, страхом чи іншими негативними переживаннями, які можуть підсилювати психологічне напруження і призвести до виникнення психічних розладів.

Мислення практичне (грец. – діяльний) – мислення, що спрямоване на вирішення практичних завдань або перетворення практичних ситуацій.

Мислення продуктивне (творче) (грец. – створюю) – мислення, продуктом якого є принципово новий або вдосконалений образ певного аспекту дійсності.

Мислення реалістичне (лат. – суттєвий, дійсний) – мислення, що спрямоване на зовнішній світ, відображає його і керується його законами.

Мислення репродуктивне (лат. – знову створюю) – мислення, що виявляється у вирішенні проблем за наявним зразком, віднесенні кожної нової проблеми до вже відомого типу.

Мислення саногенне (лат. – лікування, оздоровлення) – мислення, свідомо спрямоване на подолання негативних емоційних розладів і психічне оздоровлення людини.

Мислення теоретичне (грец. – діяльний, активний) – процес пізнання і створення законів та правил. Здійснюється за допомогою понять без звернення до досвіду чи практичних дій з реальними предметами.

Мрія – особлива форма творчої уяви, за допомогою якої людина створює образи бажаного майбутнього.

Нижній абсолютний поріг чутливості – мінімальна сила подразника, який, діючи на аналізатор, спричиняє ледве помітне відчуття.

Перцептивні дії – система дій, спрямованих на обстеження предмета у процесі сприймання.

Перцепція (лат. – сприймання) – чуттєве сприймання зовнішніх об'єктів.

Уява – процес створення людиною на основі її попереднього досвіду образів об'єктів, яких вона безпосередньо не сприймала і не сприймає.

Уява активна – уява, при якій образи створюються за участю волі. При цьому створені образи спонукають людину до діяльності.

Уява пасивна – уява, в процесі якої створюються образи, що не втілюються в життя, визначаються програми поведінки, що не здійснюються або не можуть бути здійснені.

Уява репродуктивна – уява у процесі якої створюються образи за словесним описом.

Уява творча – уява в процесі якої відбувається самостійне створення нових образів, які реалізуються в оригінальних і цінних продуктах діяльності.

Семінарське заняття № 2

План

1. Увага.
2. Пам'ять.
3. Відчуття та сприймання.
4. Мислення.
5. Уява.

Запитання для поточного контролю знань

1. Назвіть пізнавальні психічні процеси.
2. У чому різниця та схожість процесів відчуття та сприймання?
3. Як можна визначити свій об'єм уваги?

4. Які є види уваги?
5. Поясніть криву забування за Еббінгаузом.
6. Які існують індивідуальні особливості пам'яті. У чому сила вашої пам'яті?
7. За допомогою яких прийомів можна покращити запам'ятовування?
8. Дайте визначення мисленнєвим операціям аналізу, синтезу, узагальненню. Наведіть приклади.
9. Які види уваги виділяють у психології?
10. Наведіть приклади образів, створених за допомогою різних прийомів уваги.

Теми для написання рефератів

1. Характеристика розумових якостей.
2. Проблема виміру інтелекту.
3. Творче мислення.
4. Засоби активізації мислення.

Практичні завдання та рекомендації щодо їх виконання

І. Письмове практичне завдання № 1

Проаналізуйте вплив реклами на пізнавальні психічні процеси споживача. Орієнтуйтеся на таку *схему аналізу*.

А. Виберіть на власний розсуд яку-небудь телевізійну, друковану або радіорекламу, опишіть її або вkleйте у зошит її зразок (для графічних видів).

Б. Дайте відповідь на наступні запитання:

1. Які засоби привертання уваги використовуються в рекламі?
2. Які види відчуттів задіяні у сприйнятті цієї реклами, що є фігурою, а що – фоном?
3. Які тези, аргументи, умовиводи наводяться у рекламі та які операції мислення у свідомості споживача вона викликає?
4. Чи запам'ятовується реклама, завдяки яким прийомам?
5. Які уявні образи є в цій рекламі та які асоціації, уявлення, образи виникають у свідомості споживача?
6. Які емоції відображені в цій рекламі, які емоції вона викликає в споживача?
7. На які можливі мотиви споживання рекламованого товару привертають увагу споживача?
8. Які засоби психологічного впливу були використані (переконування, навіювання, зараження, наслідування, маніпуляції)?
9. На яку групу споживачів розрахована ця реклама?

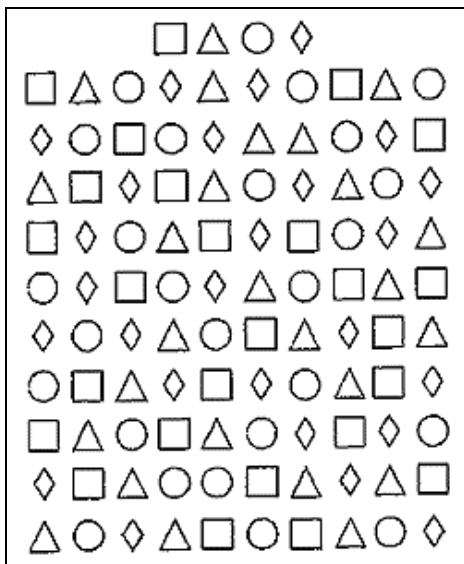
II. Проведіть дослідження концентрації уваги за допомогою методики П'єрона-Рузера.

Дослідження можна проводити з однією людиною або з групою (5–9 осіб). Основні умови у випадку роботи з групою: зручно розмістити, забезпечити кожного бланками тестів, олівцями та стежити за дотриманням тиші у процесі тестування.

Інструкція випробуваному: «Вам запропонований тест із зображеними на ньому квадратом, трикутником, колом і ромбом. За сигналом “Почали” розставте якнайшвидше і без помилок такі знаки в ці геометричні фігури: у квадрат — плюс, у трикутник — мінус, у коло — нічого не ставте й у ромб — крапку. Знаки розставляйте підряд з ліва направо. Час на роботу — 60 секунд. За моїм сигналом “Стоп!” розставляти знаки припиняйте».

Обробка й аналіз результатів. Результатами цього тестування є: кількість оброблених випробуваним за 60 секунд геометричних фігур, урахуваючи і коло, і кількість допущених помилок. Рівень концентрації уваги визначають за таблицею 3. За допущені помилки ранг знижується. Якщо помилок 1–2, то ранг знижується на одиницю, якщо 3–4 — ранг знижується на два пункти, концентрація уваги вважається гіршою, якщо помилок більше ніж 4, — на три ранги.

Бланк із геометричними фігурами тесту П'єрона-Рузера

**ВИЗНАЧЕННЯ РІВНЮ КОНЦЕНТРАЦІЇ УВАГИ ЗА РЕ-
ЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Кількість оброблених фігур	Ранг	Рівень концентрації уваги
100	1	дуже високий
91–99	2	високий
80–90	3	середній
65–79	4	низький
64 і менше	5	дуже низький

Для аналізу результатів необхідно встановити причини, які обумовили ці результати. Серед них важливе значення мають установка, готовність випробуваного виконувати інструкцію й обробляти фігури, розставляючи в них знаки якомога швидше, або ж його орієнтації на безпомилковість заповнення тесту. У низці випадків показник концентрації уваги може бути нижчим від можливого через занадто велике бажання людини показати свої здібності, домогтися максимального результату (тобто своєрідної змагальності). Причиною зниження концентрації уваги можуть бути також перевтома, поганий зір, хвороба.

III. Розв'яжіть задачі

1. Які властивість уваги вченого проявилися в описаному випадку? Про якій вид уваги йдеться?

Про видатного філософа Лейбніца розповідають таку анекдотичну історію. Якось дорогою додому вченого осяяла думка щодо розв'язання задачі, над якою він тривалий час працював. Необхідно було зразу ж записати цю думку і використати її в розрахунках. Паперу в Лейбніца не було, але знайшовся шматочок крейди. Вчений підійшов до фаетона, що стояв на вулиці, і на задній його стінці почав робити розрахунки. Минув певний час. Розрахунки було успішно закінчено, і Лейбніц із задоволенням подумав, що зараз він поїсть і відпочине. Але, роззирнувшись, він побачив себе далеко за містом, серед поля. Виявилося, що, захопившись розв'язанням задачі, Лейбніц не помітив, як фаетон повільно рушив, а він ішов за ним, займаючись своїми розрахунками.

2. Визначте, якій групі досліджуваних належать числові дані експериментів, що характеризують більш повне і міцне запам'ятання.

Одній групі учнів запропонували запам'ятати зміст тексту шляхом чотирикратного читання підряд, другій – за чергою – двократне читання і двократне відтворення. Виявилось, що повнота і міцність запам'ясування в цих групах неоднакова. Через годину після заучування в одній із груп матеріал було утримано пам'яттю на 75 %, у другій – на 52 %, через 10 днів – відповідно на 72 і 25 %.

3. В якому з описаних за Л. В. Занковим експериментів було допущено 14 помилок, а в якому – 52? (заповніть таблицю). На підставі чого Ви зробили такі висновки?

Учні та дорослі мали запам'ятати текст. Відтворення відбувалося після одноразового читання; у першому експерименті пропонувалось оповідання, в другому – розрізнені речення.

Виявилось, що як у першому, так і в другому випадках не всі слова були правильно відтворені (див. таблицю 4).

Таблиця 4

Результати експерименту описаному Л.В. Занковим

№ експерименту	Кількість помилок
-----	52
-----	14

4. В якому з описаних далі випадків запам'ясування було найбільш ефективним, а в якому – найменш ефективним? Якою закономірністю це пояснюється?

За О. О. Смирновим, досліджувався процес запам'ясування в учнів 10-го класу. В одному випадку текст просто читався три рази підряд; у другому – учні ознайомилися з планом, відповідно до якого було складено текст, і читали текст один раз; у третьому випадку треба було після одноразового читання тексту скласти до нього план. У всіх випадках перед учнями не ставилося завдання запам'ятати текст. Виявилось, що в кожному випадку ефективність запам'ясування була різною.

5. Яку розумову операцію виконують учні, коли на основі спостереження певних фактів виводять та формулюють правило?

а) аналіз; б) синтез; в) узагальнення; г) порівняння.

6. Який з двох наведених силогізмів правильний?

а) усі планети обертаються навколо Сонця. Земля обертається навколо Сонця. Земля – планета;

б) усі планети обертаються навколо Сонця. Земля – планета. Земля обертається навколо Сонця.

7. Перечитайте певний розділ якого-небудь підручника з психології й сформулюйте питання, які спонукали б студентів:

а) порівняти факти, що вивчаються;

б) класифікувати явища чи предмети;

- в) конкретизувати положення;
- г) відтворити вивчений матеріал;
- д) узагальнити наведені факти;
- е) систематизувати правила, закономірності.

8. *Визначте, які прийоми (аглютинація, гіперболізація, заго-стрення, типізація) використані для створення образів творчої уяви. За якими ознаками це можна встановити?*

а) у міфах і легендах давнини описуються різні фантастичні істоти: кентаври (істоти з головою людини і тілом коня), сфінкси (істоти з головою людини і тілом лева), дракони та ін.;

б) говорячи про створення літературних образів, О. М. Горький зазначав: «Вони створюються, звичайно, не портретно, не беруть певної якоїсь людини, а беруть тридцять–п’ятдесят однієї лінії, одного ряду, одного настрою і з них створюють Обломова, Онегіна, Фауста, Гамлета, Отелло та ін.». Він радив молодим письменникам: «Якщо ви описуєте крамаря, то треба робити так, щоб в одному крамареві було описано 30 крамарів, в одному попові – 30 попів, щоб, якщо цю річ читають у Херсоні, бачили херсонського попа, а читають в Арзамасі – арзамаського попа...»;

в) конструювання аеросаней, танка-амфібії, дирижабля, екскаватора, тролейбуса та інших механізмів.

Питання для самостійного вивчення

1. Відчуття та сприймання.
2. Розвиток творчого мислення та уяви.

Основна література

1. Психологія : підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. – К. : Либідь, 1999. – С. 181–326.
2. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. / С. Д. Максименко. – Вид. 2-е. – К. : ЦНЛ, 2004. – С. 141–206.

Додаткова література

3. Гамезо М. В. Атлас по психології / М. В. Гамезо, И. А. Домашенко. – М. : Просвещение, 1986. – С. 113–192.
4. Немов Р. С. Психологія : учебн. / Р. С. Немов. – М. : ВЛАДОС, 1997. – Кн. 1. – С. 16–25.

Тема 3. Емоційно-вольова сфера особистості

(Лекція. – 2 год., семінар – 2 год.)

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ

ПИТАННЯ 1. Загальна характеристика емоцій

Емоції – це психічне відображення у формі переживання життєвого змісту явищ і ситуацій.

Розуміючи потреби людини, можна передбачити її емоції та навпаки, побачивши емоції можна виявити потреби.

ФУНКЦІЇ ЕМОЦІЙ

Біологічна - допомагають організму на фізіологічному енергетичному рівні підготуватися до адекватної реакції у ситуації.

Мотиваційна - інформують про значення того чи іншого об'єкта, явища для особистості, спонукають до дій.

Соціальна - дають змогу встановити безпосередні контакти з людьми, регулюють соціальну поведінку.

Компоненти емоцій

- **Нейрофізіологічний** - фізіологічні реакції - серцебиття, почервоніння
- **Експресивно-руховий** - міміка, пантоміміка, інтонація.
- **Чуттєвий** - безпосередні суб'єктивні переживання

Експресивно-руховий компонент емоцій

Базові емоції за К. Ізардом

1. Цікавість
2. Радість
3. Здивування
4. Страждання
5. Гнів
6. Відраза
7. Презирство
8. Страх
9. Сором;
10. Провина.

Які емоції переживають ці люди?

За впливом на активність емоції бувають:

- **Стенічні** - Вони спонукають до вчинків, висловлювань, збільшують напруження сил. *Наприклад, радість, гнів.*
- **Астенічні** - призводять до пасивності, розслаблює людину. *Наприклад сором, провина, сум.*

Але деякі, наприклад, *страх можуть бути або стетічними, або астенічними залежно від їх сили та індивідуальних особливостей самої людини.*

За знаком переживань розрізняють емоції:

Позитивні - реакція на задоволення потреби

Негативні - виникають щоразу, коли задоволення потреби не відбувається.

12

Форми прояву емоцій

- Чуттєвий тон відчуттів
- Настрій
- Афект
- Стрес
- Фрустрація
- Пристрасть

I ТИП: Емоції виникають внаслідок розбіжності між реальністю та очікуваннями

- **Образа** - Очікування як повинна себе поводити інша людина. Поведінка іншої людини не збігається з очікуваннями. Виникнення емоційної реакції – образи.
- **Провина** - Що від мене очікує інша людина. Власна поведінка не відповідає очікуванням інших. Виникнення емоційної реакції – провини.
- **Сором** - Уявлення людини, про те якою вона повинна бути. Оцінка себе, констатація розбіжності. Виникнення емоційної реакції – сорому (узагальненого або атрибутивного).

II ТИП: Емоції виникають з порівняння себе з іншими людьми

- **Заздрість** - Інша людина така ж сама як і я, але в неї щось (або все) краще.
- **Злорада** - Інша людина така ж сама як і я, але в неї щось (або все) гірше.
- **Пиха** - Інша людина така ж сама як і я, але в мене щось (або все) краще.

ПОЧУТТЯ - ВИЩІ ЕМОЦІЇ

Почуття – це специфічно людські, узагальнені переживання ставлення до людей, предметів або явищ навколишнього світу, мають **культурно-історичний характер** походження.

ВИДИ ПОЧУТТІВ

моральні
естетичні
інтелектуальні
практичні

ПИТАННЯ 3. Загальна характеристика волі

Воля – свідомо саморегуляція людиною власної діяльності, здатність активно домагатись поставленої мети, переборюючи зовнішні та внутрішні перешкоди.

Функції волі:

спонукальна: активізація діяльності, спрямованої на мету
гальмівна: утримання від небажаних дій, вчинків

Воля потрібна:

- у ситуації вибору рівних за значенням мотивів і цілей;
- за відсутності в індивіда актуальних потреб у дії;
- за наявності зовнішніх або внутрішніх перешкод.

Структура складної вольової дії:

I. Підготовчий етап

- 1. Потяг** - неусвідомлене бажання.
- 2. Бажання** - усвідомлене прагнення до мети
- 3. Воління** – бажання з усвідомленням шляхів та засобів досягнення мети.
- 4. Боротьба мотивів** – зіткнення різних спонукань при добиранні мети і засобів.
- 5. Прийняття рішення.**

II. Виконавчий етап

- 6. Здійснення рішення, дія**

ПИТАННЯ 4. Вольові якості особистості

Вольові якості особистості

ПЕРВИННІ (БАЗАЛЬНІ) :

*сила волі, енергійність, сміливість
наполегливість, витримка, тощо;*

ВТОРИННІ (ХАРАКТЕРОЛОГІЧНІ):

*хоробрість, рішучість, упевненість у
собі, самоволодіння тощо;*

ТРЕТИННІ (МОРАЛЬНО-ЦІННІСНІ) :

*відповідальність, принциповість,
обов'язковість, ініціативність тощо.*

ЛОКУС КОНТРОЛЮ

Залежно від того, на кого людина перекладає відповідальність за події свого життя, розрізняють людей із зовнішнім або внутрішнім локусом контролю.

Екстернал – вважає, що **інші винні**

Інтернал – вважає, що **сам винен**

Методичні поради до вивчення теми

Студенту слід за рекомендованою літературою зробити конспект питання про *емоції*, засвоїти, що емоції – це психічне відображення у формі безпосереднього переживання життєвого змісту явищ і ситуацій. Наші потреби «спілкуються» з нами мовою емоцій. Негативні емоції виникають щоразу, коли потреба не задовольняється, а позитивні – є реакцією на задоволення потреби. Розуміючи потреби людини, можна передбачити її емоції, і навпаки, побачивши вияв емоцій у той чи іншій ситуації, можна виявити потреби людини. Важливо усвідомити, що і негативні, і позитивні емоції виконують надзвичайно важливі біологічну, мотиваційну та соціальну функції. Емоції допомагають організму на фізіологічному, енергетичному рівні підготуватися до адекватної реакції, поведінки в тій чи іншій ситуації, інформують про значення того чи іншого об'єкта, явища для особистості, спонукають до дій, дають змогу встановити безпосередні контакти з людьми, регулюють соціальну поведінку.

Важливо, щоб студент міг розрізнити три головні компоненти емоцій: *нейрофізіологічний, експресивно-руховий, чуттєвий*, які одночасно проявляють себе на різних рівнях функціонування організму.

Необхідно напам'ять вивчити, які базові фундаментальні емоції виділяє К. Ізард. Поміркуйте, чому базовими для людини названі саме: цікавість, радість; здивування; страждання; гнів; відраза; презирство; страх; сором; провина?

Зверніть увагу на те, що існують різні механізми виникнення емоцій. Так, порівняння себе з іншими, розбіжність між реальністю та очікуваннями можуть спричиняти виникнення таких соціальних емоцій та почуттів, як образа, провина, сором, заздрість, злорадство, пиha.

Студент повинен чітко усвідомити, що, в науці під поняттями «почуття» і «емоції» розуміють різні психічні процеси і стани. Так, *почуття* – це специфічно людські, узагальнені переживання ставлення до певних предметів і явищ навколишнього світу, вони мають культурно-історичний характер. До вищих належать моральні, естетичні, інтелектуальні, практичні почуття.

Ця тема складається з двох частин. Перша присвячена емоційній сфері, друга – вольовій.

Воля – свідомо саморегуляція людиною своєї поведінки і діяльності, здатність активно домагатись свідомо поставленої мети, переборюючи зовнішні та внутрішні перешкоди. Воля виявляється в зусиллі, у внутрішньому напруженні, яке долає людина прагнучи діяти або стримуючи себе.

Функції волі: *спонукальна* – активізація діяльності, спрямованої на мету; *гальмівна* – утримання від небажаних дій, вчинків.

Складна вольова діяльність вимагає значного напруження сил, терплячості, наполегливості. До вольових якостей особистості належать: витримка, ініціативність, наполегливість, організованість, рішучість, самовладання, самостійність, цілеспрямованість тощо. Для вивчення індивідуальних характеристик волі розроблено кілька тестів, тому студенту слід вивчити свої особливості та надати загальну характеристику своїм вольовим якостям.

Воля тісно пов'язана з відповідальністю людини за свої вчинки. Залежно від того, на кого людина перекладає відповідальність за те, що з нею трапляється, розрізняють людей із зовнішнім та внутрішнім локусом контролю: *екстерналів* та *інтерналів*. Як позитивні, так і негативні якості волі не є вродженими. Вони формуються шляхом виховання та самовиховання. Воля потребує постійних тренувань. Формування в дітей працьовитості, спонукання закінчувати розпочату справу, спорт, змагання сприяють розвитку активності, самовладання, сильної волі.

Семінарське заняття № 3

План

1. Психологічна характеристика емоційної сфери.
2. Види емоцій, почуттів.
3. Природа та функції волі.
4. Вольові якості особистості, виховання волі.

Теми для написання рефератів

1. Теорії емоцій.
2. Стан стресу, його причини і наслідки.
3. Профілактика та шляхи виходу зі стану стресу.
4. Виховання почуттів.
5. Механізми емоційної саморегуляції.
6. Виховання волі.
7. Психологічний зміст вольових дій індивіда.

Термінологічний словник

Абулія (*грец.* – нерішучість) – психопатологічний синдром, який характеризується загальною в'ялістю, відсутністю будь-якої ініціативи, прагнення до діяльності, послабленням волі.

Амбівалентне почуття (двоїсте) (*лат.* – обидва і сила, міць) – складне, суперечливе переживання, в якому полярні емоції переплітаються, зливаються чи переходять одна в одну, утворюючи нову якісну характеристику почуття.

Афект – короткочасна, бурхлива, надзвичайно інтенсивна емоційна реакція, для якої характерна надзвичайна сила прояву, вона захоплює людину повністю. Надзвичайна сила та яскравість афекту поєднуються з короткочасністю його прояву.

За афекту (як і в стані гіпнозу) *звужується* обсяг свідомості: вона скерована на обмежене коло сприйнятих предметів і уявлень, пов'язаних із переживанням. *Фізіологічною особливістю* афекту є *звільнення підкоркових центрів* від стримувального та регульовального впливу кори, що надає яскравості зовнішнім проявам афекту. Важко приховати бурхливе переживання гніву, відчаю, радості, безутішного горя.

До афектів схильні люди з неврівноваженими процесами збудження і гальмування. Проте афекти найчастіше проявляються у людей невихованих, зухвалих, які не звикли контролювати свої почуття. Морально виховані люди, які мають тривкі навички культурної поведінки в товаристві, уміють гальмувати небажані афекти.

Існують афекти, які мають позитивний характер. Наприклад, радість футбольних уболівальників, коли своя команда забиває гол.

Їх викликають також приємні події особистого життя, суспільні досягнення. Можливо, що з афектом з організму людини виходить певна надлишкова енергія, яка руйнує її. Постійне стримування, затискання почуттів буває причиною інфарктів. Афект в організмі людини виконує роль клапана, який випускає з казана надлишкову пару, щоб той не вибухнув.

Витримка – вміння гальмувати дії, почуття і думки, що заважають реалізації прийнятого рішення.

Відраза – негативний емоційний стан, що його спричинюють об'єкти (предмети, люди, обставини і т. ін.), зіткнення з якими (фізична взаємодія, спілкування тощо) породжує суперечність із моральними або естетичними принципами і установками суб'єкта. Відраза, що поєднується з гнівом, в особистих стосунках може мотивувати агресивну поведінку, бажання позбутися когось або чогось.

Вольові якості – відносно стійкі, незалежні від конкретної ситуації психічні утворення, що засвідчують досягнутий особистістю рівень свідомої регуляції поведінки, її влади над собою.

Воля – свідомо організована і саморегуляція людиною своєї діяльності й поведінки, спрямована на подолання труднощів при досягненні поставлених цілей.

Гнів – емоційний стан, який протікає у формі афекту і викликається раптовим виникненням значної перешкоди на шляху до задоволення винятково важливої для суб'єкта потреби. Має стеничний характер. Гнів – негативний емоційний стан, однак він дає необхідну енергію для долання страху та змушує інших людей рахуватися з нашими потребами.

Емоції астеничні (*грец.* – а і без сили) – слабо виражені негативні переживання людини, які знижують її активність, загальний фізичний і психічний тонус та негативно впливають на працездатність.

Емоції стеничні (*лат.* – сила) – переживання, що поліпшують самопочуття людини, посилюють її енергію, спонукають до активної діяльності.

Емоційність – властивість темпераменту, яка вказує на швидкість виникнення і перебігу емоцій.

Емоція (*лат.* – збуджувати, хвилювати) – узагальнена чуттєва реакція, що виникає у відповідь на різні за характером екзогенні (ті, що йдуть із навколишнього середовища) і ендогенні (ті, що виходять із власних органів і тканин) сигнали, які обов'язково викликають певні зміни у фізіологічному стані організму.

Емпатія (*грец.* – співпереживання) – здатність людини емоційно відгукуватися на переживання інших людей.

Естетична свідомість (*грец.* – чуттєво сприйманий) – одна з форм суспільної свідомості, що реалізується через художньо-емоційне освоєння дійсності у формі естетичних почуттів, переживань, оцінок, смаків, ідеалів.

Естетичне почуття – особливе почуття насолоди, яке відчуває людина, сприймаючи прекрасне у навколишній дійсності та творах мистецтва.

Здивування – емоційна реакція, яка не має чіткого позитивного чи негативного знаку і гальмує всі попередні емоції, скеровуючи увагу на раптовий об'єкт або обставини. Може переходити у зацікавленість.

Імпульсивність – риса характеру, що виражається в схильності діяти без достатнього свідомого контролю, під впливом зовнішніх обставин або через емоційні переживання.

Ініціативність – уміння ставити нові цілі та самостійно виконувати необхідні дії.

Локус контролю (*лат.* – місце) – індивідуальна якість людини, яка характеризує її схильність приписувати відповідальність за наслідки своєї діяльності зовнішнім силам (екстернальний локус контролю) чи внутрішнім станам і переживанням (інтернальний локус контролю).

Навіюваність – якість людини, протилежна самостійності, характеризується тим, що людина легко підпадає під вплив інших людей.

Наполегливість – уміння протягом тривалого часу систематично йти до поставленої мети.

Настрій – більш або менш тривалий емоційний стан, який «забарвлює» всі інші переживання і діяльність людини. Настрої вирізняються різною мірою тривалості, вияву, усвідомлення, тому кажуть про перехідний і стійкий настрій. *Стійкий (тривалий) настрій* може забарвлювати поведінку людини впродовж декількох днів і навіть тижнів. Відомі випадки такого стійкого настрою, що, переростаючи у властивість особистості, він стає характерним для людини. Кажуть: ця людина похмура, або – цей чоловік веселун і т. д. Навчитися керувати настроєм можна і потрібно, для цього слід його (настрій) аналізувати, контролювати, проводити автогенне тренування.

Невроз – функціональне психічне захворювання, яке розвивається внаслідок тривалого впливу психотравмуючих факторів, емоційного чи розумового перевантаження.

Організованість – уміння планувати свої дії та керуватися виробленим планом.

Презирство – негативний емоційний стан, що виникає в особистих стосунках і породжується неузгодженістю життєвих позицій, поглядів, поведінки з об'єктом почуттів. Останні сприймаються як жалюгідні, що не відповідають естетичним критеріям і моральним нормам. Один із наслідків презирства – деперсоналізація індивіда або групи, яких воно (презирство) стосується.

Радість – позитивний емоційний стан, пов'язаний з можливістю досить повно задовольнити актуальну потребу, ймовірність чого до цього моменту була невелика чи принаймні невизначена.

Рішучість – здатність приймати і здійснювати швидкі, обгрунтовані рішення.

Самовладання – мужність, здатність людини себе опанувати, скерувати свою поведінку, навіть якщо виконання завдання пов'язане з ризиком.

Самостійність – здатність критично ставитися до вчинків і дій, як своїх власних, так і сторонніх, не підпадати під негативний вплив інших.

Страждання – емоційний стан, пов'язаний з отриманням достовірної або такої, що здається достовірною, інформації про неможливість задоволення важливих життєвих потреб, які досі здавалися більш або менш імовірними. Найчастіше набуває форми емоційного стресу. Має характер астенічної емоції.

Страх – негативний емоційний стан, що виникає в разі отримання суб'єктом інформації про можливі збитки для його життєвого благополуччя, про реальну чи уявну небезпеку. Страх блокує важливі потреби людини на основі дійсного чи уявного прогнозу. Має стенічний або астенічний характер. Виявляється у формі стресових станів, стійкого настрою пригніченості й тривожності або у вигляді афекту (жах).

Сором – негативний емоційний стан, що характеризується усвідомленням невідповідності власних помислів, вчинків і зовнішності не тільки очікуванням інших людей, а й власним уявленням про належну поведінку і зовнішній образ.

Стрес – емоційний стан, викликаний несподіваною та напруженою ситуацією.

Стресовими станами супроводжуються дії в разі необхідності самому швидко винести рішення, миттєва реакція в разі небезпеки, поведінка в ситуації, що несподівано змінилася. У стресовому стані важко діяти цілеспрямовано, переключати й розподіляти увагу, ви-

никає загроза загального гальмування чи повної дезорганізації діяльності.

При цьому навички і звички залишаються без змін і можуть заступити усвідомлювані дії. За стресу можливі помилки сприймання (наприклад, визначення чисельності супротивника, що несподівано з'явився), пам'яті (забування добре відомого), неадекватні реакції на несподівані подразники і т. д. Однак у деяких людей незначний стрес може викликати приплив сил, активізацію діяльності, особливу ясність і чіткість думок, стенічні емоції.

Фрустрація – дезорганізація свідомості та діяльності, основою якої може стати крайня невдоволеність, блокада прагнень, що викликають тривке негативне емоційне переживання. Не кожне невдоволення бажання, мотиву, мети викликає фрустрацію. Скажімо, у випадках, коли студент спізнився на лекцію, не придбав квитка в кіно чи отримав догану, це не завжди дезорганізовує його свідомість і діяльність.

Фрустрація може виникнути лише тоді, коли ступінь невдоволення вищий від того, який людина може витримати. Фрустрація виникає в умовах негативної соціальної оцінки й самооцінки особистості, коли виявляються порушеними особистісно-значимі відносини. Фрустрації найчастіше піддаються емоційні натури, люди з підвищеною збудливістю, відсутністю гальмівних, зрівноважувальних реакцій, не загартовані в «битвах життя», погано підготовлені до незгод, труднощів, з недостатньо розвиненими вольовими рисами характеру. Типовий приклад – розбещені діти. Фрустрація виявляється як озлобленість, пригніченість, цілковита байдужість до оточення, необмежене самобичування. Вона може слабнути, щезати або посилюватися. Її прояви позначаються на випадкових людях, друзях, членах сім'ї.

Як показують спостереження, агресивні реакції слабшають, якщо відразу після фрустрації створюються умови (психологічна релаксація) для виконання якоїсь захоплюючої, цікавої справи. У виховній роботі це – головний метод боротьби з агресивними реакціями.

Функція емоцій регулятивна – функція емоцій, яка виражається в тому, що стійкі переживання стимулюють і спрямовують поведінку, змушуючи людину долати труднощі, або ж стримують перебіг діяльності, блокують її.

Функція емоцій сигнальна – здатність переживань виступати в ролі сигналів, які інформують людину про характер процесу задоволення потреб.

Цікавість (зацікавленість, інтерес) – позитивний емоційний стан, який сприяє розвиткові навичок і вмінь, здобуванню знань, мотивує навчання.

Цілеспрямованість – уміння висувати особисто значущі цілі й досягати їх, керуватись не випадковими прагненнями, а постійними переконаннями, принципами.

Запитання для поточного контролю знань

1. Які функції виконують емоції?
2. Охарактеризуйте три компоненти емоцій.
3. Коли в людини виникає фрустрація?
4. Що таке стрес? Як він проявляється?
5. Наведіть приклади пристрасті, афекту.
6. Наведіть приклади різних видів почуттів.
7. Коли людині не потрібна воля?
8. Назвіть та визначте вольові якості людини.
9. Чи є воля у тварин?
10. Наведіть приклади внутрішніх і зовнішніх перешкод на шляху досягнення мети.
11. Які функції виконує воля?
12. З яких стадій складаються вольові дії?
13. Чи можна тренувати волю, в який спосіб?
14. Які цікаві факти про самовиховання волі Ви знаєте?

Практичні завдання та рекомендації до їх виконання

І. Письмове практичне завдання № 2

Проведіть дослідження однієї з основних емоцій людини: 1) цікавість; 2) відраза; 3) радість; 4) презирство; 5) здивування; 6) страх; 7) страждання; 8) сором; 9) гнів; 10) провина.

Як обрати емоцію для аналізу? Номер емоції відповідає останній цифрі Вашого номера за списком студентів у журналі групи. Так, студенти, які в журналі записані під №№ 1, 11, 21, 31, аналізують емоцію «1) цікавість»; студенти, записані під №№ 2, 12, 22, 32, – емоцію «2) відраза» і т. д.

При виконанні аналізу емоції дайте відповідь на такі запитання:

1. Який зовнішній прояв обраної емоції в міміці, пантоміміці, голосі? Опишіть словами обличчя, поставу людини, яка переживає цю емоцію, та додайте зображення: малюнок, схему або фотографію.

2. За яких умов зазвичай виникає ця емоція, які біологічні, мотиваційні, соціальні функції вона має?

3. Які фізіологічні зміни супроводжують цю емоцію, як це може вплинути на здоров'я людини, на її діяльність?

4. Чи піддається ця емоція саморегулюванню, як саме людина може контролювати цю емоцію?

5. Чи може менеджер впливати на емоційну сферу підлеглих, як спеціально викликати цю емоцію в людині та як можна позбавитися від неї?

II. Творче завдання за вибором)

Складіть опитувальник (анкету) з питань, за допомогою яких можна було б вивчати вольові якості людини, що проходить співбесіду для працевлаштування за Вашим фахом.

Порада. При виконанні завдання можете використовувати вже відомі методики дослідження волі. Обов'язково одразу зорієнтуйтеся, які саме властивості волі Ви будете виявляти. Які вольові якості є важливими для виконання обов'язків менеджера, митника, економіста, бухгалтера, маркетолога тощо?

Питання для самостійного вивчення

1. Механізми емоційної саморегуляції.
2. Виховання волі.
3. Підготуватися до *дискусії* на тему: «Чи треба стримувати свої почуття?».

Основна література

1. Гамезо М. В. Атлас по психологии / М. В. Гамезо, И. А. Домашенко. – М. : Просвещение, 1986. – С. 193–216.
2. Общая психология : курс лекций для первой ступени пед. образования / Сост. Е. И. Рогов. – М. : Владос, 1995. – С. 334–378.
3. Психология : підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. – К. : Либідь, 1999. – С. 337–382.
4. Степанов О. М. Основи психології та педагогіки : навч. посіб. / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2005. – С. 172–194.

Додаткова література

5. Лозниця В. С. Психологія і педагогіка: Основні положення / В. С. Лозниця. – К. : Екс Об, 1999. – С. 102–109, 149–152.
6. Изард К. Э. Психология эмоций; пер. с англ. / К. Э. Изард. – С.Пб. : Питер, 2000. – 464 с.
7. Рожина Л. Н. Развитие эмоционального мира личности : пособ. для учителя и практ. психолога / Л. Н. Рожина. – Мн : ВШ, 2003. – 272 с.

8. Рувинский Л. И. Как воспитать волю и характер : кн. для учащихся / Л. И. Рувинский, С. И. Хохлов. – 2–е изд. – М. : Просвещение, 1988. – 160 с.

Тема 4. Індивідуально-психологічні особливості людини

(Лекція – 2 год., семінар – 2 год.)

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ

ПИТАННЯ 1. Поняття особистості та її спрямованості

ЛЮДИНА ІНДИВІД ОСОБИСТІТЬ ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ

- Людина – узагальнене уявлення про людські якості.
- Індивід – окрема людина, як представник людського роду, виду Homo Sapiens.
- Особистість – соціалізований індивід, суб'єкт діяльності, носій свідомості.
- Індивідуальність – своєрідність та неповторність психіки конкретного індивіда.

**За К.К.Платоновим у структурі особистості
виділяють чотири підструктури**

1. **Підструктура спрямованості** особистості: переконання, світогляд, ідеали, прагнення, інтереси, бажання.
2. **Підструктура досвіду**: знання, вміння, навички, звички.
3. **Особливості психічних процесів**: уваги, сприйняття, мислення, відчуттів, емоцій, пам'яті тощо.
4. **Підструктура біологічних властивостей**: задатки, темперамент та властивості нервової системи.

Модель «Великої п'ятірки»

Фундаментальні питання щодо особистості:

1. ***Схильність до згоди*** - активна, домінантна, чи пасивна та поступлива?
2. ***Екстраверсія*** – доброзичлива, тепла чи недоброзичлива, холодна та відчужена?
3. ***Добросовісність*** - відповідальна чи ненадійна ?
4. ***Нейротизм*** – стабільна та відзначається здоровим глуздом чи непередбачувана?
5. ***Відкритість до досвіду*** - Чи легко чогось навчається - кмітлива чи ні?

Види спрямованості:

- **Спрямованість на взаємодію** – вчинки и визначаються потребою у спілкуванні, не важливо яким буде результат роботи, лише б діяти разом з іншими людьми.
- **Ділова спрямованість на завдання** – породжується прагненням виконати завдання як можна краще.
- **Особиста спрямованість на себе** визначається домінуванням егоїстичних мотивів, особистими інтересами.

ПИТАННЯ 2. Темперамент

Темперамент характеризує індивіда за показниками активності, емоційності та темпу, швидкості, ритму, діяльності, рухів, мови.

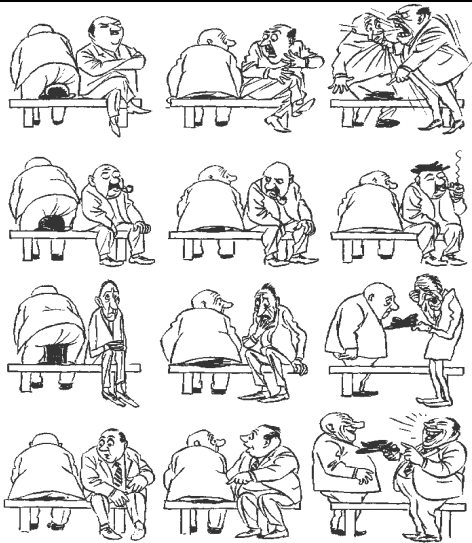
**ПРИНЦИПИ ПІДХОДУ
ДО КОЖНОГО ТИПУ
ТЕМПЕРАМЕНТУ:**

1. “Ні хвилини
спкою!”

2. “Не квап!”

3. “Не нашкодь!”

4. Довіряй, але
перевірай!”

3. Питання: Характер

*“Посієш вчинок – пожнеш звичку,
посієш звичку – пожнеш характер,
Посієш характер – пожнеш долю”
“Східна мудрість”*

- **Характер** - сукупність істотних, постійних властивостей людини, які виявляються в її поведінці, в ставленні до інших, до праці, до себе, до речей, до природи.
- Характер **формується та змінюється** продовж усього життя.

4. Питання: Здібності.

- **Здібності** – це стійкі властивості людини, що визначають її успіхи в навчанні та праці. Це можливості, що визначають швидкість, глибину, легкість, набуття знань, умінь та навичок (**ЗУН**).
- Разом з тим, здібності **не тотожні** знанням, вмінням та навичкам.

Задатки – анатомо-фізіологічне підґрунтя здібностей

- Умовою переходу від задатків до здібностей є активна власна діяльність людини, навчання, праця, виховання.
- На формуванні здібностей впливає й спадковість й фактор соціального впливу.

Види здібностей:

- **Загальні** – допомагають засвоювати різні діяльності та навчальні предмети.
- **Спеціальні** – виявляються у особливих видах діяльності – математиці, музиці, малюванні тощо.
- **За рівнем розвитку** здібностей розрізняють людей **здібних, талановитих або геніальних**.

Методичні поради до вивчення теми

Студент повинен чітко усвідомити, що в психології використовуються різні поняття для визначення різних властивостей людини. Так, коли кажуть «індивід», то цим хочуть підкреслити належність особи до людського роду. *Особистість* – це соціальний індивід, суб'єкт пізнання, діяльності, носій свідомості. *Індивідуальність* – це своєрідність інтелекту, почуттів, волі, темпераменту, їхні комбінації.

Зверніть увагу на те, що і у вітчизняній, і у зарубіжній науці існують різноманітні теорії, які намагаються описати структуру особистості. Наприклад, за К. К. Платоновим у структурі особистості виділяють чотири підструктури різного рівня та накладені на них підструктури здібностей та характеру:

- I Підструктура *спрямованості* особистості: переконання, світогляд, ідеали, прагнення, інтереси, бажання. Визначальним для цієї підструктури є суспільне буття людини, виховання
- II Підструктура *досвіду*: знання, вміння, навички, звички. Набувається досвід упродовж навчання і виховання. Провідним у надбанні досвіду є соціальний чинник
- III Особливості *психічних процесів*: уваги, волі, почуттів, сприймання, мислення, відчуттів, емоцій, пам'яті
- IV Підструктура *біологічних властивостей*: задатки, темперамент і властивості, які зумовлені статтю, віком, станом здоров'я

До *спрямованості* належать цілі, інтереси, ідеали, переконання та малоусвідомлені мотиви. Їхнє співвідношення визначає поведінку людини в конкретній життєвій ситуації. Тільки стійке домінування мотиву в значущій ситуації визначає спрямованість особистості.

Спрямованість особистості може проявлятися у ставленні до себе, суспільства, справи. Іноді її визначає надмірно розвинений інтерес до чогось.

Вивчаючи питання про темперамент, студент повинен чітко усвідомити, що він характеризує індивіда зі сторони динамічних особливостей його психічної діяльності, а саме: за показниками темпу, швидкості, ритму, інтенсивності, енергійності, емоційності. Тобто визначає не сутність особистості, а форму її прояву, манеру її поведінки та реакцій у певних обставинах.

Головні властивості темпераменту:

- *сенситивність* – міра чутливості до явищ дійсності;

- *реактивність* – особливість реагування особистості на різноманітні подразники;
- *пластичність* – здатність швидко пристосовуватися до обставин, що постійно змінюються;
- *ригідність* – особливість, протилежна пластичності; нездатність перебудовуватися, негнучкість, інертність;
- *екстравертованість* – переважна орієнтованість на зовнішні події, на інших;
- *інтровертованість* – протилежна екстраверсії, зосередження індивіда на власному внутрішньому світі;
- *емоційна збудливість* – показує, наскільки слабкі подразники потрібні для того, щоб виникла емоційна реакція.

Студент повинен чітко усвідомити, як змінювалося упродовж історії уявлення про природу темпераменту. Однією з найбільш відомих вчень про темперамент є *теорія І. П. Павлова*, що базується на експериментальних дослідженнях вироблення умовних рефлексів. За Павловим, темперамент залежить від типу нервової системи, який зумовлений певним співвідношенням трьох основних ознак: сили, врівноваженості та рухливості нервових процесів збудження і гальмування.

Зверніть увагу на те, що *сила нервових процесів* означає здатність витримувати, не переходячи в стан гальмування, тривале або часто повторюване збудження. *Врівноваженість* – це показник співвідношення сили процесів збудження і гальмування. *Рухливість* – визначається швидкістю переходу нервових клітин від стану збудження до гальмування і навпаки.

Вивчаючи це питання, студентові слід також ознайомитися з теорією Г. Айзенка, якій виділяв дві пари протилежних властивостей людини: емоційну стабільність-нестабільність та інтроверсію-екстраверсію, і вважав, що вони дають змогу виявити чотири комбінації цих властивостей і відповідно – чотири типи темпераменту, які мають класичні назви.

Студент повинен чітко засвоїти, що успішність діяльності безпосередньо не залежить від темпераменту. Немає «кращих» чи «гірших» темпераментів. Властивості темпераменту є відносно психологічно рівноцінними за умов індивідуального стилю діяльності, який має компенсаторне значення. Однак є коло професій (у першу чергу, екстремальних), якими неможливо успішно оволодіти лише завдяки індивідуальному стилю діяльності, – для них потрібна професійна придатність і професійний відбір, урахування психофізіологічних властивостей і того ж темпераменту.

Важливо, щоб студент міг розрізняти, коли йдеться про темперамент, а коли – про характер. Так, *характер* – це особливі прикмети, риси, які людина набуває в суспільстві. Характер утворюється із сукупності стійких індивідуальних особливостей особистості, що складаються і виявляються у спілкуванні та спільній діяльності людей. Характер зумовлює типові для особистості засоби поведінки, вчинки у стосунках з іншими. Знаючи характер людини, можна передбачити, як вона буде діяти за тих чи інших умов; характер – це певна програма поведінки. В ньому можна виділити провідні та другорядні риси. Є цільні, суперечливі, сильні, вольові та слабкі характери.

Необхідно вивчити напам'ять *структуру рис характеру*, що виявляється в тому, як людина ставиться:

а) *до інших людей*, демонструючи при цьому увагу, принциповість, прихильність, комунікативність, миролюбність, лагідність, альтруїзм, дбайливість, тактовність, коректність, або протилежні риси;

б) *до справ*, виявляючи сумлінність, допитливість, ініціативність, рішучість, ретельність, точність, серйозність, ентузіазм, зацікавленість, або протилежні риси;

в) *до речей*, демонструючи при цьому бережливість, економність, акуратність, почуття смаку, або протилежні риси;

г) *до себе*, виявляючи розумний егоїзм, впевненість у собі, нормальне самолюбство, почуття власної гідності, або протилежні риси.

Слід звернути увагу на те, що деякі риси характеру можуть бути розвинені надміру, що призводить до формування так званих акцентуованих рис характеру. *Акцентуації характеру* – це крайні варіанти психічної норми, результат підсилення окремих рис характеру. Акцентуації характеру можуть спричинювати неадекватні дії, вчинки людини. Виділяють такі основні *типи акцентуації характеру*:

– *інтровертний тип*, якому властиві замкнутість, труднощі в спілкуванні та налагодженні контактів з оточуючими;

– *екстравертний тип*, якому притаманні прагнення до спілкування та діяльності, балакучість, поверховість;

– *некерований тип* – імпульсивний, конфліктний, категоричний, підозріливий;

– *неврастенічний тип* – з домінуванням хворобливого самопочуття, подразливості, підвищеної втомлюваності;

– *сенситивний тип* – з надмірною чутливістю, лякливістю, сором'язливістю, вразливістю;

– *демонстративний тип*, якому властиві егоцентризм, потреба в постійній увазі до себе, співчутті тощо.

Більш детальна характеристика цих та інших типів акцентуацій дається у працях К. Леонгарда, А. Є. Лічко.

Студент повинен чітко усвідомити, що характер тісно пов'язаний з темпераментом, який може сприяти або протидіяти розвиткові певних рис характеру. Тому важливо знати свій темперамент. Так, холерику або сангвініку легше, ніж меланхоліку чи флегматику, виробити в собі ініціативність і рішучість. Однак для холерика може стати серйозною проблемою формування стриманості та самоконтролю, а для сангвініка – вимогливості до себе і самокритичності. Меланхоліку важче долати сором'язливість і тривожність, а флегматику – розвивати ініціативність.

У перші роки життя дитини провідним фактором розвитку їхнього характеру стають дорослі; у молодшому шкільному віці поряд із наслідуванням на перше місце виступає виховання. А починаючи з підліткового віку, важливу роль у формуванні характеру вже відіграє самовиховання. Характер може свідомо, цілеспрямовано вдосконалюватися самою людиною – завдяки зміні соціальної поведінки, діяльності, спілкуванню з іншими людьми. Треба знати, що характер можна змінювати протягом усього життя, тобто *характер* – це суспільно-історична категорія.

Стосовно можливостей та досягнень людини студент має знати, що саме здібності є тими індивідуально стійкими властивостями, які визначають успіхи в різних видах діяльності. *Здібності* – це потенційні можливості, що виявляються в діяльності. Саме від них залежить динаміка набуття досвіду: швидкість, глибина, легкість, тривалість. Здібності не тотожні знанням, вмінням та навичкам. Це такі психологічні особливості людини, які «відповідають» за опанування знаннями, уміннями та навичками, за «ціну», яку людина сплачує за навчання.

Важливо, щоб студент міг розрізняти різні види здібностей за змістом і рівнем. Так, *загальні здібності* визначають успіх людини у різноманітних сферах діяльності (розвинена пам'ять, мова, розумові здібності тощо), а *спеціальні* – в спеціальних, для яких необхідні певні задатки (музичні, математичні тощо). Загальною властивістю особистості, яка (властивість) в умовах діяльності виявляється як здібність, є також приналежність людини до одного з трьох типів (за І. П. Павловим):

- «художнього»;
- «мислячого»;
- «середнього».

Необхідно звернути увагу на те, що ця класифікація ґрунтується на відносному переважанні функціонування першої або другої сигнальних систем. Переважання першої в психічній діяльності людини дає «художній» тип: яскравість образів, вразливість, емоційність, тоді як переважання другої – засвідчує тип «мислячий», для якого характерне вміння оперувати абстрактними поняттями, математичними залежностями. Рівновага цих двох сигнальних систем визначає «середній» тип.

Слід пам'ятати, що в літературі поруч із поняттям «здібності» використовують також термін «задатки» – природжені анатомо-фізіологічні риси індивіда, природна передумова його розвитку. Для задатків найбільш значущою є структура нервової системи, насамперед головного мозку, органів чуттів. Але якщо людина, яка має навіть особливі задатки, не розвиває їх через відповідну діяльність, здібності у неї розвиватися не будуть. Необхідно чітко усвідомити, що головною умовою перетворення задатків у здібності є діяльність, активна взаємодія з навколишньою дійсністю, навчання та виховання.

Студент має розрізнати різні рівні прояву здібностей. Зокрема, одним з найвищих рівнів є *талант* – тобто обдарованість, вища за середню здатність людини до певного виду діяльності (творчої, наукової, політичної, виробничої). Найталановитіших людей називають геніями (*лат.* – дух). Про наявність *геніальності* можна говорити лише у разі досягнення індивідом таких результатів творчості, які мають важливе значення для розвитку людства, світової культури.

Семінарське заняття № 4

План

1. Спрямованість особистості.
2. Темперамент.
3. Характер.
4. Здібності.

Теми для написання рефератів

1. Самооцінка та рівень домагань особистості.
2. Типології характеру.
3. Фізіологічні основи темпераменту.
4. Темперамент і діяльність.
5. Загальні та спеціальні здібності.
6. Типологія особистості за К. Г. Юнгом.
7. Конституціональні теорії темпераменту.
8. Проблема здібностей до керівної діяльності.

Термінологічний словник

Активність – риса темпераменту, що характеризується енергією впливу людини на навколишній світ і подоланням перешкод на шляху до мети.

Активність характеру – структурна властивість характеру, яка визначається ступенем протидії зовнішнім обставинам.

Акцентуація характеру (лат. – наголос) – граничний варіант норми, наслідок посилення окремих рис характеру.

Геніальність (від лат. – дух) – вищий ступінь прояву творчості. Реалізовується в створенні творів, що мають важливе значення для розвитку людства. Для особистості генія характерні такі риси, як творча продуктивність, володіння визначеною методологією, готовність до подолання стереотипів і конвенціональних установок.

Екстраверсія (лат. – зовні і повертати) – спрямованість особистості на навколишній світ.

Екстраверт – людина, реакції та поведінку якої в основному визначають зовнішні враження, а не внутрішні переживання.

Екстраверт емоційного типу – людина, почуття якої узгоджуються із загальноприйнятими критеріями та переживаннями і перебувають під впливом традиційних цінностей.

Екстраверт інтуїтивного типу – людина, якій властиво у зовнішньому світі сприймати те, що відбувається за межами подій.

Екстраверт мисленнєвого типу – людина, життєві прояви якої залежать від інтелектуальних висновків, хоча будь-яке її судження ґрунтується на зовнішніх критеріях (загальноприйнятих поглядах, традиціях).

Екстраверт сенсорного типу – людина, яку завжди притягують ті об'єкти, які викликають сильні відчуття.

Задатки – анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, які служать базою для формування здібностей. В якості таких задатків прийнято виділяти:

а) типологічні властивості нервової системи, що визначають швидкість утворення тимчасових нерівних зв'язків, їхню тривкість, легкість диференціювання – утворення різних умовних реакцій у відповідь на схожі подразники;

б) анатомічні особливості будови аналізаторів і окремих ділянок кори головного мозку.

Інтроверсія (лат. – усередину і повертати) – спрямованість свідомості й уваги, думок, почуттів та переживань людини на свій внутрішній світ.

Інтроверт – людина, яка в діях і вчинках більше керується своїми думками та внутрішніми переживаннями, ніж зовнішніми враженнями і впливами.

Інтроверт емоційного типу – людина, яка зосереджена на собі і завжди керується своїми переживаннями, не враховуючи наявних подій і фактів.

Інтроверт інтуїтивного типу – людина, яка інтуїтивно може проникати в майбутнє, але її інтуїція звернена на суб'єктивний психічний світ.

Інтроверт мисленнєвого типу – людина, схильна до теоретизування, мислення якої мало залежить від загальноприйнятих ідей і традицій, а керується власними критеріями.

Інтроверт сенсорного типу – людина, яка в своїх діях керується здебільшого власними емоціями і сприйманням, а не логічними міркуваннями.

Меланхолік (*грец.* – чорний і жовч) – людина, яка має меланхолійний темперамент, що характеризується переважанням процесів гальмування над процесами збудження в корі головного мозку, а також слабкими психічними процесами.

Особистість – суспільна істота, наділена свідомістю і представлена психологічними характеристиками, які є стійкими, соціально зумовленими і виявляються у суспільних зв'язках, відносинах з навколишнім світом, іншими людьми та визначають поведінку людини.

Пластичність (*грец.* – мазь, пластир) – риса темпераменту, яка є свідченням гнучкості, легкості пристосування людини до нових умов.

Сангвінік (*лат.* – кров) – людина, яка має сангвінічний темперамент, що проявляється в енергійності, підвищеній емоційності, легкому пристосуванні до різних обставин і нових людей, гарному самопочутті та інших якостях особистості.

Сенситивність (*лат.* – відчуття) – властивість темпераменту, яка визначається найменшою силою зовнішніх впливів, необхідною для виникнення психічної реакції людини.

Темперамент (*лат.* – устрій, узгодженість) – сукупність індивідуально-психологічних якостей, яка характеризує динамічний та емоційний аспекти поведінки людини і виявляється в її діяльності та спілкуванні.

Флегматик (*грец.* – слиз) – людина, яка має флегматичний темперамент, що характеризується спокійністю, врівноваженістю, малою емоційною збудливістю, сповільненістю рухових і мовлен-

невих реакцій, високою працездатністю і низькою комунікабельністю.

Френологія (грец. – розум і слово, вчення) – вчення про локалізацію здібностей у певних ділянках мозку. Наукові дослідження мозку не підтвердили ідей френології.

Характер (грец. – прикметна риса, ознака) – складне й індивідуально-своєрідне поєднання рис людини, яке формується в процесі її розвитку під впливом умов життя та виховання і виявляється в її поведінці.

Характер типовий (грец. – відбиток, форма) – характер, у якому втілені основні риси й особливі прикмети, властиві певному народу, нації, верстві населення тощо.

Холерик (грец. – жовч) – людина, що має холеричний темперамент, якому властивий сильний, рухливий, але не врівноважений тип вищої нервової діяльності.

Я-концепція – динамічна система уявлень людини про себе, на основі якої вона вибудовує взаємовідносини з іншими людьми.

Запитання для поточного контролю знань

1. Які бувають спрямування за домінуючою в діяльності мотивацією?
2. Поясніть, чому спрямованість вважають стержнем особистості.
3. Які сильні та слабкі властивості має кожен тип темпераменту?
4. Сформулюйте основний психологічний підхід до кожного типу темпераменту.
5. Назвіть складові темпераменту. В чому він проявляється?
6. Як поведуться люди різного темпераменту в стресових ситуаціях?
7. Назвіть властивості нервових процесів, які визначають темперамент за І. П. Павловим.
8. Складіть схему опису характеру людини.
9. Який характер називають акцентуйованим?
10. Чи правильно, що характер унаслідкується? Докажіть.
11. Які є рівні розвитку здібностей?
12. Що таке загальні та спеціальні здібності?
13. Чим відрізняється людина «художнього» типу від людини «мисленнєвого» типу?
14. Від чого залежать здібності людини?
15. Дайте визначення поняттю «здібності».

Практичні завдання та рекомендації до їх виконання

І. Письмове практичне завдання № 3

Вивчіть одного зі студентів навчальної групи та складіть психолого-педагогічну характеристику на нього. У ній мають бути представлені всі блоки його особистості: спрямованість, темперамент, характер, здібності.

ІІ. Творчі завдання за вибором

1. Складіть опитувальник (анкету) з питань, за допомогою яких можна було б вивчати спрямованість людини, що проходить співбесіду для працевлаштування за Вашим фахом.

Порада. При виконанні завдання можна використовувати вже відомі методики дослідження спрямованості, мотивації. Обов'язково зорієнтуйтеся, які саме особливості спрямованості будете виявляти. Напишіть, які характеристики спрямованості є важливими в роботі менеджера, митника, економіста, бухгалтера, маркетолога, товаровознавця, фінансиста тощо. Людей якої спрямованості, на Вашу думку, не бажано брати на роботу за Вашим фахом?

2. Уважно прочитайте статтю Валентини Брязгунової, присвячену народному художникові України Миколі Сядристову. Охарактеризуйте індивідуально-психологічні особливості Миколи Сядристого. Виділіть у тексті смислові одиниці, в яких йдеться про його спрямованість, темперамент, характер, здібності. Що, на Вашу думку, вплинуло на формування його інтересів, уподобань, характеру? Які психологічні закономірності формування особистості знайшли підтвердження у тексті статті?

Він творить між ударами серця: Миколі Сядристову – 70 років

«Велике у малому» – так називається постійно діюча виставка мініатюр народного художника України Миколи Сядристого, яка віднедавна знайшла собі прописку у Києві, в Центрі сімейного дозвілля «Дивосвіт» на Оболоні. Тут представлено 15 найновіших його робіт, які досі експонувалися лише за кордоном, а тепер їх можна побачити і в Україні. Звісно, роздивлятися ці шедеври слід під мікроскопом. Микола Сергійович радіє з того, кому-кому, а йому годі скаржитися на відсутність уваги до його творчості, адже своїми мініатюрними шедеврами вже давно встиг здивувати увесь світ. Ними зачаровувалися мільйони людей у Європі, Америці, Австралії, Азії. А якби зібрати всі відгуки глядачів, то вийшла б, либонь, не одна книга.

П'ять відсотків життя для шедеврів

Українському лівші, котрий за свої 70 років (а саме стільки йому виповнилося 1 вересня) підкував не лише блоху, тепер ніколи спочивати на лаврах. Власне, у тій знаменитій комасі, до лапок якої він причепив дві золоті підкови шістьма цвяхами ще піввіку тому, художник не бачить нічого особливого, геніального. «Це просто примітивна робота, – каже він. –

Хіба її можна порівняти з нинішніми? Наприклад, із парусником «Санта Марія» завдовжки 3,85 мм, у якому аж 256 золотих деталей». Дивовижно!

— Ви не втомилися створювати такі композиції, адже це дуже тонка робота? — запитую майстра.

— Нітрохи. На них я затратив всього п'ять відсотків свого життя. По натурі я максималіст: або ця річ мене захоплює, або зовсім не беруся до неї, бо байдужа. Коли над чимось працюю, то забуваю про все на світі, не виходжу з дому доти, доки не закінчу роботу. Свого часу вподобав підводне плавання — став майстром спорту СРСР, абсолютним чемпіоном України, був членом нашої збірної.

— У такому разі, на що йде 95 відсотків вашого життя?

— На читання книжок, архівних документів. Зі шкільних років захоплююся світовою поезією: віршами коментую свої роботи. Урівноважую нею головне заняття свого життя – вивчаю технологію захоплення влади і системи обману суспільства в різних ідеологіях, починаючи з 1830 років: які революції прокотилися Європою, хто був їх ініціаторами, які мали мотивації вожді у натовпі. Маю велике зібрання документів про терор в Україні.

Додам до його слів, що історії винищення українців (на основі промовистих історичних документів) присвячено виставку Миколи Сядристого «Розгойдані дзвони пам'яті», що демонструється по всій Україні. Українській драмі ХХ століття – Голодомору – відводять по 300 метрів найкращі виставкові зали Києва, Чернігова, Харкова, Дніпропетровська, Криму, Донбасу.

— Я перелопатив 50 метрів книжок, якщо поставити їх у торець, – каже Микола Сергійович. – Це буде понад один мільйон сторінок. Щодня прочитую по 3–4 книги рідкісних документів із кремлівських архівів...

Інструмент знімає зі столу, наче пилінки

Микола Сергійович з болем у серці згадує свою рідну Слобожанщину, по якій Голодомор прокотився чорним смерчем – косив усіх селян підряд, не чіпав лиш компартійне керівництво. Наприклад, село Петриківка вимерло щент. Він також пам'ятає, як у роки Другої світової війни на їхній город упав здоровенний американський літак «Бостон» і підпалив хату, знищив садок. Мама якраз купала його, семирічного, і від сильного вибуху ночви з дитиною підстрибнули на лаві й впали на долівку. Після того ще довго сільські діти знаходили на полі, на луках таємниче залізяччя, що розсипалося повсюди. Мотор літака десь і досі на дні тамтешнього болота.

— Я жив серед техніки і квітів, – розповідає [Микола Сергійович] про повоєнне дитинство. – Квіти дуже любили баба і мати – сяїли їх під вікнами, на городі. Вони згодом допомагали мені відчувати композиційність. Придивіться до звичайної гілочки – наскільки геніально вона створена: кожен листочок шукає своє місце під сонцем. А ще я вмю відчувати матеріал.

Микола Сядристий закінчив у Харкові художнє училище, а трохи згодом – сільськогосподарський інститут імені Докучаєва. Сім років працював агрономом на Закарпатті.

У 60-і роки була тенденція до вивчення мікросвіту: з'явилися електронні годинники, диктофони, мікрокриміналістика, спеціальності з мікротехнологій.

– Я – відображення цієї тенденції, – каже про себе художник. – Це мій рефлекс, не був би я, то хтось інший. Перша моя мініатюрна спроба – новорічне привітання студентам, яке виконав на волоссіні.

На кафедрі ботаніки в інституті, у всіх на очах, під мікроскопом він писав полонез Огінського на листку квітки, розміром з рисову зернину. А далі були портрет О. Купріна з текстом його «Гранатового браслета», портрети М. Хрушова, В. Леніна. Нині у доробку майстра – близько ста робіт. Раніше на кожну витрачав рік, тепер – близько місяця, а точніше – 27 днів (це число стало наче магічним у його творчості). Кожна композиція – як шахова партія: різні ходи, задачі. І для них потрібен інший інструмент, також мініатюрний, який він по закінченні роботи знімає долоною зі столу, наче пилинки. Микола Сядристий досконало знає властивості матеріалу, з яким працює (а це – золото, платина, папір, насіння фруктів), будь-яка обробка його – то цілеспрямоване руйнування. Мають значення у цій справі і аналітичне мислення, і знання принципів малюнка, композиції, пластики.

– Треба бути не просто художником, – наголошує він, – а володіти своїм тілом, виконувати точні рухи, творити між ударами серця, затамувавши подих. Я роблю все з першого разу. У повітрі скрізь – електростатика, особливо це відчутно влітку, тому втрат не уникнути. Найкраще працювати вночі, коли спадає електростатичне напруження.

Золота пора для нього осінь – дощова, волога. Працює цілодобово, не покладаючи рук і виділяючи на сон по кілька годин: відпочине і знову до роботи. «Я лізу на свою вершину, не зупиняючись, – наголошує він. – Поки не зроблю, повільно горюю, повільно думаю, нікуди не поспішаю».

Найменша у світі скрипка

До всіх мініатюр Миколи Сядристого пасує словосполучення «найменший у світі». Якщо комар, на носі якого сидить дівчинка із золотою парасолькою у руці, то завдовжки 6,5 мм, якщо діючий електричний годинник, що складається із 130 деталей, то такий, що вміщується у голівці золотої бабки. Витончений арабський сервіз художник розмістив на крупинці цукру, а караван верблюдів і піраміду з пальмою – у вушку звичайної голки. Золотий макет діючого вітряка, що знаходиться в Інтернаціональному музеї у місті Гіфгорні (Німеччина), складається із 203 деталей, його висота 1,8 міліметра. А стоїть він на половинці макової зернини. Найменша у світі книга, розміром 0,6 кв. мм, має 12 сторінок з віршами і малюнками Тараса Шевченка. Її зшито павутинкою, а обкладинку виготовлено із пелюстки безсмертника. Загалом квіти у творчості художника посідають особливе місце – він до них повертається знову і знову. Квітуча гілка вмістилася у яблуневому зернятті, розрізаному навіпіл, а пишна троя-

нда — у волосині, просвердленій по довжині і відполірованій зверху та всередині до прозорості. У цю волосину встановлено гілочку троянди, товщина стебла 0,05 мм. І найменша у світі скрипка, довжиною 3,45 мм, є у його колекції, і найменша у світі пляшка, заввишки 1,65 мм, із золотим логотипом фірми під нею (0,7 мм). Такого макета пивного заводу із 137 частин із золота та платини, розташованого на половинці зернини ячменю, також немає більше ніде у світі. Загалом, усі роботи Миколи Сядристого варті Книги рекордів Гіннеса, але він не поспішає подавати свою заявку, його й без того знає весь світ як неперевершеного майстра. «Я ніколи не був ні членом партії, ні членом Спілки художників, — каже. — У цьому розумінні я ніхто. Я сам собі хазяїн. Самотній подорожній іде далі від усіх!»

В. Брязгунова

(Вісті Центральної спілки споживчих товариств України, № 36 (797) за 6 вересня 2007 року, с. 12–13; скорочено)

III. Розв'яжіть задачі

1) Перевірте, чи є помилки у наведеному тексті. Відповідь обґрунтуйте.

«Якщо спробувати коротко висловити суть відмінностей між темпераментом, характером і особистістю, то можна сказати, що властивості темпераменту відображають те, чому людина діє певним чином, риси характеру — що саме вона робить, а якості особистості — те, як вона це робить».

2. Проаналізуйте подані нижче психолого-педагогічні характеристики школярів 6-го класу і визначте тип темпераменту кожного. Які властивості нервової системи описано в характеристиках?

а) Сергійко Т. Дуже жвавий підліток. У класі ні хвилини не сидить спокійно, постійно змінює позу, крутить щось у руках, тягне руку, розмовляє із сусідом. Легка хода, підстрибцем, швидкий темп мови. Дуже вразливий і легко захоплюється. Емоційно і збуджено розповідає про переглянутий фільм, прочитану книгу.

На уроках жваво відгукується на кожен новий факт або нове завдання. А втім, його інтереси й захоплення дуже непостійні та нетривкі: розпочавши нову справу, швидко втрачає інтерес до неї. У нього живе, рухоме, виразне обличчя. З його обличчя легко здогадатися, який у нього настрій, яке його ставлення до предмета чи людини.

На цікавих для нього уроках виявляє високу працездатність. На решті уроків майже не слухає вчителя, розмовляє із сусідом, позіхає. Почуття і настрої його дуже мінливі. Отримавши двійку, він ладен розплакатись і ледве стримується. Та не минає й півгоди-

ни, як він забуває про погану оцінку і на перерві бурхливо й весело гасає коридорами.

Попри жвавність і непосидючість, його легко дисциплінувати: у досвідченого вчителя він прекрасно сидить на уроках і ніколи не заважає роботі класу. Швидко звикає до нової ситуації та нових вимог. У цій школі він вчиться перший рік, але вже звик до нових учителів, зійшовся з хлопцями, подружився з багатьма, увійшов до активу класу.

б) Сашко П. Вирізняється з-поміж однокласників своєю рвучкістю. Захопившись розповіддю вчителя, легко збуджується і перериває її різними вигуками.

На будь-яке запитання викладача відповідає не подумавши, тому часто – не до ладу. У прикrostі й роздратованості легко втрачає витримку, кидається в бійку. Пояснення вчителя слухає дуже зосереджено, не відволікаючись. Так само зосереджено виконує класну і домашню роботу.

На перервах ніколи не сидить на місці, бігає коридорами чи бореться з кимсь. Розмовляє голосно, швидко. Пише швидко, розгонисто, почерк нерівний. Дуже виразне обличчя. У виконанні домашніх доручень, а також у спортивних заняттях виявляє захопленість, наполегливість. Його інтереси досить постійні й тривкі. Не лякається труднощів і з великою енергією їх долає.

в) Миколка М. На уроках спокійний, сидить завжди в одному положенні, щось крутить у руках; настрої міняється з незначних причин. Він дуже чутливий. Коли вчитель пересадив його з однієї парти за іншу, довго міркував, чому його пересадили, і того дня на всіх уроках сидів засмучений і пригнічений.

А втім, почуття в нього пробуджуються повільно. Дивлячись циркову виставу, він довго сидить мовчки, з нерухомим обличчям; згодом починає «танути» – усміхатися, сміятися, вступати в розмову із сусідами. Легко розгублюється. Якщо вчитель зробив йому навіть найм'якше зауваження, хлопець ніяковіє, голос його стає глухим, тихим.

Дуже стриманий у почуттях. Отримавши двійку, зовсім не змінюється на обличчі, іде на місце й сідає, але вдома, за словами батьків, довго не може заспокоїтися, не в змозі взятися до роботи. Відповідає на уроці невпевнено, затинаючись, навіть якщо ретельно підготувався до уроку. Свої здібності й знання оцінює низько, тоді як насправді вони дещо вищі від середнього рівня. Якщо під час виконання якогось навчального завдання трапляються труднощі, він губиться і не доводить роботу до кінця.

Рухи кволі, слабкі, говорить повільно, трохи протяжно.

2) **Віктор М.** Вирізняється неспішністю і спокоєм. На запитання відповідає не відразу і без жодної жвавості, як би добре не знав матеріал.

Для нього характерна невтомлюваність: він не уникає додаткового розумового навантаження, хоч би яким значним воно було, і ніколи не виглядає стомленим. Він прагне до логічно розгорнутих, просторих висловлювань: вимовляє слова рівним голосом, не боячись збитися, начебто на початку довгої побудови знає, яким чином буде закінчена почата думка. Зовні він не збуджується і нічому не дивується на уроці, що б не відбувалось у класі. З молодших класів він любить заняття з математики й фізкультури, залишаючись вірним своїм уподобанням. Він бере участь у спортивних змаганнях (гімнастика), не виявляючи, на відміну від більшості учасників, якогось азарту чи хвилювання. Він не буває ні метушливим, ні веселим, ні сумним.

д) **Василь Н.** Гарячий, дуже вразливий і запальний. Трапляються емоційні зриви, якщо зачіпають його самовпевненість. Зробивши помилку в зошиті під час написання контрольної роботи, він одразу вирвав аркуш, порвав його на дрібні шматочки і демонстративно кинув під парту. Заспокоївшись після цього, шкодував про вчинене.

Пізнавальні психічні процеси в нього відбуваються швидко і енергійно. Мова виразна, емоційна, криклива. Дуже швидкий і енергійний у рухах, любить при цьому показувати свою фізичну силу. Часто виступає як ініціатор колективних спортивних ігор, претендуючи в них зайняти роль лідера. Настрій змінюється дуже різко і швидко. Засвоює новий матеріал уроку швидко і правильно, але, поспішаючи, дає плутані відповіді.

Питання для самостійного вивчення

1. Задатки та здібності до професійної діяльності за фахом підготовки.

2. Підготуватися до *дискусії* на тему: «Якій темперамент краще? Чи є на це наукова відповідь?»

Основна література

1. Моргун В. Ф. Схема монистической структуры личности // М. В. Гамезо, И. А. Домашенко. Атлас по психологии. – М. : Просвещение, 1986. – С. 70.
2. Психологія : підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. – К. : Либідь, 1999. – С. 100–121.

3. Степанов О. М. Основи психології та педагогіки : навч. посіб. / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2005. – С. 82–96; 194–228.

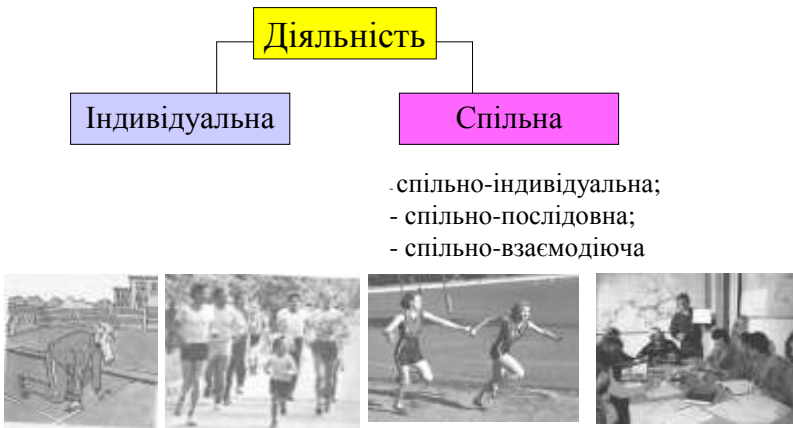
Додаткова література

4. Багатовимірний опитувальник професійно важливих якостей особистості : метод. розробка з психодіагностики для психологів та спеціалістів у галузі управління персоналом / В. Ф. Моргун, В. В. Колінько, О. П. Коломієць. – Полтава, 2006. – 32 с.
5. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. / С. Д. Максименко. – Вид. 2-е. – К. : ЦНЛ, 2004. – С. 235–269.
6. Немов Р. С. Психологія / Р. С. Немов. – М. : ВЛАДОС, 1997. – Кн. 1. – С. 394–402;
7. Фрейджер Р. Личность. Теории, упражнения, эксперименты; пер. с англ. / Р. Фрейджер, Д. Фейдимен. – С.Пб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – С. 28–53, 84–155, 292–375.
8. Шарп Д. Типы личности: Юнговская типологическая модель; пер. с англ. / Д. Шарп. – Воронеж : НПО Мадек, 1994. – 128 с.

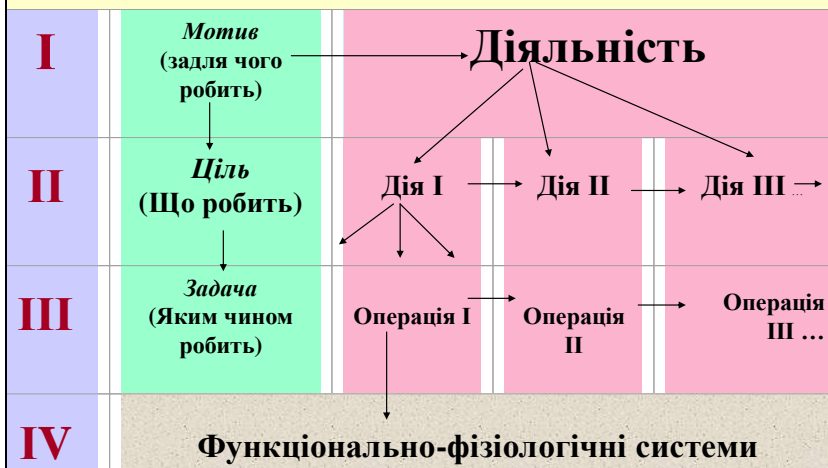
Тема 5. Діяльність особистості

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ДО ТЕМИ ПИТАННЯ 1. Діяльність та її структура

Діяльність – це активна взаємодія людини із навколишнім світом, у якій вона досягає свідомо поставленої цілі, що виникла в результаті появи в ній певної потреби, мотиву.

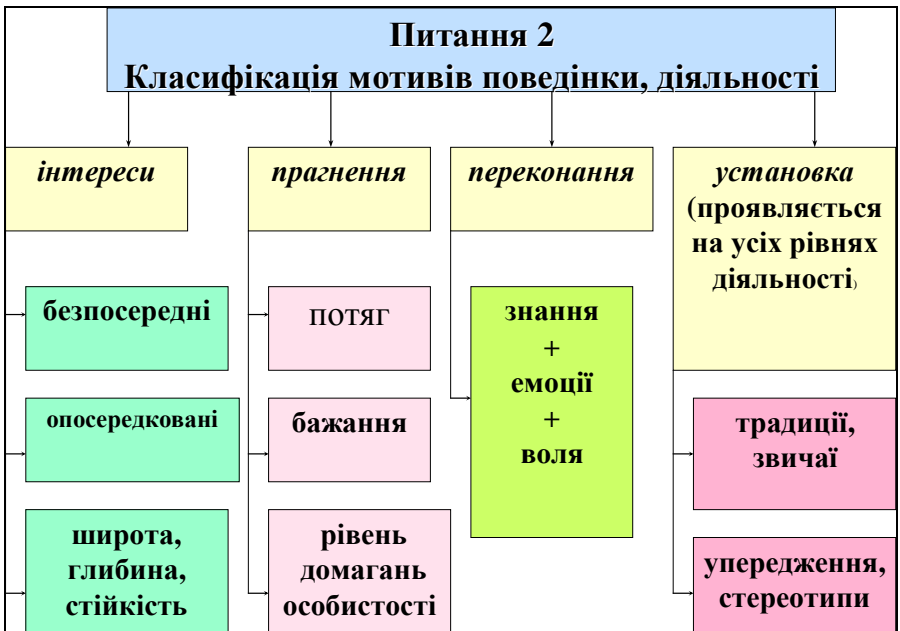

Рівень аналізу структури діяльності

ДІЯ ОПЕРАЦІЯ ВЧИНОК ЗВИЧКА

- **Дія** – процес, спрямований на досягнення певної мети. Діяльність складається із дій.
- **Операція** – спосіб виконання дії, характеризує технічний бік діяльності.
- **Звичка** – дія або елемент поведінки, виконання якої стало потребою. Неможливість здійснювати звичні дії викликає незадоволення, негативні емоції.
- **Вчинок** – дія, виконуючи яку людина усвідомлює її значення для інших людей, тобто її соціальний зміст.

Питання 3
ВИДИ
ДІЯЛЬНОСТІ

Спілкування

Гра

Навчання

Праця

Види праці

- **Репродуктивною** працею не створюється нічого нового, а відтворюється у кількісному вимірі вже відоме.
- **Продуктивна** праця як у психологічному плані, так і за результатами діяльності передбачає під час відтворення вже відомого внесення елементів новизни
- **Теорча** праця – це створення нового, яке суттєво відрізняється від уже відомого або є таким, якого ще не існувало взагалі.

Методичні поради до вивчення теми

Вивчення цієї теми ускладнюється тим, що студент має самостійно ознайомитися з основними питаннями та поняттями теми, усвідомити її значення в системі професійної підготовки.

Діяльнісний підхід у психології був властивий радянській психологічній науці, яка зробила значний внесок у розвиток світової психології, про що свідчить її визнання багатьма зарубіжними вченими. Так, сучасний американський наукознавець Л. Грехем у своїй праці «Природознавство, філософія і науки про людську поведінку в Радянському Союзі» писав, що радянські вчені створювали інтелектуальні конструкції, надзвичайно цікаві як видатні досягнення філософського матеріалізму. Представники діяльнісного підходу розглядали психіку як функцію мозку, спрямовану на відображення об'єктивної дійсності під час активної взаємодії людини із зовнішнім світом, тобто в процесі її діяльності.

У психології поняття «діяльнісний підхід» найчастіше використовують у двох значеннях. У широкому сенсі воно означає методологічний напрям досліджень, в основу яких покладено категорію предметної діяльності. У розвитку цього напрямку найпомітнішими є наукові доробки російських, українських та зарубіжних дослідників (Л. С. Виготського (1896–1934), С. Л. Рубінштейна (1889–1960), Б. Ф. Ломова (1927–1989), Г. С. Костюка (1899–1982), П. І. Зінченка (1903–1969), А. Валлона (1879–1962) та ін.).

У вузькому сенсі цей термін вживає О. М. Леонтьєв (1903–1979), який розглядає психологію як науку про виникнення, функціонування і структуру психічного відображення у процесах діяльності людей. На його думку, через аналіз системи видів діяльності, у яких бере участь людина як суспільна істота, можна розкрити таке системне утворення, як особистість.

Розроблення діяльнісного підходу у вітчизняній психології започаткував Л. С. Виготський. Створюючи культурно-історичну концепцію психічного розвитку людини, він обґрунтував поняття «*вищі психічні функції*» (мислення в поняттях, розумне мовлення, логічна пам'ять, довільна увага) як суто людські, соціально зумовлені форми психіки. Ці функції виникають і розвиваються як форми зовнішньої діяльності і тільки пізніше, опосередковані знаками, поступово інтеріоризуються. У знаках втілено мовні значення. Вони спочатку виступають як зовнішні засоби, що опосередковують спілкування дитини з дорослим, потім стають внутрішнім інструментом, що дає людині змогу керувати своєю психікою.

Система знаків визначає поведінку більшою мірою, ніж навоколишня дійсність, оскільки знак у згорнутому вигляді містить

програму поведінки. Отже, на думку Виготського, вищі психічні функції – це сформовані протягом життя психічні процеси, які виникають як форма взаємодії між людьми, а згодом перетворюються на інтеріоризовані процеси, що свідчать про суспільний характер людської психіки. Розвиваються вони в процесі навчання, тобто спільної діяльності дитини і дорослого.

Подальший розвиток ідеї Л. С. Виготського отримали в працях Л. І. Божович, П. Я. Гальперіна, Д. Б. Ельконіна, О. В. Запорожця та ін.

Слід виходити з того, що *діяльність* – це активна взаємодія людини із навколишнім світом, у якій вона досягає свідомо поставленої цілі, що виникла в результаті появи в ній певної потреби, мотиву.

Зверніть увагу на те, що діяльність вивчається багатьма суспільними, природничими і технічними науками: філософією, соціологією, історією, економікою, менеджментом, фізіологією, науковою організацією праці та ін. Суспільна природа діяльності людини проявляється передусім у тому, що вона оволодіває суспільно виробленими знаряддями праці та засобами їх використання. Людина як член суспільства включена у систему суспільних відносин безпосередньо своєю діяльністю.

Слід зрозуміти, що *діяльність* – вирішальний чинник формування та розвитку особистості. Свідомість виникає, формується, проявляється у діяльності. Розвиток видів діяльності здійснюється у нерозривній єдності з розвитком потреб. Збільшення потреб людей пов'язано зі збільшенням та розвитком видів діяльності, за допомогою яких ці потреби задовольняються. Будь-яка діяльність спрямована на задоволення потреб суспільства та індивідів як членів суспільства.

Необхідно звернути увагу на те, що основною, генетично вихідною є *зовнішня*, предметна діяльність, яка породжує всі види *внутрішньої* психологічної діяльності. Саме предметність є конституційною характеристикою діяльності: спочатку діяльність визначається предметом, потім вона опосередковується та регулюється його образом як суб'єктивним продуктом.

Головними процесами діяльності виступають *інтеріоризація* її зовнішньої форми та *екстеріоризація* – внутрішньої; перша веде до створення образу дійсності, друга – до упредметнення образу.

Потрібно чітко зрозуміти і вивчити напам'ять: які є складові діяльності, чим різняться дії та операції, як співвідносяться потреби, мотиви, цілі, задачі.

У кожній діяльності можна вирізнити:

- суб'єкт діяльності;
- процес діяльності;
- предмет діяльності;
- умови діяльності;
- продукти діяльності.

Студент має використати і закріпити цю інформацію під час виконання практичних завдань. Зверніть увагу на те, що деякі дослідники у складі діяльності виділяють потребнісно-мотиваційну, операціональну, інформаційну та регуляторну підсистеми.

Складність діяльності залежить від того, наскільки ціль віддалена від предмета. Звичайно, діяльність реалізовується як система послідовних дій, кожна з яких вирішує часткову задачу, є окремим кроком у напрямку до кінцевої мети – задоволення потреби, що викликала цю діяльність. Мотиви і цілі можуть не співпадати. Те, чому людина діє певним чином, часто не збігається з тим, для чого вона діє. Роз'єднання мотиву і цілі в діяльності передусім обумовлене суспільним поділом праці.

Дію, яка забезпечує виконання однієї простої задачі, у психології прийнято вважати одиницею, або елементом діяльності.

Дія є складною організацією цілої низки когнітивних, виконавських, цілеутворюючих, емоційно-оцінювальних процесів.

Студент повинен чітко усвідомити, що за руховими актами, які можна зовнішньо спостерігати в кожній діяльності, приховується велика і складна система процесів формування мотивів, цілей, планів, образів, прийняття рішення, аналізу та синтезу поточної інформації, сигналів зворотного зв'язку. Саме вона і є предметом психологічного дослідження діяльності. Успіх будь-якої діяльності залежить від уміння її виконувати.

Слід звернути увагу на те, що *уміння* – це готовність людини, що ґрунтується на знаннях і навичках, успішно виконувати певну діяльність. До загальних умов, які сприяють найбільшій ефективності формування уміння, належать: а) розуміння людиною узагальненого правила; б) зворотний зв'язок у процесі розв'язання нових завдань.

Уміння – це використання суб'єктом наявних знань і навичок для вибору і здійснення способу дій відповідно до поставленої мети. Сутність вміння як психологічного новоутворення полягає в готовності до продуктивного виконання нових завдань. Сформоване вміння може стати властивістю особистості та умовою для набуття нових знань, умінь і навичок, тобто показником її інтелектуального розвитку. Узагальненість умінь виявляється у способах діяльності (навчальної, трудової, професійної) та визначається пе-

ренесенням способів дій під час виконання подібних чи різних видів діяльності.

Студент має зрозуміти, що *навички* – це дії, які виконуються автоматично, з належною точністю і швидкістю, без зайвих витрат фізичної та нервово-психічної енергії, без істотної участі свідомості в їх регулюванні. Хоча вироблення навички здійснюється під контролем свідомості, однак після засвоєння навичка функціонує вже практично незалежно від неї.

Слід наголосити, що навички створюються за три етапи, у процесі автоматизації дій. *Аналітичний етап*: аналіз та оволодіння окремими елементами дії. *Синтетичний етап*: об'єднання елементів у цілісну дію. Третій етап – *автоматизація*: вправління з метою надання дії плавності, швидкості, зняття постійного свідомого контролю та напруження.

Позитивний вплив раніше набутих навичок на процес формування нових називається *перенесенням*. Воно зумовлюється наявністю схожих і тотожних рис у старих і нових навичках. У випадку, коли раніше утворені навички справляють негативний, гальмівний вплив на утворення нових, йдеться про *інтерференцію*.

Джерелом активності людини є її мотиваційна сфера, тому в дослідженні діяльності психологію цікавлять перш за все мотиви і цілі. Немотивованої діяльності не може бути. У разі, коли в активності відсутня ціль, діяльність теж відсутня, натомість має місце *імпульсивна поведінка*, що управляється безпосередньо потребами, потягами й емоціями.

У загальному вигляді *мотив* є відображенням потреби, яка постає як об'єктивна необхідність. Потреби людей диктують їхню поведінку так само, як сила тяжіння – рухи фізичних тіл.

Основу мотиваційної сфери особистості становлять потреби, що виражають її залежність від умов існування і породжують діяльність, спрямовану на зняття цієї залежності. *Потреби* – це рушійна сила розвитку особистості. Зверніть увагу на те, що існують різні *класифікації потреб*, зокрема така:

- 1) *базові* потреби – це потреби у матеріальних умовах і засобах життя, у спілкуванні, пізнанні, діяльності та відпочинку;
- 2) *похідні* потреби, які формуються на основі базових, – це естетичні потреби, потреба у навчанні;
- 3) *вищі* потреби, які включають, насамперед, потреби у творчості, самовизначенні.

Необхідно запам'ятати, що до складу мотиваційної сфери входять також установки, переконання, прагнення та інтереси. *Інтереси* – це емоційно забарвлена інтелектуальна вибірковість, яка

виникає тоді, коли об'єкт викликає емоційний відгук. Інтереси розрізняються за широтою, глибиною та стійкістю.

Прагнення – це мотиви, в яких виявляються потреби особистості в умовах спеціально організованої її діяльності, можливо, протягом тривалого часу життя (закінчити навчальний заклад, працювати за фахом).

Розрізняють такі *види прагнень*:

- *потяг* – має невисокий рівень усвідомлення цілі, відчувається як емоційний порив, незадоволення існуючим станом речей;
- *бажання* – цілі більш усвідомлені, спонукають до вольових дій.

Прагнення досягти цілей того ступеня складності, на який людина вважає себе здатною, визначає рівень її домагань. Він залежить від самооцінки та співвідношення двох протилежних тенденцій: прагнення до успіху і прагнення уникнути невдачі.

Переконання – це уявлення, знання, ідеї, які набули ролі мотивів поведінки. Сукупність переконань про суспільство, людей і природу становить світогляд людини. Переконання містять *три головні компоненти*:

- когнітивний – знання;
- емоційний – оцінка, ставлення, почуття;
- поведінковий – воля.

Зверніть увагу на те, що про наявність переконання свідчать не тільки знання, а й емоційне переживання та потреба діяти відповідно до нього.

Установка – готовність людини, її стійка схильність реагувати та діяти певним чином; установка забезпечує легкість, майже автоматичність вибору поведінки.

У вітчизняній психології прийнято розрізняти чотири основні види людської діяльності: спілкування, гру, навчання та працю. Кожному віковому етапу психологічного розвитку властива своя *провідна діяльність*, у якій задовольняються актуальні потреби індивіда, розвиваються мотиваційні, пізнавальні, операційні, емоційні, вольові процеси, формується особистість. *Спілкування* виступає як форма спільної діяльності, під час якої внутрішній світ однієї людини розкривається для іншої, відбувається обмін інформацією, діями, почуттями, завдяки чому з'являється можливість узгодження індивідуальних мотивів та планів, координації діяльності окремих учасників спілкування.

Гра – це вид діяльності, який спрямований на умовне моделювання реальних життєвих ситуацій, які виникають під час спілкування, навчання, праці. Розрізняють види ігор за кількістю учас-

ників, їхнім віком, тією головною функцією, яку та чи інша гра виконує в житті людини, та ін.

Часто зустрічаються змішані види ігор: предметно-рольові, сюжетні ігри з правилами, ділові-рольові тощо. Ігри відіграють велике значення в житті людей. Для дітей вони мають переважно розвиваюче значення, хоча суб'єктивно сприймаються як задоволення. Для дорослих ігри служать засобом спілкування, розрядки, навчання та аматорства. *Перевага гри* в тому, що вона не вимагає від людини значних вольових зусиль, сприяє появі позитивних емоцій, дозволяє легко засвоїти велику кількість інформації та без значного ризику опанувати складними навичками й уміннями в усіх сферах життя.

Студент повинен чітко усвідомити: до гри слід ставитися уважно, тому що ігрова діяльність дітей є процесом їхньої соціалізації, підготовки до майбутнього дорослого життя, входження у соціальні ролі, оволодіння соціальним досвідом людства. Вона поступово розвивається, стає більш складною, за своєю структурою наближаючись до навчання і праці.

У ділових іграх беруть участь дорослі, відшліфовуючи певні вміння й навички, скажімо в технологічному чи організаційному управлінні. Багато спортивних змагань відбувається у вигляді групових ігор (футбол, хокей, волейбол тощо).

Зверніть увагу на те, що *навчання* – це діяльність, яка спрямована на передавання і засвоєння суспільно-історичного досвіду. На відміну від гри, ця діяльність має два внутрішньо пов'язані моменти: викладання та учіння.

Викладання – цілеспрямований вид діяльності, здійснюваний педагогом, організатором педагогічного процесу. *Учіння* – цілеспрямоване засвоєння знань, умінь, навичок, соціального досвіду з метою наступного використання їх у практичному житті. Учіння є однією зі складових педагогічного процесу, що охоплює діяльність учня (студента) під керівництвом учителя (викладача). Зміст учіння зумовлюється потребами суспільства, станом розвитку науки, навчальними програмами, підручниками і посібниками, а методи і форми – специфікою матеріалу, індивідуальними особливостями учня і вчителя тощо.

Студентам з власного досвіду відомо, що конкретно учіння виступає у формі інтелектуальних дій учня, наприклад: читання літератури, слухання й засвоєння того, що викладає вчитель, власних спостережень та експерименту, розв'язання різних навчальних задач тощо, а також у формі фізичних дій (уроки праці, робота в

майстернях, на пришкільній ділянці, посильна праця у промисловості чи сільському господарстві).

Слід також зрозуміти, що *праця* – це цілеспрямована діяльність людини на перетворення і освоєння навколишнього світу з метою задоволення потреб, унаслідок якої створюються матеріальні й духовні цінності, формується сама людина.

Процес праці складається з трудової діяльності, предмета праці (над чим працюють) і знарядь праці (чим працюють). Під час праці люди вступають у відносини – виробничі й міжособові. У праці людина самоутверджується, реалізовує свій фізичний, духовний, соціальний потенціал. У психологічному розумінні праця потребує всебічної відображально-регулятивної діяльності, тобто: уваги й терпіння, вміння планувати й передбачати, аналізувати й узагальнювати, формувати мету і послідовно її досягати, усвідомлювати процес і результати праці.

Зверніть увагу на те, що у психології розглядають репродуктивну, продуктивну і творчу працю – залежно від психологічних механізмів та досягнутих матеріальних чи ідеальних результатів. Так, *репродуктивною працею* не створюється нічого нового, – під нею розуміють відображення у кількісному вимірі вже відомого, наприклад: робота на конвєсєрі, копання канави, переписування декілька разів того самого тексту і т. д. *Продуктивна праця* як у психологічному плані, так і за результатами діяльності передбачає під час відтворення вже відомого внесення елементів новизни, тобто вищий ступінь мислення та якісніший результат, наприклад: у процесі продуктивної праці замість серійного стандартного столу з прямими ніжками зробити стіл із фігурними ніжками; під час переписування тексту виправляти граматичні помилки і вдаліше компонувати деякі речення. *Творча праця* – це створення нового, яке суттєво відрізняється від уже відомого або є таким, якого ще не існувало взагалі. У цьому випадку «підключаються» найскладніші механізми мислення та уяви. Прикладами творчої праці може бути праця винахідників, учених, художників, педагогів, письменників, артистів, архітекторів, раціоналізаторів та ін.

Подумайте, до якого типу праці, на Вашу думку, належить робота за фахом Вашої підготовки, які вона матиме характеристики за класифікацією Є. О. Климова (див. табл. 5). У класифікації професій, запропонованій цим ученим, провідними є такі ознаки праці: предмет, ціль, знаряддя, умови [2, с. 415].

**КЛАСИФІКАЦІЙНА СХЕМА ОРІЄНТУВАННЯ У СВІТІ
ПРОФЕСІЙ І СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ (ЗА Є. О. КЛИМОВИМ)**

Ознака класифікації спеціальностей	Ступінь класифікації	Характеристика спеціальностей
Предмет праці	Тип	<ul style="list-style-type: none"> - «людина–природа»; - «людина–техніка»; - «людина–людина»; - «людина – знакова система»; - «людина – художній образ»
Цілі праці	Клас	<ul style="list-style-type: none"> – гностичні (розпізнавання, розрізнення, оцінка, перевірка); – перетворювальні (обробка, впорядкування, організація, вплив, переміщення, обслуговування); – пошукові (знаходження, відкриття, творення нового)
Знаряддя праці	Відділ	<ul style="list-style-type: none"> – ручна праця; – оператори механізмів із ручним управлінням; – оператори автоматизованих систем; – праця з використанням власних функціональних засобів (актор, вчитель, акробат)
Умови праці	Група	<ul style="list-style-type: none"> – із підвищеними вимогами до відповідальності людини; – з незвичайними умовами або мікрокліматом; – із побутовим типом мікроклімату ; – з умовами праці на «відкритому повітрі»

Теми для написання рефератів

1. Діяльнісний підхід до розуміння психіки людини.
2. Структура діяльності. Компоненти дії.
3. Психологічна характеристика умінь і навичок.
4. Види професійної діяльності та їхня порівняльна характеристика.
5. Мотив у структурі навчальної діяльності.
6. Психологічний аналіз комерційної діяльності.
7. Роль психології в оптимізації професійної діяльності.

Термінологічний словник

Вправляння – багаторазове виконання певних дій чи видів діяльності з метою їх освоєння, яке ґрунтується на розумінні й супроводжується свідомим контролем і коригуванням. У педагогіці – метод виховання, що полягає у поступовому створенні умов, у яких вихованець виконує певні дії з метою вироблення і закріплення позитивних форм поведінки.

Вчинок – дія, виконуючи яку людина усвідомлює її значення для інших людей, тобто її соціальний зміст.

Гальмування позамежне (охоронне) – гальмування окремих ділянок кори головного мозку, яке виникає при перенапруженні відповідних нервових клітин.

Гальмування проактивне (лат. – раніше і діяльний) – вплив попередньої діяльності на утворення тимчасових нервових зв'язків у наступній діяльності, який проявляється у зниженні ефективності запам'ятовування або послабленні раніше утворених тимчасових нервових зв'язків, що призводить до забування.

Гальмування ретроактивне (лат. – назад і діяльний) – негативний вплив наступної діяльності на зв'язки, що утворилися раніше.

Гра – активність індивіда, спрямована на умовне моделювання тієї чи іншої розгорнутої діяльності. Виникнення гри в процесі еволюції тваринного світу обумовлено ускладненням видової життєдіяльності та необхідністю засвоєння досвіду видового співтовариства молодими тваринами. Німецький вчений К. Гросс першим відзначив, що гра і тварин, і дітей має функцію вправляння. В індивідуальному розвитку дитини гра стає головною діяльністю в дошкільному віці, саме в зв'язку з її розвитком відбуваються найбільш важливі зміни в психіці дитини і відбувається підготування до переходу на новий щабель розвитку.

Дія – основний елемент у структурі діяльності. Суб'єкта спонукає до дії певний мотив (або сукупність мотивів). Кожна дія спрямована на досягнення певної мети суб'єкта. *Предмет дії* може бути не лише матеріальним, а й ідеальним, зокрема в пізнавальних або в комунікативних діях, орієнтованих на передавання інформації іншому суб'єктові, як-от: написати на дошці формулу, переставити стілець, перейти в іншу аудиторію, закріпити деталь у токарному верстаті і т. д.

Діяльність – активна взаємодія людини з навколишнім світом, у процесі якої вона цілеспрямовано впливає на об'єкти і завдяки цьому задовольняє свої потреби. Якщо для тварин характерно те, що вони спроможні орієнтуватися тільки на зовнішні, безпо-

середньо сприйняті аспекти навколишнього, то для людської діяльності, внаслідок розвитку колективної праці, характерно, що вона може ґрунтуватися на символічних формах уявлення предметних взаємовідносин. У структурі діяльності виділяють: мотиви, що спонукають суб'єкта до діяльності; цілі як прогнозовані результати цієї діяльності; дії та операції, за допомогою яких діяльність реалізовується.

Екстеріоризація (від лат. *exterior* – зовнішній) – перехід внутрішніх актів у зовнішній план, у конкретні зовнішні реакції, в дії людини.

Звичка – дія або елемент поведінки, виконання якої стало потребою. Неможливість здійснювати звичні дії викликає незадоволення, негативні емоції.

Знання – сукупність засвоєних людиною відомостей, понять і уявлень про предмети і явища об'єктивної дійсності.

Інтеріоризація (від лат. *interior* – внутрішній) – процес перетворення зовнішніх, реальних дій з предметами на внутрішні, ідеальні.

Інтерференція навичок (лат. – перебування поміж, знищення і той, хто несе, приносить) – негативний вплив наявної навички на формування нової.

Мотив – предмет діяльності, те, заради чого людина діє. Діяльність полімотивована, тому важливо виявити домінуючий мотив.

Навички – засвоєні автоматизовані рухові, сенсорні та розумові дії, які виконуються точно, легко і швидко при незначному напруженні свідомості й забезпечують ефективність діяльності людини.

Навчання – особлива колективна соціальна діяльність з організації засвоєння молодим поколінням накопиченого суспільством досвіду, втіленого відповідно до соціального замовлення в змісті освіти.

Операція – спосіб виконання дії, який характеризує технічний бік діяльності. Залежить від можливостей суб'єкта та умов, в яких він діє. Одна і та ж дія, наприклад множення, може виконуватися у стовпчик, письмово чи усно, тобто різними способами, або операціями. Рівень операції – це рівень автоматизованих дій, за допомогою яких вирішується *задача* – ціль, яка задана в конкретних умовах.

Переконання – система мотивів, що спонукають особистість діяти відповідно до своїх поглядів, принципів, світогляду.

Праця – цілеспрямована діяльність людини на перетворення і освоєння навколишнього світу з метою задоволення потреб, унас-

лідок якої створюються матеріальні й духовні цінності, формується сама людина.

Праця творча – створення нового, яке суттєво відрізняється від уже відомого або є таким, якого ще не існувало взагалі. У цьому випадку «підключаються» найскладніші механізми мислення та уяви. Прикладами творчої праці може бути праця винахідників, учених, художників, педагогів, письменників, артистів, архітекторів, раціоналізаторів тощо

Праця продуктивна – праця, яка і в психологічному плані, і за результатами діяльності передбачає, що під час відтворення вже відомого вносяться елементи новизни, тобто вищий ступінь мислення та якісніший результат. Наприклад: під час продуктивної праці замість серійного стандартного столу з прямими ніжками виготовляється стіл із фігурними ніжками; під час переписування тексту виправляються граматичні помилки і вдаліше компонуються деякі речення.

Праця репродуктивна – праця, у процесі якої не створюється нічого нового, а відтворюється в кількісному вимірі вже відоме. Наприклад, робота на конвєсрі, копання канави, переписування декілька разів того самого тексту і т. д.

Потреба – необхідність у чомусь. Розрізняють як реальні та ілюзорні потреби.

Установка – неусвідомлювана готовність особистості до діяльності, за допомогою якої може бути задоволена потреба.

Ціль (мета) – ідеальне уявлення результату, якого потрібно досягти завдяки діяльності. Ціль одночасно є: наперед визначеним ідеалом; внутрішнім спонукальним мотивом діяльності; здобутим результатом на кінцевому відрізку діяльності.

Запитання для поточного контролю знань

1. Які є складові структури діяльності?
2. Дайте характеристику мотиваційної основи діяльності.
3. Що таке навичка, уміння, звичка? Порівняйте їх.
4. Що таке імпульсивна поведінка?
5. Що впливає на формування навичок?
6. Яких видів можуть бути дії?
7. За якими ознаками можна з'ясувати, якими є переконання в людині?
8. Які є види ігор?
9. Яким чином можна класифікувати професії?
10. Охарактеризуйте основні види людської діяльності.
11. У чому різниця між дією та вчинком?

Практичні завдання та рекомендації до їх виконання

I. Письмове практичне завдання № 4

Проведіть психологічний аналіз Вашої майбутньої професійної діяльності за фахом підготовки.

Виконуючи це завдання, орієнтуйтеся на такий план:

1. Що є предметом цієї діяльності – з чим або з ким зазвичай працює людина.
2. Знаряддя праці – за допомогою чого працює людина.
3. Процес діяльності – з яких основних дій складається робота за обраною спеціальністю.
4. Мета, значення цієї професійної діяльності.
5. Продукт діяльності – які матеріальні або духовні цінності створюються завдяки цієї діяльності.
6. Суб'єкт діяльності – хто має право здійснювати цю діяльність, які професійно значущі якості повинні бути в цієї людини, тобто: знання, вміння, навички; риси характеру; моральні переконання.

II. Розв'яжіть задачі, відповіді обґрунтуйте

1. З наведених нижче ознак, які характеризують будь-яку діяльність, виберіть ті, які визначають тільки гру, тільки навчання, тільки працю:

- а) умова розвитку психіки;
 - б) діяльність, спрямована на засвоєння способів виконання дій;
 - в) умова прояву всіх психічних реакцій;
 - г) діяльність, спрямована на отримання результату, що задовольняє матеріальні й духовні потреби людей;
 - д) діяльність, спрямована на засвоєння і застосування системи понять;
 - е) діяльність, що задовольняється самим процесом виконання.
2. В якому з наведених прикладів виділено операції, а в якому – дії?

А. Щоб обточити деталь на металорізному верстаті, робітник спочатку повинен установити заготовку, закріпити різальний інструмент, налагодити верстат відповідно до виробничого завдання.

Б. Під час навчання роботи на металорізному верстаті учні виконують спеціальні вправи на установлення заготовки, закріплення різального інструмента і налагодження верстата.

3. В яких прикладах виявляються: вміння, навички, звички?

А. У цеху працює мостовий кран. Кранівник важелем піднімає або опускає гак з вантажем, інший важіль пересуває кран упоперек цеху, нарешті, ще один важіль переміщує весь міст крана вздовж осі. Інакше кажучи, цими важелями можна переміщувати вантаж усіма трьома осями.

Б. Недосвідчений кранівник пересуває вантаж послідовно кожною віссю, працюючи по черзі, кожним важелем. Вантаж рухається наче стрибками і по ламаній лінії: піде, зупиниться, потім піде в іншому напрямі.

В. Коли спортсмен-початківець вчиться перезаряджати гвинтівку, він нерідко шепоче: «Раз – повернути вліво, два – потягнути до себе, три – штовхнути від себе, чотири – повернути вправо».

Г. Переходячи вулицю з однобічним рухом і поглянувши ліворуч, назустріч рухові транспорту, Ви доходите до середини і відчуєте потребу глянути праворуч, хоча знаєте, що звідси транспорту бути не може.

Д. Спершу учень думає над тим, ставити чи не ставити кому в реченні. Для цього він пригадує правила пунктуації, вибирає з них ті, що підходять до цього випадку. Йому важко визначити, потрібна кома в реченні чи ні.

Е. У міру навчання учень швидко, не витрачаючи часу на визначення типу речення, безпомилково ставить розділові знаки.

5. Який закономірний зв'язок між психікою і діяльністю виявляється в описі, наведеному нижче?

Вивчення людей похилого віку та довгожителів показує, що постійний зв'язок з довколишнім життям і посильна праця сприяють збереженню особистості на довгі роки. Якщо ж людина з тих чи інших причин припиняє професійну, громадську діяльність, вивільнена від обов'язків і пов'язаних з ними функцій, то це призводить до занепаду сил, прискорює старіння і викликає глибокі зміни в структурі її особистості.

6. Пояснить причину відмінностей у відповідях майстрів.

Відома давня легенда про майстрів, які зносили каміння на місце майбутнього будівництва. Коли одного з них запитали, що він робить, той сказав: «Хіба не бачите? Я тягаю каміння». Другій на це запитання відповів: «Я стараюся заробити собі на хліб». Третій відповів: «Я будую дім, де житимуть люди» [6, с. 66].

Питання для самостійного вивчення

1. Діяльність та її структура.
2. Мотивація діяльності.
3. Види діяльності.

Основна література

1. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. / С. Д. Максименко. – Вид. 2-е. – К. : ЦНЛ, 2004. – С. 77–140.
2. Психологія : підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. – К. : Либідь, 1999. – С. 383–445.

Додаткова література

3. Гамезо М. В. Атлас по психологии / М. В. Гамезо, И. А. Домашенко. – М. : Просвещение, 1986. – С. 67–72, 93–96.
4. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – С.Пб. : Питер, 2000. – С. 21–46, 143–184, 264–279.
5. Лозниця В. С. Психологія і педагогіка: Основні положення / В. С. Лозниця. – К. : Екс Об, 1999. – С. 24–44.
6. М'ясоїд П. А. Задачі з курсу загальної психології : навч. пос. / П. А. М'ясоїд – К.: «Вища школа», 2000. –183с.
7. Степанов О. М. Основи психології та педагогіки : навч. посіб. / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2005. – С. 58–70.

МОДУЛЬ 2. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

ТА ПЕДАГОГІКА

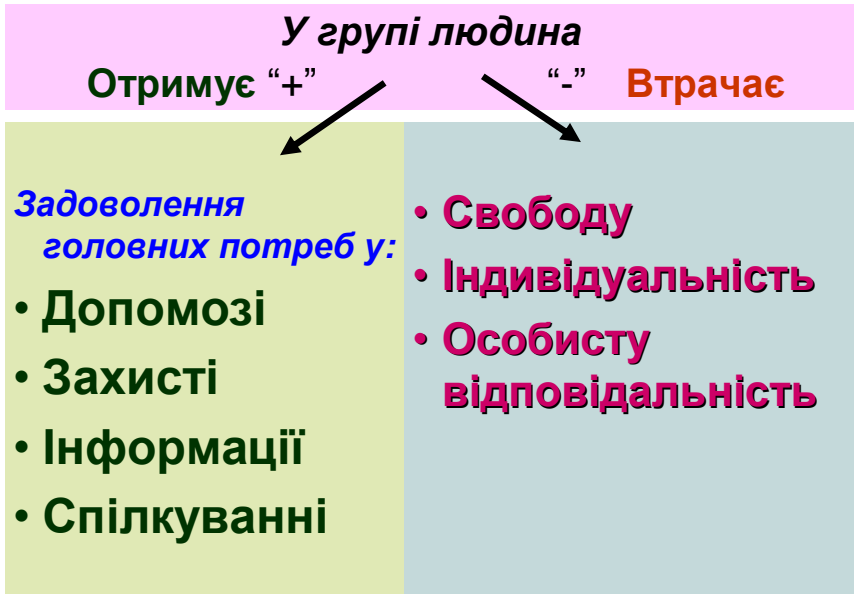
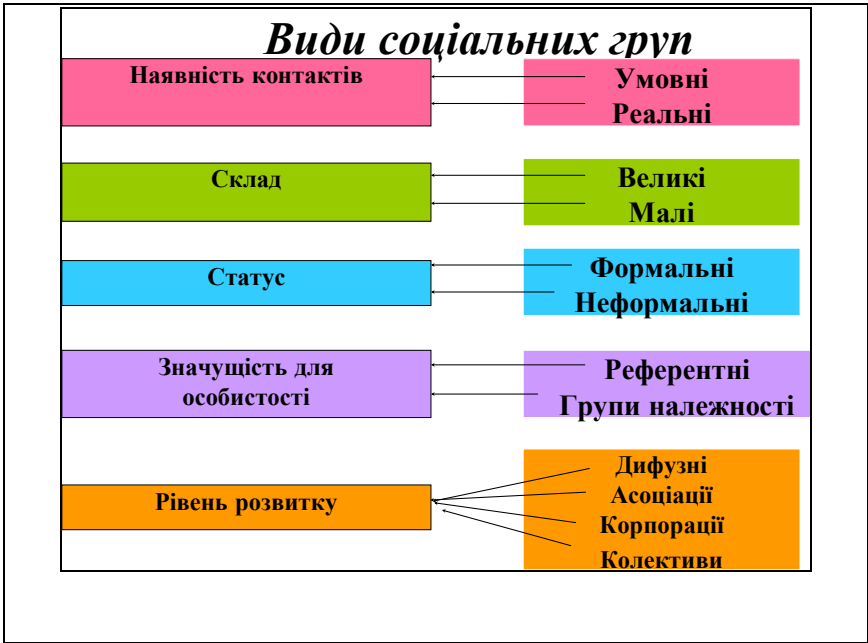
Тема 6. Психологія групи

(лекція – 2 год., семінар – 2 год)

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ

ПИТАННЯ 1. Поняття групи, види соціальних груп

Група – спільність людей, об'єднаних за схожими ознаками

ПИТАННЯ 2. Аналіз взаємин у малій групі

Структуру групи визначає положення кожної людини в системі відносин

**Формальна
структура
групи**

Залежить від посади, яку людина офіційно займає

**Неформальна
структура
групи**

Залежить від симпатій-антипатій один до одного

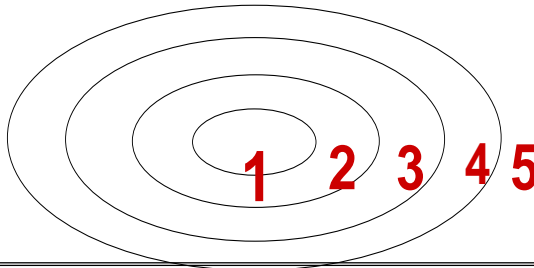
ділова

емоційна

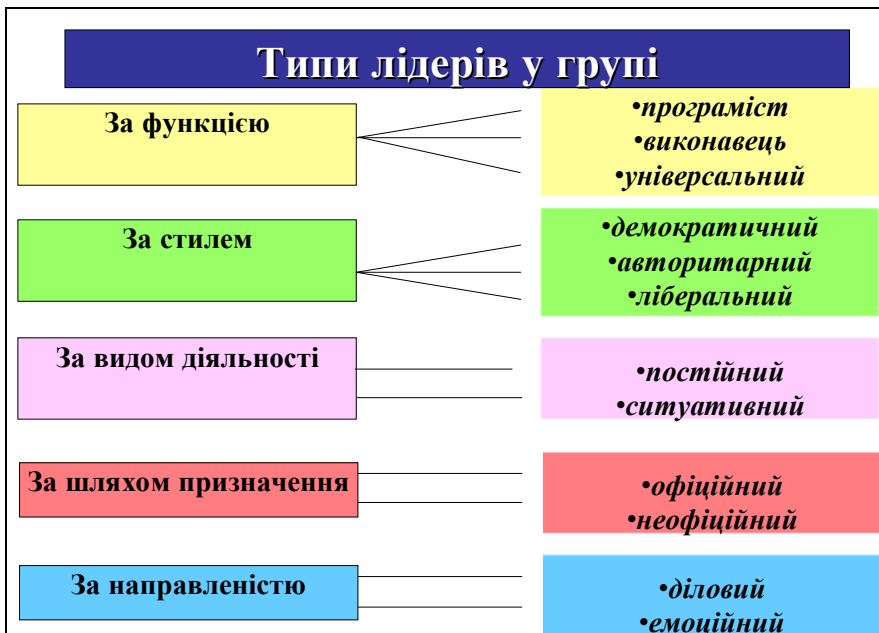
Метод соціометрії розроблений Дж. Морено, дозволяє визначити:

- популярність кожного у групі;
- рівень згуртованості групи;
- наявність угруповань;
- неформальних лідерів та їх стосунки.

Диференціація членів групи за популярністю - статусом

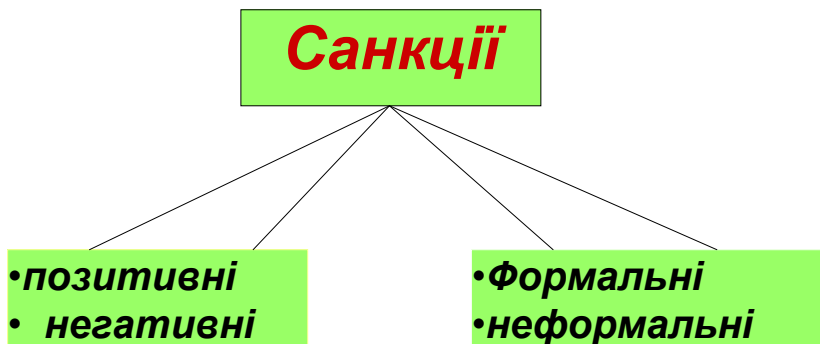
1. “Зірки” - ті, кого обирають найчастіше, мають більше половини можливих виборів
2. “Бажані” - мають по 3-4 вибори
3. “Мало бажані” - 1-2 вибори
4. “Ізольовані” - не мають жодного вибору
5. “Знехтувані” - мають тільки негативні вибори

РЕГУЛЯТОРИ ПОВЕДІНКИ В ГРУПІ

- **Групові норми** – неписані правила, яким повинна підпорядковуватися поведінка кожного члена групи.
- В групах виникають групові норми рівню продуктивності та якості праці, навчання, які неофіційно контролюють трудовий ентузіазм кожного .

Санкції – засоби соціального контролю за нормативною поведінкою: подяка, покарання, осуд, ізолювання, премія...

Конформізм

- **Конформізм** - пасивне прийняття групових думок, стандартів та норм, безумовне схвалення перед авторитетами.
- **Нонконформізм** – негативізм, нехтування груповими нормами, зворотній бік конформізму.
- **Самовизначення** - вибіркоче ставлення людини до впливу групи, рішення приймаються нею *самостійно*, із *особистою відповідальністю*. Справжня альтернатива конформізму.

Експерименти С. Аша з конформізму

Учасник за № 6 переживав конфлікт почувши як до нього п'ятеро людей з підставної групи дали неправильні відповіді.

[Майерс Д. Соціальна психологія. – СПб.: Питер, 2000. – С. 276]

Як правильно приймати рішення разом?

ПРАВИЛА:

1. Розкажіть групі, про явище конформізму;
2. Надайте 2-3 учасникам роль опонентів;
3. Проводьте раду “2-го” рівня – коли шукають аргументи “проти”, а не “за” рішення;
4. Залучайте незалежних експертів;
5. Час від часу діліть групу на 2 команди;
6. Створюйте атмосферу довіри та свободи висловлювань у групі;
7. Керівникові не слід *першим* висловлювати свою думку, давати оцінку.

ВПЛИВ ГРУПИ НА ЛЮДИНУ

- Підсилення домінантних реакцій у присутності інших.
- Соціальна лінь – разом кожен менше працює на загальну ціль, ніж наодинці.
- Деіндивідуалізація – втрата власної відповідальності, страху оцінки та покарання.
- Групова поляризація – чіткий розподіл думок на протилежні полюси.
- Огруплення мислення – нереалістичні оцінки задля збереження єдності.

ПИТАННЯ 3. Етапи розвитку групи

Параметри оцінки колективу за А. Р. Немовим

- 1. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
- 2. КОЛЕКТИВІЗМ
- 3. ЗГУРТОВАНІСТЬ
- 4. КОНТАКТНІСТЬ
- 5. ВІДКРИТІСТЬ
- 6. ОРГАНІЗОВАНІСТЬ
- 7. ІНФОРМОВАНІСТЬ

Методичні поради до вивчення теми

При розгляді цієї теми не ставиться завдання дати ретельну характеристику всім видам груп, оскільки ця проблема розглядається в інших дисциплінах, які вивчають студенти. Однак слід усвідомити, що *група* – це спільність людей, об'єднаних за будь-якими ознаками.

Студент повинен навчитися розрізняти види груп. Так, *великі групи* характеризуються опосередкованим, здебільшого анонімним характером спілкування. В окремих випадках велика група збігається з умовною. *Малі соціальні групи* – кількісно невеликі групи, де люди об'єднані спільною діяльністю, безпосередньо контактують один з одним, мають спільну мету та інтереси, які визначають певну організацію, тривалість існування та деяку однорідність поведінки їхніх членів.

Реальні групи – це об'єднання людей на ґрунті реальних відносин, ділових або особистих: учнівський клас, сім'я, натовп, аудиторія. *Умовні групи* об'єднують людей за певною формальною ознакою (освіта, вік, стать, професія, політична, етнічна чи релігійна приналежність). Члени умовної групи не підтримують між собою реальних контактів і це радше статистична, ніж психологічна група.

Формальні (офіційні) групи створюються як структурні одиниці на підставі штатного регламенту, інструкцій та інших документів. Ділові стосунки між їхніми членами визначаються посадовими обов'язками кожного й регулюються керівником. *Неформальні групи* – це спільності людей, що виникають нерегульованим шляхом, стихійно, на підставі спільності інтересів, поглядів, симпатій, як усередині формальних груп, так і поза ними.

Референтна група – це реально існуюча чи уявна група людей, погляди, норми та цінності якої постають як взірці для особистості, і за ними вона формує свої життєві ідеали, звіряє дії та вчинки.

Основна увага в темі звернена на вивчення *малої соціальної групи*, що має складну систему спілкування та структуру взаємин між своїми членами.

Спробуйте розібратися в тому, як формується *формальна* структура групи – сукупність взаємовідносин, які побудовані за адміністративними, технологічними чи правовими принципами, незалежно від симпатій-антипатій, і *неформальна* структура групи, що спонтанно виникає в межах офіційної структури, зумовлена ді-

ловими, моральними, духовними якостями людей, залежить від їхніх симпатій-антипатій.

Зверніть увагу на те, що неформальна структура складається з емоційної та ділової підструктур. Оптимальне управління малою групою здійснюється за принципом доповнюваності, коли всі підструктури групи функціонують як певна єдність.

Ефективним інструментом вивчення міжособистісних відносин є запропонований Дж. Морено метод *соціометрії*. Процедура соціометричного дослідження полягає в тому, що кожному членові групи пропонується відповісти на запитання: «Кого з групи тиобираєш для дозвілля, роботи, спілкування та ін.?».

Отримані результати – вибори – вносяться до соціометричної матриці й аналізуються шляхом підрахунку кількості виборів щодо кожного члена групи та їх взаємності. Метод дає кількісні виміри популярності кожного у групі, дозволяє графічно відобразити неофіційні відносини у групі – намалювати соціограму.

Диференціація членів групи за їхнім статусом має такий вигляд:

- 1) «зірки» – їх обирають найчастіше, вони мають більше половини можливих виборів;
- 2) «бажані» – мають по 3–4 вибори;
- 3) «мало бажані» – 1–2 вибори;
- 4) «ізольовані» – не мають жодного вибору;
- 5) «знехтувані» – їх активно виштовхують з групи, вони мають тільки негативні вибори.

На підставі даних соціометричного аналізу робляться висновки про рівень згуртованості групи, наявність угруповань, лідерів та їх взаємодію.

Необхідно ретельно опрацювати основні поняття теми. В системі міжособистісних стосунків кожен має певний *статус*, що зумовлює його права, обов'язки, привілеї. Найвищий статус має лідер. Зі статусу випливає певна *роль*, яка задає очікувані від людини вчинки, що відповідають її позиції в колективі.

Цінності – це вироблені в процесі становлення спільності еталонні, колективні уявлення про дійсність; вони виконують функцію бажаної мети, ідеалу.

Групові норми – неписані правила, яким повинна підпорядковуватися поведінка кожного члена групи. Групові норми регулюють діяльність групи як організованої одиниці в її рухові до певної мети. Норми забезпечують індивіда сукупністю орієнтирів у навколишній дійсності, виконують функції оцінки та контролю. В трудових групах часто виникають неписані стандарти щодо рівня проду-

ктивності праці, які не варто перевищувати. Дотримання цих стандартів, норм продуктивності праці регулюються позитивними та негативними санкціями з боку колег.

У разі, коли поведінка індивіда не узгоджується із очікуваннями та нормами спільності, до нього застосовують *санкції* – засоби соціального контролю за поведінкою. Це може бути покарання, ізолювання, осуд та ін.

Індивід не може вважатися повноцінним членом групи, доки він *психологічно не включений* до неї, тобто доки він не прийняв групові норми за стандарти своєї власної поведінки, не знайшов свого місця у групі.

Вплив групи на індивіда інколи призводить до *конформізму* – пасивного, пристосовницького прийняття групових стандартів, безапеляційного визнання існуючих порядків, норм, правил, безумовного схиляння перед авторитетами. Так, під час експериментів із залученням до групи підставних осіб, які навмисне дають неправильну інформацію, 25–30 % досліджуваних погоджувалися з нею, хоча вона й суперечила тому, що вони бачили.

Нонконформізм – поведінка індивіда всупереч спільноті, негативізм, нехтування будь-якими груповими нормами, зворотний бік конформізму.

Справжньою альтернативою конформізму є *самовизначення* – вибіркове ставлення людини до будь-якого впливу групи, за якого рішення приймаються нею самостійно і з особистою відповідальністю.

Конформність – риса, особливість індивіда, яка виявляється у його схильності піддаватися реальному чи уявному тиску групи, готовність змінювати власну поведінку, думки.

Лідер – це особистість, яка користується визнанням і авторитетом групи і за якою група визнає право приймати рішення, бути організатором діяльності та регулювати відносини. Необхідно мати на увазі те, що у групі можуть бути різні типи лідерів – за функцією у діяльності, за стилем організації діяльності.

Зверніть увагу на те, що питання про стадії групи винесено на окремий семінар. Процес групоутворення має певні стадії, які розглядаються як рівні групового розвитку. Існує чимало різних теорій, експериментальних досліджень закономірностей і стадій розвитку групи.

Так, за теорією А. В. Петровського критеріями розвитку групи є міра опосередкованості міжособистісних стосунків у групі змістом спільної діяльності та її суспільна значущість. Спробуйте

розібратися, чим, на думку Петровського, відрізняються групи, що знаходяться на різних стадіях розвитку.

Дифузна група – це короткочасне об'єднання індивідів, які малознайомі та мають незначний досвід спілкування, а головне – в групі відсутня спільна діяльність. Міжособистісні стосунки є безпосередніми: будуються на першому враженні, емоціях.

Асоціація – це група, яка виникла на ґрунті спільної діяльності, однак ця діяльність опосередковує міжособистісні стосунки незначною мірою. Ролі, статуси і норми в ній визначені. Залежно від характеру спрямованості асоціації поділяють на *просоціальні* і *асоціальні*. Просоціальні – це групи, цінності та діяльність яких не суперечать цінностям суспільства. Асоціальні – групи з антисуспільними цінностями.

Корпорація – спільність, міжособистісні стосунки в якій опосередковуються асоціальним змістом спільної діяльності. Ця група протиставляє себе суспільству, порушує норми моралі та права, дбає лише про групові інтереси. Така група досить згуртована, має сильного лідера, що найчастіше застосовує авторитарний стиль спілкування.

Колектив – вищий рівень розвитку спільності, стосунки в якій опосередковуються особисто значущим і суспільно цінним змістом спільної діяльності.

Важливо, щоб студент добре зрозумів, що з переходом групи на вищий рівень розвитку змінюється й характер стосунків її членів, виникають *явища, притаманні колективу*, а саме:

- згуртованість як ціннісно-орієнтаційна єдність;
- колективістське самовизначення – на відміну від конформізму, це свідоме дотримання цілей та цінностей групи, відстоювання їх;
- колективістська ідентифікація – дійова взаємодопомога;
- соціально цінний характер мотивації міжособистісних виборів;
- висока референтність колективу для його членів;
- об'єктивність у покладанні та прийнятті відповідальності за результати спільної діяльності; члени групи не перекладають на інших свою провину та не привласнюють чужі досягнення;
- висока ефективність суспільно цінної діяльності.

Семінарське заняття № 5

План

1. Поняття групи, види соціальних груп.
2. Аналіз взаємовідносин у малій групі.

3. Етапи розвитку групи. Психологічні ознаки колективу.

Теми для написання рефератів

1. Нормативна поведінка в студентській групі.
2. Вплив групи на особистість.
3. Методи вивчення міжособистісних відносин у малій групі.
4. Роль і рольова поведінка в групі.
5. Проблема конформізму в психології.
6. Етапи формування колективу.
7. Соціально-психологічний клімат навчальної групи.
8. Етапи формування колективу.
9. Типи лідерів у групі.

Термінологічний словник

Асоціація (*лат.* – приєдную, з'єдную) – група, в якій міжособистісні стосунки опосередковує особистісно значущий для кожного зміст спільної діяльності.

Група – поняття, що позначає певне число осіб, об'єднаних за якою-небудь ознакою і пов'язаних між собою відносинами, регульованими спільними цілями і ціннісними орієнтаціями.

Група мала – порівняно невелике об'єднання людей чисельністю до 20–30 чоловік, що мають спільну мету і знаходяться в безпосередньому спілкуванні один з одним.

Ідентифікація особистості з групою (колективом) – процес і результат ототожнення індивідом себе самого, своїх інтересів з інтересами групи або колективу, прийняття ним групових або колективних цілей, моральних цінностей і норм як своїх власних, формування почуття особистої приналежності до групи або колективу (почуття «ми»).

Канали комунікацій – поняття, що характеризує структуру і спрямованість міжособистісних взаємодій, обміну діями й інформацією між учасниками в процесі спільної роботи в малих групах.

Клімат психологічний – поняття, що характеризує взаємодії та взаємовідносини членів групи, їхній домінуючий діловий настрій.

Колектив – група людей вищого рівня соціально-психологічного розвитку, яка максимально ефективно виконує суспільно корисні завдання і має взаємовідносини, що відповідають вимогам гуманістичної моралі.

Колектив первинний – елементарне, мінімальне і не розкладне на більш дрібні групи об'єднання людей, між якими є безпо-

середні особистісні та ділові взаємовідносини. Є елементарним соціально-психологічним осередком різноманітних організацій і установ.

Конформність (лат. – подібний, відповідний) – здатність людини за внутрішньої незгоди піддаватися тиску групи, що проявляється у зміні її поведінки відповідно до вимог групи.

Корпорація (лат. – зв'язок) – група, в якій міжособистісні стосунки опосередковує особистісно значущий для її індивідів, але асоціальний зміст групової діяльності.

Лідер – член групи, який користується в ній авторитетом і спроможний чинити істотний вплив на поведінку і свідомість інших учасників.

Лідер авторитарний (від грец. – влада) – лідер, який на практиці застосовує владний одноосібний стиль управління.

Лідер демократичний (від грец. – народ) – лідер, який використовує стиль управління, що характеризується розподілом владних повноважень між ним і членами групи, спільним прийняттям рішень і взаємною повагою.

Очікування соціальні – дії та вчинки, очікувані від людей відповідно до встановлених соціальних норм.

Рівень соціально-психологічного розвитку колективу – цілісна характеристика соціально-психологічної сформованості групи як колективу, що включає характер міжособистісних відносин, ставлення до праці, суспільну спрямованість спільної діяльності та її ефективність.

Роль – очікувані від людини вчинки, що відповідають посаді, тому або іншому положенню в колективі, у товаристві.

Соціометрична методика – стандартизований засіб вивчення кількісної оцінки і графічного представлення структури особистих взаємовідносин, що існують між людьми в різноманітних групах і колективах.

Статус психологічний – положення, яке займає людина в системі міжіндивідуальних взаємодій і взаємовідносин у групі.

Стиль організаторської діяльності (керівництва, лідерства) – сукупність прийомів, які застосовує організатор (керівник, лідер) для здійснення потрібного впливу на інших членів групи або колективу.

Стиль керівництва анархічний (грец. – безладдя) – стиль керівництва, за якого керівник існує лише номінально, а фактично група постійно піддається різноманітним випадковим управлінським впливам.

Стратометрична концепція колективу – теорія колективу А. В. Петровського, згідно з якою міжособистісні стосунки в колективі утворюють багаторівневу структуру, що має в основі спільну діяльність, а компонентами є різні страти (шари) з відображеними в них різними характеристиками міжособистісних стосунків.

Харизма – особистісна властивість, що дає можливість чинити сильний вплив на інших людей, переконувати їх, схилити до своєї думки, ідеї, повести їх за собою. «Харизматичний лідер» веде за собою не стільки глибиною та силою переконання, скільки власним надихаючим прикладом.

Ціннісно-орієнтаційна єдність – інтегральний показник згуртованості колективу, який відображає ступінь збігу думок, оцінок, позицій його членів стосовно того, що є істотним для успішного виконання покладених на колектив завдань.

Запитання для поточного контролю знань

1. Розкажіть про класифікацію груп.
2. Що таке групова роль, які є ролі у Вашої студентської групи?
3. Кого називають «зіркою» в групі?
4. Які є типи лідерів?
5. Що можна з'ясувати за допомогою методу соціометрії?
6. Які групи називаються реальними, умовними, референтними? Наведіть приклади.
7. Охарактеризуйте ділові та міжособистісні відносини в групі.
8. Поясніть поняття: мала група, статус, роль, групова норма, санкції.
9. Наведіть приклади позитивних та негативних санкцій у групі.
10. Як утворюються групові норми?
11. Кого називають неформальним лідером групи?
12. Яке явище називається конформізмом?
13. Які явища притаманні колективу?
14. Складіть схему характеристики групи.
15. Назвіть і охарактеризуйте етапи формування колективу.

Практичні завдання та рекомендації до їх виконання

1. Творче завдання за вибором

Складіть схему дослідження рівня розвитку групи, підберіть з літератури методики, за допомогою яких можна визначити рівень розвитку групи.

2. Творче завдання за вибором

За допомогою методик вивчіть психологію однієї зі студентських груп. Напишіть звіт і рекомендації щодо виховної роботи з групою.

Порада. Можна скористатися методикою Р. С. Немова, Дж. Морено або іншими.

Питання для самостійного вивчення

1. Конформізм і груповий тиск.
2. Проблема прийняття групового рішення.
3. Проблема управління розвитком групи.
4. Підготовка до *дискусії на тему*: «Яким є психологічний клімат у нашій групі? Чи можна нашу групу вважати колективом?»

Основна література

1. Корнев М. Н. Соціальна психологія : підручник / М. Н. Корнев, А. Б. Коваленко. – К. : Либідь, 1995. – С. 124–128, 149–152, 205–233.
2. Психологія : підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. – К. : Либідь, 1999. – С. 453–462.

Додаткова література

3. Степанов О. М. Основи психології та педагогіки : навч. посіб. / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2005. – С. 97–109.
4. Майерс Д. Соціальна психологія / Д. Майерс. – С.Пб. : Питер, 2000. – С. 268–309, 354–397.
5. Немов Р. С. Психологія / Р. С. Немов. – М. : ВЛАДОС, 1998. – Кн. 3. – С. 380–407.

Тема 7. Психологія спілкування
(лекція – 2 год.)

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ
ПИТАННЯ 1. Поняття, види,
структура та функції спілкування

Спілкування – це різні за метою, змістом та формою контакти між людьми.

Сторони спілкування

- Комунікація
- Соціальна перцепція
- Інтеракція
- Атракція
- Психологічний вплив

Етапи спілкування

1. Переключення на партнера.
2. Встановлення контакту.
3. Обмін повідомленнями.
4. Вихід з контакту.

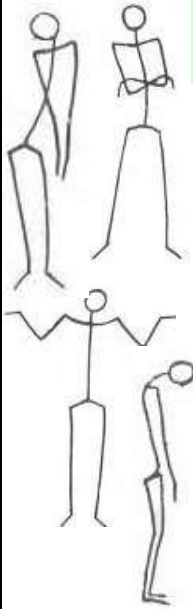

ПИТАННЯ 2. Спілкування як обмін інформацією

Структура комунікативного процесу

1. **Хто** передає інформацію (*комунікатор*)
2. **Кому** передає (*реципієнт*)
3. **Що** передає (*текст*)
4. **Як:** *Вербально (лат. слово), або невербально (жести, міміка, інтонація)*
5. **З яким** результатом

НЕВЕРБАЛЬНА МОВА

Бар'єри спілкування:

- 1. Складність процесу кодування думок та почуттів у слова;**
- 2. Розбіжності словникового запасу людей;**
- 3. Обмеженість обсягу пам'яті;**
- 4. Невміння слухати.**

Кількість інформації яку правильно розуміють працівники в організації

Напрямок руху інформації

Між рівними за статусом працівниками	Напрямок руху інформації	
	Від керівника до підлеглих	Від підлеглих до керівника
90%	40% начальник цеху 30% майстер 20-25% робітники	10% керівник великої компанії

Специфіка людської комунікації:

- Потребує активності обох партнерів.
- Можлива лише за умов єдиного розуміння мови та знаків.
- Партнери впливають один на одного.

Механізми психологічного впливу

- Психічне зараження
- Наслідування
- Навіювання
- Маніпулювання
- Переконування

ПИТАННЯ 3. Характеристика процесу та механізми пізнання людьми один одного

Фактори першого враження від людини

- 1) Зовнішній вигляд того, кого сприймають.
- 2) Властивості та психічний стан того, хто сприймає.
- 3) Соціальний фон – поруч із ким, знаходиться людина, яку оцінюють.

Механізми взаєморозуміння

- ***Ідентифікація*** – спроба поставити себе на місце партнера.
- ***Емпатія*** – співпереживання, співчуття іншій людині.
- ***Рефлексія*** – розуміння людиною того, як її сприймають інші.

Ефекти соціальної перцепції:

1. ***Ефект ореолу*** – загальне позитивне враження веде до позитивної оцінки всіх інших якостей людини і, навпаки.
2. ***Ефект первинності*** – у сприйманні *незнайомої* людини, інформація про неї, яка надійшла першою, відіграє вирішальну роль.
3. ***Ефект проєкції*** – приписування іншим власних якостей, яких в собі не визнаємо.

Методичні поради до вивчення теми

Під час вивчення цієї теми слід звернути увагу на основні її поняття і в першу чергу на те, що *спілкування* – це взаємодія, здійснювана за допомогою засобів мовного і немовного впливу, яка має на меті досягнення змін у мотиваційній, пізнавальній, емоційно-вольовій і поведінковій сферах людей, що беруть участь у спілку-

ванні. Потрібно ретельно з'ясувати функції спілкування та основні характеристики різних видів спілкування. Питання про стадії процесу спілкування вивчається самостійно.

Студент має запам'ятати, що у спілкуванні виділяються такі основні взаємопов'язані сторони:

- *комунікативна*, яка полягає в обміні інформацією;
- *інтерактивна*, що полягає в обміні діями;
- *перцептивна*, яка передбачає сприймання і розуміння

партнерами один одного.

При розгляді питання про спілкування як обмін інформацією слід пригадати, що *комунікація* (від *лат.* – з'єдную, спілкуюсь) у психології – це повідомлення, передача, обмін інформацією засобами мови або знакових систем у процесі спілкування.

– Зверніть увагу на те, що навіть знаючи значення одних і тих же слів, люди іноді по-різному їх розуміють. Тому в людей, які спілкуються, має бути однакове розуміння не тільки *значень*, а й *смислу* слів. *Значення* – це об'єктивний, відносно постійний, нормативний зміст слова. *Смисл* – це той суб'єктивний зміст, якого набуває слово в конкретному контексті, ситуації.

До основних засобів комунікації відносять *вербальну комунікацію* – мову, найбільш універсальний засіб людського спілкування. Не меншу роль у взаєморозумінні грає *невербальна комунікація*, яка включає такі знакові системи:

- жести, міміку, пантоміміку;
- якість, діапазон, тональність голосу;
- паузи, сміх, темп, покашлювання;
- розміщення партнерів у просторі, часова організація спілкування (запізнення, своєчасний прихід);
- дотик;
- контакт «очі в очі».

Під час передачі та прийому інформації відбуваються її суттєві втрати через різні *бар'єри спілкування*, до яких можна віднести:

- межу нашої уяви в процесі перекодування думок, образів, почуттів у слова;
- словниковий запас комунікатора і словниковий запас реципієнта;
- здатність реципієнта розуміти значення слів;
- обмеженість обсягу пам'яті тощо.

Зверніть увагу, що через бар'єри під час монологічного спілкування зазвичай у слухачів залишається в пам'яті близько 20 % інформації. Бар'єри можуть виникати внаслідок відсутності єдино-

го розуміння ситуації та предмета спілкування, що зумовлено соціальними, політичними, релігійними, професійними або статевими відмінностями тощо.

Вивчення соціальної перцепції слід розпочати зі з'ясування змісту самого поняття «соціальна перцепція», що означає – сприймання та пізнання соціальних об'єктів, до яких належать особистості, групи, великі соціальні спільноти. У зміст цього поняття включають сприймання не тільки фізичних властивостей соціального суб'єкта, а і його внутрішніх характеристик: намірів, думок, здібностей, емоцій, ставлення до того, хто сприймає.

Важливим аспектом соціальної перцепції є дослідження факторів, від яких залежить перше враження. За О. О. Бодалевим, є *три головні фактори першого враження*, а саме:

1. Об'єктивні характеристики зовнішнього вигляду того, кого сприймають:

- фізичні дані, тип конституції, вікові, расові, національні ознаки;
- експресивність поведінки (міміка, жести, хода, голос, осанка);
- «оформлення» зовнішності (одяг, макіяж, парфуми, зачіска).

2. Особистісні якості, емоційний стан, переконання, установки, досвід того, хто сприймає.

3. Соціальний фон сприймання: де, коли, поруч з ким, або з чим знаходиться людина, яку оцінюють.

Спочатку при сприйнятті незнайомої людини основна увага приділяється її зовнішності (експресія, очі, зачіска, виразні рухи тіла). При розгортанні процесу сприймання людини формуються уявлення про її риси характеру, здібності, інтереси, емоційний стан. Можна виділити чотири основні *стратегії у сприйнятті іншої людини*:

1) *аналітична*, при якій кожен елемент зовнішності інтерпретується як форма прояву властивості особистості;

2) *емоційна*, при якій властивості особистості інтерпретуються залежно від її загальної привабливості або непривабливості;

3) *перцептивно-асоціативна*, при якій людині приписуються властивості іншої людини, зовнішньо схожої;

4) *соціально-асоціативна*, при якій людині приписуються властивості тієї соціальної групи, до якої вона може бути віднесена.

Особистісні характеристики людини, яку ми сприймаємо, відкриваються нам не безпосередньо, а встановлюються завдяки *інтерпретації* елементів її зовнішності, поведінки, діяльності. Іноді

пізнання іншої людини спрощується й зводиться до віднесення її за зовнішніми формальними ознаками до певної категорії людей, соціальної групи, стосовно якої існує стереотипна думка. Найчастіше зустрічаються стереотипи щодо *професійних, естетичних, статевих, вікових* груп.

На ґрунті стереотипів формуються *ефекти міжособистісного сприймання*, які відображають тенденцію до сприймання соціальних об'єктів як максимально однорідних і несуперечливих.

Розглядаючи механізми взаєморозуміння, слід звернути увагу на те, що заважає взаєморозумінню, а саме на *егоцентризм* – зосередженість індивіда тільки на власних інтересах та переживаннях і, як наслідок, нездатність розуміти іншу людину як особистість, відмінну від нього.

Точність і адекватність сприймання людини людиною є необхідною умовою ефективності спільної діяльності. Тому необхідно розвивати свої вміння об'єктивно, неупереджено пізнавати інших людей, спілкуватися з ними.

Теми для написання рефератів

1. Невербальні засоби комунікації.
2. Механізми взаєморозуміння.
3. Засоби впливу людей один на одного.
4. Міжособистісна атракція.
5. Механізми пізнання людьми один одного.
6. Проблема розвитку точності соціальної перцепції у процесі тренінгу.
7. Експериментальні дослідження атракції.

Термінологічний словник

Атракція (*лат.* – притягання, тяжіння) – привабливість одного партнера по спілкуванню для іншого.

Верніке центр – мовно-слухова ділянка кори головного мозку. При її ураженні людина ще може вимовляти окремі слова, але не розуміє мови інших людей.

Дружба – особистісні відносини між людьми, обумовлені духовною близькістю, спільністю інтересів. Оскільки в дружбі дуже велику роль відіграють емоційні переживання, її формування і розвиток залежить від частоти контактів, приналежності до однієї групи, спільної діяльності. Якщо дитяча дружба, що характеризується емоційним уподобанням, базується передусім на спільній діяльності, то з віком формується справжня потреба в іншій людині як особистості, що ґрунтується на розвитку потреби усвідомити

самого себе, співвіднести свої переживання з переживаннями іншої людини.

Емпатія – співпереживання, розуміння переживань іншої людини та відповідний вияв свого розуміння її почуттів, співчуття до неї.

Зараження – пряме, безпосереднє, неусвідомлюване передавання однією людиною іншій переживань, образів, спонукань тощо.

Ідентифікація – один з найпростіших способів розуміння іншої людини шляхом уподібнення себе до неї, спроба поставити себе на її місце.

Каузальна атрибуція (*лат.* – причина і приписування) – причинне пояснення вчинків партнера по спілкуванню шляхом «приписування» йому почуттів, намірів і мотивів поведінки.

Навіювання – психологічний вплив однієї людини на іншу, який частково або й повністю не усвідомлюється як тим, хто його здійснює, так і тим, хто йому піддається.

Перцепція соціальна – сприймання, розуміння й оцінювання людьми соціальних об'єктів (інших людей, груп, соціальних спільнот).

Проекція (*лат.* – викидання) – неусвідомлене перенесення власних бажань і переживань, у яких людина не хоче зізнатися собі через їхню соціальну неприйнятність, на інших людей.

Рефлексія – розуміння індивідом того, як він сприймається партнером по спілкуванню.

Соціальна установка – відносно стійке ставлення людини до чого-небудь, що виражається в схильності певним чином реагувати на предмети, події, оточуючих і т. ін.

Спілкування – взаємодія двох або більше суб'єктів, що полягає в обміні між ними повідомленнями, які мають предметний і емоційний аспекти. Спілкування засноване на реалізації особою потреби в контакті з іншими суб'єктами, про задоволення якої свідчить виникнення радості спілкування. Порушення спілкування викликають зміни особистості.

Сприймання людини людиною – поняття, що використовується в соціальній психології для позначення процесу побудови образу іншої людини при безпосередньому спілкуванні з нею.

Стереотипізація – привнесення в образ партнера по спілкуванню рис, якими наділяють представників певної соціальної, професійної чи національної групи.

Запитання для поточного контролю знань

1. Для чого люди спілкуються?
2. Які види спілкування Ви знаєте?
3. Що означає термін «комунікація»?
4. Втрати інформації під час її передавання і приймання.
5. Який процес позначають терміном «соціальна перцепція»?
6. Якою є структура комунікативного процесу?
7. Від чого залежить перше враження про людину?
8. Наведіть приклади прояву ефектів «ореолу», первинності, новизни, проекції.
9. Які існують механізми взаєморозуміння?
10. Які є методи підвищення точності соціальної перцепції?
11. Яким чином стереотипи впливають на процес сприймання інших людей?
12. Як емпатія та рефлексія допомагають взаєморозумінню?

Практичні завдання та рекомендації до їх виконання

Завдання за вибором № 1.

Дослідіть експериментально бар'єри інформаційного обміну в навчальній або трудовій діяльності. Напишіть звіт, в якому запропонуйте шляхи поліпшення комунікативного обміну в ситуаціях, що досліджувались.

Завдання за вибором № 2

Дослідіть соціальну перцепцію або атракцію за схемою відомих експериментів, що описані в рекомендованій до теми літературі. Зробіть висновки про надійність даних, якими користується соціальна психологія.

Завдання за вибором № 3

Проаналізуйте текст оповідання *А. Т. Аверченка*, поданий нижче (*мовою оригіналу*).

Дайте відповіді на запитання: Про яку психологічну проблему йдеться в оповіданні; чим викликана ця ситуація? Намалюйте схему проходження наказу. Чи можна було б уникнути непорозуміння? Яким чином? Запропонуйте власну комунікативну модель.

А. Аверченко

Люди, близкие к населению

«Его *превосходительство* откинулось на спинку удобного кресла и сказало разнеженным голосом:

– Ах, вы знаете, какая прелесть это искусство!..

Секретарь подумал и сказал:

– Да, живопись – приятное времяпрепровождение...

– Что живопись? А музыка! Слушаешь какую-нибудь ораторию, и кажется тебе, что в небесах плаваешь...

– А поэзия! Стихи возьмите. Что может быть возвышеннее? А науки!.. – совсем разнежась, прошептало его превосходительство. – Климатология, техника, гидрография... Я прямо удивляюсь, отчего у нас так мало открытий в области науки, а также почти не слышно о художниках, музыкантах и поэтах?

– Они есть, ваше превосходительство, но гибнут в безвестности.

– Надо их открывать и... как это говорится, вытаскивать за уши на свет божий.

– Некому поручить, ваше превосходительство!

– Как некому? Надо поручить тем, кто стоит ближе всех к населению. Кто у нас стоит ближе всех к населению?

– Полиция, ваше превосходительство!

– И прекрасно! Это как раз по нашему департаменту. Пусть ищут, пусть шарят! Мы поставим искусство так высоко, что у него голова закружится... Так вы распорядитесь циркулярчиком...

Губернатор пожевал губами, впал в глубокую задумчивость и затем еще раз перечитал полученную бумагу:

февраля 1916 г.

Второе делопроизводство департамента

Принимая во внимание близость полиции к населению, особенно в сельских местностях, позволяющую ей точно знать все там происходящее и заслуживающее быть отмеченным, прошу ваше превосходительство поручить чинам подведомственной вам полиции в случае каких-либо открытий и изобретений, проявленного тем или иным лицом творчества или сделанных кем-либо ценных наблюдений, будет ли то в области сельского хозяйства или технологии, поэзии, живописи или музыки, техники в широком смысле или климатологии, – немедленно доводить до вашего сведения, и затем, по проверке представленных вам сведений, особенно заслуживающих действительного внимания, сообщать безотлагательно в министерство внутренних дел по департаменту полиции.

– Позвать Илью Ильича! ... Я тут получил одно предписание: узнавать, кто из населения занимается живописью, музыкой, поэзией или вообще какой-нибудь климатологией, и по выяснении лиц, занимающихся означенными предметами, сообщать об этом в департамент полиции. Так уж пожалуйста, дайте ход этому распоряжению!

– Илья Ильич, вы вызывали исправника. Он ожидает в приемной.

– Ага, зовите его! Здравствуйте! Вот что, мой дорогой! Тут получилось предписание разыскивать, кто из жителей вашего района занимается поэзией, музыкой, живописью, вообще художествами, а также кли-

матологией, и, по разыскании и выяснении их знания и прочего, сообщать об этом нам. Понимаете?

– Еще бы не понять? Будьте покойны, не скроются.

...*Исправник* вышел к приставам и произнес им такую речь:

– До сведения департамента дошло, что некоторые лица подведомственных вам районов занимаются живописью, музыкой, климатологией и прочими художествами. Предлагаю, господа, таковых лиц обнаруживать и, по снятии с них показаний, сообщать о результатах в установленном порядке. Прошу это распоряжение передать урядникам для сведения и исполнения.

Робко переступая затекшими ногами в тяжелых сапогах, слушали урядники четкую речь *станового пристава*:

– Ребята! До сведения начальства дошло, что тут некоторые из населения занимаются художеством – музыкой, пением и климатологией. Предписываю вам обнаруживать виновных и, по выяснении их художеств, направлять в стан. Предупреждаю: дело очень серьезное и потому никаких послаблений и смягчений не должно быть. Поняли?

– Поняли, ваше благородие! Они у нас почешутся. Всех переловим.

– Ты Иван Косолапов?

– Я, господин урядник!

– На гармонии, говорят, играешь?

– Это мы с нашим вдовольствием.

– А-а-а... «С вдовольствием»? Вот же тебе, паршивец!

– Господин урядник, за что же? Нешто и на гармонии нельзя?

– Вот ты у меня узнаешь «вдовольствие»! Я вас, мерзавцев, всех обнаружу. Ты у меня заиграешь! А климатологией занимаешься?

– Что вы, господин урядник! Нешто возможно? Мы, слава богу, тоже не без понятия.

– А кто же у вас тут климатологией занимается?

– Надо быть, Игнашка Кривой к этому делу причинен. Не то он конокрад, не то это самое.

– Взять Кривого. А тебя, Косолапов, буду держать до тех пор, пока всех сообщников не покажешь.

– Ты – Кривой?

– Так точно.

– Климатологией занимался?

– Зачем мне? Слава богу, жена есть, детки...

– Нечего прикидываться! Я вас всех, дьяволов, переловлю! Песни пел?

– Так нешто я один? На лугу-то запрошлое воскресенье все пели: Петрушка Кондыба, Фома Хряк, Хромой Елизар, дядя Митяй да дядя Петрай...

– Стой, не таракти! Дай записать... Эка, сколько народу набирается. Куда его и сажать? Ума не приложу.

Через две недели во Второе делопроизводство департамента полиции стали поступать из провинции донесения:

Согласно циркуляра от 2 февраля, лица, виновные в пении, живописи и климатологи, обнаружены, затем, после некоторого запирательства, изблечены и в настоящее время состоят под стражей впредь до вашего распоряжения».

(В книге «Мелочи жизни. Русская сатира и юмор второй половины XIX – начала XX вв.». – Москва, «Художественная литература», 1988, с. 374–376; сокращенно)

Питання для самостійного вивчення

1. Поняття, види, структура та функції спілкування.
2. Спілкування як обмін інформацією.
3. Характеристика процесу та механізмів пізнання людьми один одного.

Основна література

1. Корнев М. Н. Соціальна психологія : підручник / М. Н. Корнев, А. Б. Коваленко. – К. : Либідь, 1995. – С. 57–106.
2. Психологія : підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. – К. : Либідь, 1999. – С. 463–495.

Додаткова література

3. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений / Л. Я. Гозман. – М. : МГУ, 1987. – 175 с.
4. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – С.Пб. : Питер, 2000. – С. 100–143.
5. Межличностное общение / В. Н. Куницына, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. – С.Пб. : Питер, 2001. – С. 43–84, 193–212, 303–342.
6. Пиз А. Язык телодвижений / А. Пиз. – М. : АЙ КБЮ, 1996. – 257 с.

Тема 8. Компетентність у спілкуванні

(Лекція – 2 год., семінар – 2 год.)

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ

Питання 1. Поняття про компетентність у спілкуванні.

ПІДХОДИ ДО ТЛУМАЧЕННЯ

ГУМАНІСТИЧНИЙ

ПРАГМАТИЧНИЙ

Вміє спілкуватися той, хто

Здатен бути з іншими відвертим, природним, щирим, довірливим.

Навчився маніпулювати людьми, вміє використовувати їх для досягнення власної мети.

Правила спілкування очима студентів

Для повноцінного спілкування необхідні:

- **Щирість** – здатність до контакту без “маски”.
- **Довіра** – віра в те, що партнер підтримує і допоможе.
- **Прийняття** – толерантне, доброзичливе ставлення до людей.
- **Сензитивність** – чутливість, уважність до психічних явищ.
- **Емпатія** – розуміння почуттів, емоційного стану партнера, бачення ситуації його очима.

Компетентність у спілкуванні складається з 3-х основних частин

1. Якості особистості, необхідні для спілкування

Виховання

2. Загальні і спеціальні знання

Навчання

3. Техніка спілкування:

- вміння слухати;
- критикувати;
- переконувати;
- презентувати себе;
- розуміти мову жестів

Тренування

Питання 2.

Вміння слухати, види слухання.

- **Слухання – це активний пізнавальний процес, який вимагає уваги, мислення, уяви.**

За І. Атватером є 3 види слухання

Нерефлексивне

1. Уважно мовчати.
2. Кивати.
3. Повторювати останні слова

Рефлексивне

1. Задавати питання.
2. Перефразувати.
3. Резюмувати

Емпатійне

1. Проявляти розуміння почуттів, стану, проблем партнера

Слухання залежить від мети спілкування:

- **Соціальна** – підтримати взаємовідношення. Не вимагає особливих умінь слухання.
- **Інформаційна** - передача та прийом повідомлення. Вимагає рефлексивного слухання.
- **Експресивна** – висловити свої почуття, думки. Спочатку нереклексивне, потім перейти до рефлексивного слухання.
- **Спонукальна** – заклик до дій. Доречно використовувати рефлексивне слухання.

Питання - уточнення для активного слухання

- **До іменника**: “У якому значенні Ви використовуєте це слово...?”, “Що для Вас означає...?”.
- **До дієслова**: “Як саме це буде робитися...?”, “Які конкретні дії, кроки розуміє, має на думці...?”
- **До правила**: “Чому саме так треба?”, “Що станеться, якщо ми цього не зробимо?”
- **До узагальнення**: “Чи дійсно всі...?”, “Невже ніколи...?”
- **До порівняння**: для уточнення смислу слів “краще”, “гірше”, “легше” і т.п. (“Краще або легше у порівнянні з чим?”).

Види зворотного зв'язку
(за Л. А. Петровською)

- Мимовільний – довільний
- Негативний – позитивний
- Невербальний – вербальний
- Оцінювальний – без оцінки
- Узагальнений – конкретний
- Емоційний – нейтральний
- Неефективний – ефективний

Правил надання ефективного зворотного зв'язку:

1. Не давайте прямих оцінок іншим людям.
2. Кажіть конкретно, про кого йдеться, або про який випадок (замість «всі ви», «ти завжди» або «ви ніколи»).
3. Кажіть по «гарячому сліду» – про те, що було недавно.
4. Шукайте зручний момент, ситуацію, місце для подання зауваження.
5. Не кажіть про те, що людина не може змінити (наприклад, вади зовнішності).

Формула “Я – висловлювання”:

Крок Зміст висловлювання

- 1. Об’єктивно опишіть випадок, ситуацію.**
- 2. Опишіть яки у вас через це виникли проблеми та почуття.**
- 3. Опишіть яким ви бачите вихід із ситуації.**
- 4. Поясніть, чому так всім буде краще.**

Методичні поради до вивчення теми

Вивчення теми слід почати зі з’ясування різних тлумачень складових комунікативної компетентності та процесу її формування. У тому, як людина спілкується, виражаються не тільки її комунікативні вміння, а й особистісні якості: спрямованість, моральність, духовність. Компетентність у спілкуванні проявляється у здатності гнучко обирати вид і тактику спілкування залежно від ситуації, станів, потреб та можливостей партнерів, швидко адаптуватися, приймати рішення із знанням справи, здобувати максимальну користь з обставин, що склалися. Студент повинен засвоїти, що компетентність формується завдяки вихованню і самовихованню необхідних особистісних якостей та переконань, оскільки вона потребує не тільки загальних знань, а й навичок та умінь, які здобуваються через досвід, навчання, вправління, тренінг.

Яскравим представником маніпулятивного підходу є Д. Карнегі [7], який сформулював головні принципи і правила спілкування, за дотримання яких можна завойовувати «друзів» та впливати на людей. У стислому вигляді вони формулюються так:

П’ять головних принципів спілкування з людьми (за Д. Карнегі)

1. Замість того щоб звинувачувати, постарайтеся зрозуміти людину, що для вас значно корисніше за критику, бо виховує в людині здатність ставитись до вас толерантно, зі співчуттям і добротою.

2. Перш за все необхідно викликати в людині зацікавленість, щоб примусити її саму захотіти зробити що-небудь.

3. Вирішуючи свої проблеми, ми витрачаємо 95 % часу на думки про себе, що неправильно. Треба перестати думати про власні бажання й чесноти, а спробувати краще пізнати позитивні якості інших людей і висловити їм схвалення, вдячність, які мають іти від усієї душі, відверто; треба бути щедрим на похвалу.

4. Кращий спосіб впливати на людину – це говорити з нею про те, чого вона хоче, і намагатися допомогти їй досягти бажаного.

5. Необхідно завжди враховувати точку зору інших людей, їхні сумніви та плани.

Наступна важлива характеристика людини, якій слід приділити достатню увагу, – вміння слухати. Студенти з власного досвіду знають, що ми завжди віддаємо перевагу тим людям, які хочуть та можуть нас вислухати; бути зрозумілим – велика цінність для людини. Іноді єдина послуга, яку ми можемо надати іншим, – це вислухати розповідь про те, що їх хвилює; слухаючи, ми тим самим допомагаємо іншим.

Невміння слухати – головна причина неефективного спілкування, помилок, непорозуміння. Тому кожному студентові необхідно з'ясувати свою манеру слухати, тобто відповісти на запитання: чи дійсно я слухаю співрозмовника, а чи тільки чекаю своєї черги висловитися? Слухати – це не тільки мовчати, це активний пізнавальний процес, який вимагає довірливої уваги, сприймання, мислення, запам'ятовування та відтворення, підключення уяви. За І. Атватером, існують декілька видів слухання, а саме:

1. *Нерефлексивне слухання.* Цей вид слухання доречно використовувати, коли: 1) співрозмовник емоційно збуджений, має потребу висловити свою точку зору, почуття, емоційно розрядитися; 2) при проведенні інтерв'ю з відкритими запитаннями, а також комерційних переговорів; 3) при обслуговуванні покупців – для того, щоб з'ясувати потреби клієнтів; 4) у розмові з людьми, які залежать від нас, займають посаду нижчу за нашу (підлегли, учні, діти).

2. *Рефлексивне слухання.* Під час такого слухання ми намагаємось розшифрувати текст повідомлення, з'ясувати його реальний зміст за допомогою прийомів: *з'ясування, перефразування, резюмування.* Цей вид слухання доречний, коли мета спілкування – обмін інформацією, з'ясування фактів або спонукання слухача до яких-небудь дій, до зміни поглядів, поведінки, виконання завдання тощо. У цьому випадку слухачеві важливо точно зрозуміти, що від нього вимагають, що він повинен робити, тому тут не можна просто мовчати.

3. *Емпатійне слухання*. Його мета – відчувати настрій, емоції, значення повідомлення для співрозмовника та висловити своє розуміння його стану – через опис його почуттів, думок («Можливо, Ви відчуваєте...», «Вам здається, що...» і т. ін.).

Зверніть увагу, що для ефективного слухання необхідно, крім оволодіння прийомами слухання, також мати *позитивні установки у спілкуванні* до співрозмовника і до себе. Важливо також розрізняти мету спілкування, адже від цього залежить, який вид слухання обрати.

Наступна дуже важлива й складна проблема, яку слід розглянути студентам, – вплив на поведінку інших через надання їм зворотного зв'язку. Більш близькі стосунки з людьми вимагають взаємного узгодження поведінки партнерів відповідно до потреб, поглядів, сподівань, почуттів кожного. Про те, чи все у нашій поведінці до вподоби іншим, ми дізнаємося завдяки інформації, яку отримуємо від них про себе. Ми також, у свою чергу, так чи інакше повідомляємо людям про те, що нам подобається або не подобається в них.

Зворотний зв'язок у спілкуванні – це процес «віддзеркалювання» партнерами один для одного думок, оцінок, образів, почуттів, що виникають під час їхнього контакту, який має дві сторони: 1) *подання* інформації людям про те, як *ми* їх сприймаємо, оцінюємо, як реагуємо на їхню поведінку та 2) *отримання* аналогічної інформації про нас від інших.

Спілкування з добре налагодженим зворотним зв'язком дозволяє створити гармонійні стосунки як в особистісному, так і в діловому житті. Відсутність зворотного зв'язку призводить до втрати контакту, робить неможливими співпрацю та досягнення взаєморозуміння, згоди.

Головна складність застосування зворотного зв'язку полягає в тому, що більшість людей не хочуть приймати ті повідомлення, в яких є загроза їхній самооцінці, ту інформацію, яка може порушити їхній образ самого себе. Тому дуже часто під впливом захисних механізмів особистості негативні, оцінювальні, узагальнені повідомлення перекручуються, не сприймаються, люди з ними не погоджуються. Автор цих повідомлень починає сприйматися як ворог, стосунки з ним руйнуються.

Для того щоб наша відвертість допомагала у налагодженні стосунків, а не ускладнювала їх, необхідно дотримуватись правил надання ефективного зворотного зв'язку. Студентам важливо зрозуміти, що потрібно не тільки вміло надавати іншим зворотний зв'язок, а й самим навчитися правильно реагувати на повідомлення

на нашу адресу, адекватно сприймати критику, зауваження, схвалення тощо.

Термінологічний словник

Гуманістичної психології підхід до спілкування – на думку психологів цього напрямку, людині необхідно мати такі особливості для повноцінного спілкування:

- *щирість, автентичність* – здатність до контакту без «маски», гри, щиро проявляти свої почуття до партнера по спілкуванню;

- *прийняття* – загальне позитивне ставлення до особистості партнера, що не виключає осудження його окремих конкретних дій;

- *повний контакт* – обмін не тільки думками та діловою інформацією, а й почуттями, ставленням, враженнями, досвідом;

- *емпатійне розуміння* – розуміння почуттів, емоційного стану партнера, його бачення ситуації;

- *двоспрямованість комунікації* – діалог, а не монолог, вміння створювати можливість кожному висловлювати думки, почуття, зауваження тощо;

- *конкретність* – вести розмову не абстрактно, а про конкретні справи, вчинки, цілі;

- *довіра* – віра в потенціальні можливості партнера, у те, що в ньому знайдуть підтримку і допомогу.

Зворотний зв'язок у спілкуванні – процес «віддзеркалювання» партнерами один для одного думок, оцінок, образів, почуттів, що виникають під час їхнього контакту, який має дві сторони: 1) *подання* інформації людям про те, як *ми* їх сприймаємо, оцінюємо, як реагуємо на їхню поведінку, та 2) *отримання* аналогічної інформації про нас від інших.

Апаратурним називають зворотний зв'язок, при якому ми маємо можливість поглянути на себе нібито збоку – завдяки фотографії, відео, кінозніманню тощо. *Особистісним* є зворотний зв'язок, який надходить безпосередньо від іншої людини. Він може бути досить різноманітним.

Маніпуляція – вид психологічного впливу на людину з метою досягнення одностороннього виграшу за допомогою прихованого спонування іншої людини до здійснення певних дій.

Мета спілкування – те, задля чого люди вступають у контакт, що спонукає їх до розмови. Розрізняють кілька основних видів мети спілкування:

соціальна мета – підтримати взаємовідносини через поверхневі розмови, ритуали; вона не вимагає особливих умінь слухання;

інформаційна мета – передача та прийом повідомлення; вимагає рефлексивного слухання;

експресивна мета – висловити свої почуття, думки; для її досягнення спочатку доцільно застосовувати нереклексивне, а потім перейти до рефлексивного слухання;

спонукальна мета – заклик до дій; доречно використовувати рефлексивне слухання.

Пойнтери у спілкуванні (з англ. *pointer* – указка, покажчик) – спеціальні запитання, які допомагають з'ясувати смисл висловлювання. До них належать:

- 1) *пойтнер-іменник* – для уточнення смислу іменника («*В якому значенні Ви використовуєте це слово...?*», «*Що для Вас означає...?*»);
- 2) *пойтнер-дієслово* – для уточнення смислу дієслів («*Як саме це буде робитися...?*», «*Які конкретні дії, кроки розуміє, має на думці...?*»);
- 3) *пойтнер-правило* – для уточнення правил та обмежень («*Чому саме так треба?*», «*Що станеться, якщо ми цього не зробимо?*»);
- 4) *пойтнер-узагальнення* – для уточнення смислу слів «усі», «завжди», «ніколи» і т. ін. («*Чи дійсно всі...?*», «*Невже ніколи...?*»);
- 5) *пойтнер-порівняння* – для уточнення смислу слів «краще», «гірше», «легше» і т. ін. («*Краще порівняно з чим?*»).

Самопрезентація – «уміння подати себе», короткочасний, спеціально організований процес пред'явлення інформації про себе вербальними та невербальними засобами з метою створення й підтримки в очах партнерів такого власного образу, який є найбільш «вигідним» з погляду ефективності впливу.

Слухання емпатійне – слухання, мета якого – відчутти настрій, емоції, значення повідомлення для співрозмовника та висловити своє розуміння його становища, через опис його почуттів, думок («*Можливо, Ви відчуваєте...*», «*Вам здається...*» тощо).

Слухання нереклексивне – умовно пасивне слухання, яке полягає в умінні уважно мовчати, не втручаючись у розповідь співрозмовника своїми зауваженнями. При цьому можна лише: 1) подавати короткі репліки, які підтримують мовця («Так-так», «Я вас слухаю», «Продовжуйте...»), 2) кивати головою, реагувати мімікою, жестами, виявляти увагу; 3) повторювати останні слова співрозмовника.

Слухання рефлексивне – слухання, під час якого ми намагаємось розшифрувати текст повідомлення, з'ясувати його реальний зміст за допомогою таких прийомів:

1) з'ясування («Я не зрозумів...», «Чи не повторите Ви ще раз?», «Поясніть мені це...» тощо);

2) *перефразування* – своїми словами переповісти почуте, щоб перевірити точність свого розуміння інформації («Як я зрозумів...», «Іншими словами...», «Ви вважаєте...»);

3) *резюмування* – підбити підсумки розмови, сформулювати головні висновки, ідеї, дати коментар («Якщо підсумувати все, що Ви сказали...», тощо).

Установки в спілкуванні позитивні – стан готовності до слухання, необхідна умова налагодження контакту і взаєморозуміння. Серед головних установок І. Атвагер виділяє такі: 1) *схвалення* – позитивне ставлення до співрозмовника; 2) *самосхвалення* – позитивне ставлення до себе, віра у свої сили та здібності, відстоювання своєї гідності та прав; 3) *емпатія* – співпереживання, розуміння будь-якого почуття – гніву, печалі, радості, яке переживає інша людина, і відповідний вияв свого розуміння цих почуттів.

Я-Висловлювання – безоціночний спосіб надання зворотного зв'язку, спосіб відвернення конфлікту в спілкуванні, що полягає у повідомленні інформації про своє «Я», про власні потреби, почуття або оцінки у формі, яка характеризується наявністю власного ставлення й відсутністю прямого засудження інших. Повна формула такого повідомлення складається з кількох кроків: 1) незвинувачувальний опис поведінки іншої людини («Коли Ви...»); 2) опис своїх почуттів, проблем у зв'язку з поведінкою іншої людини («Я почуваю себе так...»); 3) пояснення, чому конкретно ця поведінка є проблемою («Тому що...»); 4) опис бажаного («Мені б хотілося, щоб...»).

Семінарське заняття № 6

План

1. Сутність і зміст поняття компетентності у спілкуванні.
2. Види слухання.
3. Ефективний зворотний зв'язок.

Теми для написання рефератів

1. Гуманістична психологія як теоретичний напрямок у психології.
2. Маніпуляція як вид психологічного впливу.

3. Соціально-психологічний тренінг спілкування.
4. Уміння переконувати і виступати публічно в роботі керівника.
5. Самопрезентація – важлива частина техніки спілкування.
6. Засоби керування увагою слухачів.
7. Уміння слухати у роботі керівника.
8. Вміння критикувати і робить зауваження.

Запитання для поточного контролю знань

1. Які є погляди на вміння спілкування?
2. Чому людям подобається, коли у спілкуванні з ними дотримуються принципів та правил Д. Карнегі?
3. Що входить до поняття «комунікативна компетентність»?
4. Які є підходи до формуванню комунікативної компетентності?
5. Які риси особистості необхідно мати для повноцінного спілкування?
6. Які прийоми маніпулювання виділяє Е. Шостром?
7. Які є способи та прийоми протистояння маніпуляції за О. В. Сидоренко?
8. Що таке питання-пойнтери у спілкуванні? Наведіть приклади.
9. Які вміння та навички входять до техніки самопрезентації?
10. Якими мають бути установки у спілкуванні? Поясніть, чому?
11. Які види слухання існують за І. Атватером?
12. Наведіть приклади ситуацій спілкування, коли є доречним рефлексивний вид слухання.
13. Наведіть приклад реакції розуміння під час розмови.
14. Які функції виконує зворотний зв'язок у спілкуванні?
15. Назвіть види особистісного зворотного зв'язку.
16. У чому перевага безоціночного зворотного зв'язку?
17. Сформулюйте правила надання ефективного зворотного зв'язку.
18. Що розуміється під «зворотним зв'язком» у психології спілкування?
19. Які види зворотного зв'язку виділяє Л. А. Петровська?
20. Які прийоми встановлення контакту виділяють спеціалісти? Як вони діють?
21. За допомогою яких прийомів можна корегувати емоційне напруження співрозмовника?

Практичні завдання та рекомендації до їх виконання

1. Письмове практичне завдання № 5: «психологічний переклад»

За допомогою формули «Я-висловлювання» перефразуйте оціночні критичні судження в безоціночні критичні зауваження. Запишіть їх у зошиті.

Оціночні судження:

- Ви не праві, це Ваша помилка!
- Ви не вмієте пояснювати!
- Ви можете зіпсувати цей товар!
- Ви недодали мені здачу з покупки!
- Ви не правильно оцінили мої знання з теми!
- Ви поганий продавець – не можете розповідати про свій товар!
- Ти зовсім забув про мене – навіть не телефонуєш до мене!
- Чому Ви ніколи не приходите на зустріч вчасно?!
- Ти завжди залишаєш нашу кімнату у гуртожитку неприбраною!

Порада. У житті можна вживати не повну формулу «Я-висловлювання», а тільки її окремі кроки, але задля тренування намагайтеся послідовно пройти всі зазначені кроки. Основні елементи безоціночного зауваження відображені у формулі «Я-висловлювання» (табл. 6). Уважно прочитайте її, а потім, крок за кроком, сформулюйте Ваші висловлювання. Для зручності уявіть конкретну ситуацію, людину, якій Ви могли б таке сказати.

Таблиця 6

Основні кроки безоціночного зауваження

Крок	Формула «Я-висловлювання»
1-й	<i>Об'єктивний опис випадку, ситуації</i> , що дозволяє іншій людині поглянути на справу Вашими очима, дізнатися, про що ведеться розмова. Головне – уникати емоцій та інтерпретацій
2-й	<i>Опис своєї реакції, почуттів, емоційного відгуку, проблеми, яка у Вас виникає через цю ситуацію.</i> Головне – не звинувачувати інших у своїх переживаннях, тільки констатувати свої почуття, думки, проблеми
3-й	<i>Опис бажаного виходу із ситуації.</i> Головне – не диктувати, а спільно знаходити шляхи розв'язання питання, пропонувати варіанти
4-й	Можна доповнити свою <i>пропозицію поясненням</i> , чому вона Вам подобається, чому так буде краще для вас обох

Приклад. Замість звичних оціночних обвинувачень підлеглого Вашого підрозділу, який уже декілька разів не виконав роботу вчасно, спробуймо розв'язати проблему за допомогою формули «Я-висловлювання»:

1-й крок. Сьогодні вранці мені був потрібен звіт, який Ви обіцяли зробити, але його не було.

2-й крок. Не маючи даних цього звіту, мені не вдалося на нараді переконати керівництво в необхідності додаткового фінансування нашого проекту. Я був дуже розлючений.

3-й крок. Мені б хотілося, щоб доручення виконувалися вчасно та без зайвих нагадувань. Якщо Вам необхідно більше часу або допомога, я хотів би знати про це заздалегідь.

4-й крок. Це допоможе нам у майбутньому уникати схожих неприємних ситуацій та покладатися один на одного.

2. Творче завдання за вибором

За допомогою «Методики спостереження за бесідою двох людей» вивчіть процес міжособистісного спілкування, зробіть висновки про те, наскільки досліджувані вміють спілкуватися, напишіть звіт.

Методика «Спостереження за бесідою двох людей»

Передмова. За Д. Карнегі, необхідно дотримуватися головних правил спілкування з людьми для того, щоб їм сподобатися. Саме цей підхід покладений в основу нашої методики оцінки вмінь людей спілкуватися.

Шість способів сподобатися людям (За Д. Карнегі)

1. Виявляйте до них щиру зацікавленість.
2. Усміхайтесь людям.
3. Пам'ятайте, що ім'я людини є для неї найкращим словом з усього лексичного запасу.
4. Умійте добре слухати і заохочувати співбесідника до розмови.
5. Заводьте бесіду про те, що цікавить Вашого співбесідника, а не Вас.
6. Постарайтеся дати людині відчуття її переваги над Вами, робіть це щиро і природно.

Інструкція спостерігачеві. Проведіть спостереження за бесідою двох людей за схемою, наведеною в табл. 7. У протоколі спостереження фіксуйте загальну тривалість розмови, прояв кожного варіанта поведінки. Для цього кожному хвилину ставте позначку в тому варіанті поведінки, який демонструє кожен зі співрозмовників.

Таблиця 7

Схема спостереження за спілкуванням двох людей

№	Опис варіантів поведінки	Перша людина	Друга людина
1А	Виявляє радість від зустрічі, усміхається іншій людині		
1В	Виявляє байдужість, не усміхається іншій людині		
2А	Звертається до співрозмовника на ім'я		
2В	Звертається до співрозмовника знеособлено, не називає імені		
3А	Висловлює іншій людині подяку, схвалює, підтримує		
3В	Критикує, обвинувачує, зневажає іншу людину		
4А	Уважно слухає, заводить розмову про те, що цікавить іншу людину		
4В	Співрозмовник розповідає про себе, свої уподобання, враження, рідних, події власного життя		
Кількість дій кожного типу		типу А – типу В –	типу А – типу В –

Обробка і аналіз результатів

Підрахуйте відносну й абсолютну кількість дій варіанта «А» і варіанта «В» для кожного співбесідника. Зробіть висновки про те, наскільки вміло є їхня комунікативна поведінка.

Питання для самостійного вивчення

1. Підходи до визначення компетентності у спілкуванні та технології її формування.
2. Маніпуляції як вид психологічного впливу.
3. Прийоми встановлення контакту і зняття емоційної напруги.

Основна література

1. Атватер И. Я Вас слушаю: Советы руководителю, как правильно слушать собеседника / И. Атватер. – М. : Экономика, 1988. – 111 с.
2. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – С. 10–53, 142–185.
3. Шостром Э. Анти-Карнеги, или Человек-манипулятор; пер. с англ. / Э. Шостром. – Минск : ТПЦ «Полифакт», 2006. – 128 с.

Додаткова література

4. Корнелиус Х. Выиграть может каждый / Х. Корнелиус, Ш. Фэйр. – М.: Стрингер, 1992. – С. 67–82.

5. Межличностное общение / В. Н. Куницына, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. – С.Пб. : Питер, 2001. – С. 155–192.
6. Бакирова Г. Х. Тренинг управления персоналом / Г. Х. Бакирова. – С.Пб. : Речь, 2004. – С. 192–238, 258–269.
7. Карнеги Д. Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей. Как выработать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. Как перестать беспокоиться и начать жить / Д. Карнеги. – М. : Прогресс, 1989. – С. 3–54.

Тема 9. Психологічний аналіз конфлікту

(Лекція – 2 год, семінар – 2 год.)

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ

1. Питання Конфлікт та його складові.

ПРОБЛЕМА: Чи можна прожити без конфліктів? “Лише боротися – значить жити”?

І. Франко

У психології **конфлікт** – це зіткнення протилежних, несумісних бажань або уявлень у свідомості однієї людини, у взаєминах індивідів або груп, пов’язане з гострими, негативними емоціями.

Конфлікт – це вже відкрите зіткнення сторін.

“Якби в мене було 9 годин, аби зрубати дерево, б із них я би витратив на заточування сокири.” (Авраам Лінкольн)

Аналізу конфлікту

(за Бородкіним Ф.М. та Коряком Н.М.)

1. Хто є учасником конфлікту, яку силу він має?
2. За що борються, що відстоюють - об'єкт конфлікту?
3. Чому борються - мотиви, цілі кожного?
4. Як пояснюють свої та чужі дії - образ конфліктної ситуації?
5. На якій стадії знаходиться конфлікт?

Стадії конфлікту

1. Виникнення конфліктної ситуації.
2. Усвідомлення конфліктної ситуації.
3. Конфліктні дії.
4. Розв'язання конфлікту.

КАРТОГРАФІЯ КОНФЛІКТУ (за Х. Корнеліус та Ш. Фейр):

1. Сформулювати проблему.
2. Хто є головними та утягнутими сторонами.
3. Якими є їхні потреби.
4. Якими є їхні побоювання.

ПИТАННЯ 2. Функції та види конфліктів

ПРОБЛЕМА: Навіщо нам конфліктувати?

Функції конфлікту

Сигнальна Конструктивна Деструктивна

До яких наслідків призводять конфлікти?

У середині ХХ століття в США чорношкіра кравчиня Роза Паркс відмовилася поступитися місцем в автобусі білому чоловіку. В результаті її заарештували та стягнули штраф чотирнадцять доларів. Вона відмовилась платити. Ця подія стала початком загальнонаціонального руху за громадянські права кольорового населення США

Види конфліктів

За співвідношенням між образом та реальністю (М. Дойч):

- Правильно усвідомлений
- Неправильно усвідомлений
- Неусвідомлений
- Помилковий

За кількістю учасників (О.О.Єршов):

- Внутрішньоособистісний
- Міжособистісний
- Внутрішньогруповий
- Міжгруповий

Причини міжособистісних конфліктів

- ✓ **Порушення контролю над емоціями –** страх, роздратування, недовіра, образа, гнів тощо.
- ✓ **Несправедливий розподіл прав та обов'язків.**
- ✓ **Наявність підсвідомих, прихованих потреб, бажань, очікувань опонентів.**
- ✓ **Конфліктні особистості –** демонстративного, некерованого, зверхнього, безконфліктного типів.

Неефективне спілкування – джерело конфліктів

- 1. Не вміння висловлюється чітко та ясно;**
- 2. Невміння слухати;**
- 3. Невміння без звинувачення виявити свої почуття, бажання;**
- 4. Зверхність, порушення потреби у рівності.**
- 5. Опоненти неправильно розуміють мотиви поведінки один одного;**

Питання 3. Поведінка людини у конфлікті

ПРОБЛЕМА:

Як правильно конфліктувати?

СПІВПРАЦЯ ВЕДЕ ДО ЗГОДИ

“Згода – це результат творчо розв’язаного конфлікту, коли сторони досягають справжнього порозуміння.”

(Д.Майерс. Соціальна психологія. – С. 632)

Методи врегулювання конфліктів у колективі

Прямі

- **Вимога**
- **Осуд**
- **Догана**
- **Роз'єднання**
- **Звільнення**

Непрямі

- **Вихід почуттів**
- **Посередництво**
- **“Оголення”
агресії:**
 - а) **“обмін
місцями”**,
 - б) **“примусове
слухання”**

Методичні поради до вивчення теми

Вивчаючи цю тему, студент повинен звернути увагу на те, що у психології *конфлікт* – це зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною тенденцій у свідомості однієї людини, у взаєминах індивідів або груп людей, яке пов'язане з гострими, негативними, емоційними переживаннями.

До складових аналізу конфлікту найчастіше відносять:

1) *учасників конфлікту* – їх називають *опонентами* (від лат. – той, хто заперечує, супротивник у суперечці);

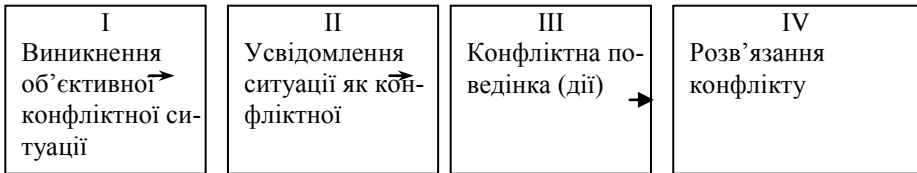
2) *об'єкт конфлікту* – те, за що борються, що відстоюють опоненти. Об'єктом може бути місце у змаганні, ринок збуту, посада, право контролю, групова норма, справедливість тощо.

3) *мотиви, цілі конфлікту* – внутрішні причини, які підштовхують опонентів на конфліктну взаємодію. Це може бути потреба у повазі та самоповазі, захист «Я» та самооцінки, матеріальна вигода, кар'єра або відстоювання власної гідності та престижу, прагнення утвердити принцип, вчинок, ідею, самоствердитись.

4) *образи конфліктної ситуації*, які утворюються у кожного учасника конфлікту. Ці внутрішні картини ситуації включають уявлення учасників про самих себе (свої мотиви, цілі, цінності тощо), уявлення про протилежну сторону конфлікту та уявлення про ситу-

ацію, умови конфлікту. Саме ці уявлення безпосередньо впливають на поведінку у конфлікті. *Варіанти співвідношення між образом конфліктної ситуації та реальністю породжують різновиди конфліктів*: адекватно усвідомлений; неадекватно усвідомлений; конфлікт, що не усвідомлюється; удаваний, помилковий тощо.

5) *головні стадії конфлікту*:

б) *наслідки та функції* конфлікту можуть бути досить різноманітними. Конфлікт виконує як деструктивну, так і конструктивну функції. *Можливі наслідки конфлікту в групі*: створення підгруп; усунення інакомислячих членів групи; вибір цапа-відбувайла; організаційні зміни у групі. Останні можуть бути такими: а) зміна цілі або поява спільної; б) зміна плану дій; в) реформування структури групи: поява або зміна керівництва, лідера; розпад групи.

Студенти повинні звернути увагу й на вивчення видів конфліктів. Розумінню природи конфліктів сприяє їхня *класифікація*, яка може спиратися на різні ознаки: типи суперечностей, які призвели до конфлікту; вертикальні або горизонтальні напрями конфліктних відносин, цілі, зміст, емоційний стан учасників, тривалість і форма прояву конфлікту, наслідки, можливість керування конфліктом.

Важливо, щоб студент чітко зрозумів, що стиль поведінки у конкретному конфлікті визначається спрямованістю на задоволення власних інтересів та на задоволення інтересів іншої сторони. Слід навчитися бачити і визначати, якою є поведінка людей у конфлікті, знаходити оптимальну. Запам'ятайте: той, хто використовує стиль *конкуренції*, завжди активний і прагне розв'язувати конфлікт власним способом. Він не зацікавлений у співпраці з іншими, але здатний до вольових рішень, прагне передусім задовольнити власні інтереси за рахунок інших, нав'язуючи своє рішення, діє за принципом «виграти–програти».

Стиль ухилення – це стиль, який визначається прагненням відкласти рішення або застосувати інші засоби, відійти від негайного вирішення проблеми, перекладанням відповідальності на інших, надією, що все розв'яжеться саме по собі, без активних дій.

Стиль пристосування – стиль, який означає, що Ви дієте разом з іншою людиною, не намагаючись захищати власні інтереси.

Цей стиль застосовується, якщо результати дуже важливі для іншої людини й не дуже суттєві для Вас.

Стиль компромісу – поведінка, яка полягає в частковому задоволенні власних і чужих інтересів: Ви частково поступаєтесь іншим учасникам, але й вони роблять те саме.

Стиль співпраці – стиль, що полягає в намаганні вирішити проблему у відкритому діалозі з опонентами, шляхом переговорів, для того щоб максимально задовольнити інтереси всіх учасників конфлікту за принципом «виграти–виграти».

Термінологічний словник

Інцидент – конфліктна взаємодія, відкрите зіткнення опонентів.

Конфлікт внутрішньогруповий – зіткнення між членами групи з приводу суперечностей у ділових або емоційних відносинах. У групах вищого рівня розвитку частіше виникають ділові конфлікти, низького – навпаки.

Конфлікт внутрішньоособистісний – зіткнення майже рівних за силою, але протилежно спрямованих мотивів, потреб, інтересів, бажань у свідомості людини. Найчастіше цей вид конфлікту виникає, коли людина знаходиться у таких ситуаціях вибору:

а) вимушений вибір однієї з двох рівною мірою привабливих альтернатив;

б) коли одна й та ж ціль рівною мірою і притягує, і відштовхує;

в) примусовий вибір одного з двох непривабливих варіантів.

Конфлікт міжгруповий – зіткнення, в якому опонентами стають соціальні угруповання, які мають несумісні цілі та заважають одне одному їх досягати (наприклад, відділ контролю якості та бригада робітників, яким сплачують за кількість зробленого продукту, тощо).

Конфлікт міжособистісний – зіткнення двох осіб, які переслідують несумісні цілі, мають різні уявлення про шляхи їх досягнення, або одночасно у конкурентній боротьбі прагнуть до однієї цілі, яка не може дістатися їм обом, тому що є неподільною (здобути кредит з обмеженого джерела, зайняти вакантну посаду, стати неформальним лідером групи тощо).

Конфлікт об'єктивний (діловий організаційний) – конфлікт, який впливає з особливостей організації, закладений у структурі підприємства, виникає за об'єктивною причиною, незалежно від складу діючих осіб. Кожна організація має такі підрозділи, між якими існує потенціальна можливість конфлікту – через

їхню функцію контролю або через розподіл фінансів, ресурсів, людей тощо. Конфлікт цього типу, як правило, має конструктивну природу, стимулює удосконалення організації. Завершення конфлікту міцно й тісно пов'язане з його причиною. Конфлікт, який виник об'єктивно, не може закінчитися суб'єктивно, за бажанням опонентів, закликами до злагоди («Хлопці, давайте жити дружно») або зміною складу діючих осіб. Повністю вирішити такий конфлікт можуть тільки організаційні корінні зміни.

Конфлікт «пастка відповідальності» – зіткнення, яке виникає через несправедливий, нерівний розподіл відповідальності, прав, обов'язків. Наприклад, коли батьки хочуть контролювати кожен крок своїх дорослих дітей, вони тим самим порушують право дитини нести відповідальність за свої вчинки. Або якщо в сім'ї хтось не хоче виконувати домашню роботу, інші змушені робити її за нього.

Розв'язання конфлікту часткове – відбувається, коли долається тільки конфліктна поведінка, взаємодія, але залишається внутрішнє прагнення до конфлікту, яке лише стримується.

Розв'язання конфлікту повне – розв'язання, за якого ліквідується як конфліктна поведінка, так і внутрішній образ конфлікту, прагнення до нього, формуються нові погляди, цінності, відносини.

Семінарське заняття № 7

План

1. Елементи аналізу конфлікту.
2. Психологічні класифікації видів конфлікту.
3. Поведінка людини в конфлікті.

Теми для написання рефератів

1. Зіткнення інтересів як основа конфлікту.
2. Внутрішньоособистісний конфлікт.
3. Основні фази конфлікту.
4. Позитивні й негативні варіанти виходу з конфлікту.
5. Психологічна готовність до згоди.
6. Раціональна поведінка у конфлікті: основні характеристики.

Запитання для поточного контролю знань

1. Дайте визначення конфлікту.
2. Надайте класифікацію конфліктів за різними засадами.
3. Назвіть складові структури конфлікту.
4. Розкрийте можливі позитивні та негативні наслідки конфліктів.

5. Що може бути джерелом суб'єктивних конфліктів?
6. Опишіть 5 стратегій поведінки у конфлікті за К. W.Thomas и R. H. Kilmann.
7. За яких умов доречним є використання стилю компромісу, а за яких – співпраці в конфлікті?
8. За яких умов доречним є використання стилю ухилення, пристосування або ж конкуренції в конфлікті?
9. Наведіть приклади конфліктів, що виникають через «пас-тку відповідальності»?

Практичні завдання та рекомендації до їх виконання

1. Письмове практичне завдання № 6

Опишіть відому Вам конфліктну ситуацію і проаналізуйте її за схемою: 1) учасники конфлікту; 2) об'єкт і причина конфлікту; 3) вид конфлікту; 4) поведінка учасників конфлікту, використаними стратегія; 5) результати і наслідки конфлікту.

2. Психологічний практикум)

За методикою самооцінки стилю поведінки в конфліктах визначте, яким стратегіям поведінки у міжособистісних конфліктах Ви віддаєте перевагу.

*Методика самооцінки стилю поведінки в конфлікті
(розроблена І. С. Тодоровою)*

Інструкція досліджуваному. Вам пропонується опис п'яти різних варіантів поведінки під час конфліктів з оточуючими людьми. Уважно прочитайте та порівняйте їх попарно, обираючи у комбінації з двох варіантів один – той, який є найбільш типовим для Вас. У протоколі обведіть номер обраного Вами варіанта. Послідовність порівняння надана у табл. 8.

Таблиця 8

Порядок порівняння варіантів (оберіть один з двох варіантів у кожній парі)

Порядок порівняння варіантів поведінки	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
Комбінація варіантів поведінки	1; 2	1; 3	1; 4	1; 5	2; 3	2; 4	2; 5	3; 4	3; 5	4; 5

Опис варіантів поведінки в конфлікті, супереччі при виникненні розбіжностей у позиціях

№ варіанта	Опис варіанта поведінки
1	Зазвичай я прагну добитися свого; наполягаю на тому, щоб було

	зроблено так, як хочу я; намагаюсь довести іншим логіку та перевагу моїх поглядів; перш за все відстоюю свої власні інтереси, намагаюсь перемогти у суперечці
2	Зазвичай я намагаюся врахувати бажання, інтереси як свої власні, так і інших, дізнатися, у чому полягає корінь протиріччя, навіть якщо це потребує багато часу. З'ясовую точку зору іншої людини, висловлюю власні думки. Намагаюся шляхом переговорів досягти порозуміння та спільно з іншою людиною знайти найкраще рішення проблеми
3	Звичайно я намагаюсь разом з іншою людиною знайти компромісне рішення, вважаю за можливе поступитися в чомусь, якщо мені також поступаються; намагаюся швидко знайти найкращу комбінацію втрат і здобутків для нас обох, не витрачаючи багато часу на переговори та з'ясування прихованих причин протиріччя
4	Я намагаюсь, перш за все, зробити все можливе для того, щоб уникнути напруження у відносинах, неприємностей для себе; намагаюся зачекати, відкласти вирішення спірного питання до появи більш сприятливих обставин, не висловлювати думок, які можуть спровокувати загострення суперечностей між нами
5	Я намагаюся заспокоїти іншого і, задля збереження наших відносин, нерідко поступаюся своїми інтересами заради іншої людини; намагаюся не зачіпати почуттів інших; якщо це зробить іншого задоволеним, я надам йому можливість наполягти на своєму; перш за все я намагаюсь бути уважним до бажань інших

Обробка і аналіз результатів

Мета обробки результатів – отримання показників визначеності кожного з п'яти стилів поведінки у конфлікті. Для цього треба підрахувати кількість виборів, зроблених на користь зазначених варіантів (табл. 9).

Таблиця 9

Ключ до визначення стилю

№ варіанта	Назва стилю	Кількість балів (виборів)
1	Конкуренція	
2	Співпраця	
3	Компроміс	
4	Ухилення	
5	Пристосування	

Чим більшим є бал, тим частіше людина користується відповідною стратегією. Максимальний з можливих балів – 4, мінімальний – 0.

Основна література

1. Ващенко І. В. До проблеми визначення поняття «конфлікт» / І. В. Ващенко // Наука і освіта. – 2008. – № 4/5. – С. 10–12.
2. Психологія : підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. – К. : Либідь, 1999. – С. 495–510.

Додаткова література

3. Корнелиус Х. Выиграть может каждый / Х. Корнелиус, Ш. Фэйр. – М: Стрингер, 1992. – С. 14–32, 142–156.
4. Бородкин Ф. М. Внимание: конфликт / Ф. М. Бородкин, Н. М. Коряк. – Новосибирск : Наука, 1989. – С. 11–41.
5. Скотт Дж. Г. Конфликты и пути их преодоления / Дж. Г. Скотт. – К. : Внешторгиздат, 1991. – С. 115–129.
6. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – С.Пб. : Питер, 2000. – С. 631–672.
7. Межличностное общение / В. Н. Куницына, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. – С.Пб. : Питер, 2001. – С. 398–412.

Тема 10. Педагогіка як наука

(Лекція 2 год.)

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ

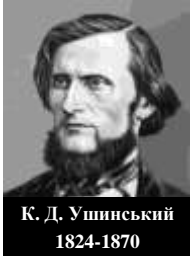
ПИТАННЯ 1. Предмет та основні

категорії педагогіки

Предметом педагогіки є

- **Сутність, структура, функції педагогічного процесу.**
- **Навчально-виховна діяльність, що здійснюється в закладах освіти людьми, уповноваженими на це суспільством.**

ВИДАТНІ ПЕДАГОГИ

ПИТАННЯ 2.

Завдання педагогіки

1. Виявлення закономірностей процесу навчання і виховання людей.
2. Наукове обґрунтування систем освіти, змісту навчання і виховання.
3. Розробка ефективних форм організації педагогічного процесу.
4. Розробка змісту і методики самоосвіти і самовиховання людей.
5. Дослідження діяльності педагога і шляхів розвитку педагогічної майстерності.
6. Узагальнення і поширення передового досвіду навчання і виховання.

ПИТАННЯ 3. Галузі педагогіки

Методичні поради до вивчення теми

Вивчення цієї теми повинно привести студентів до розуміння того, що *педагогіка* – це сукупність теоретичних і прикладних наук, що вивчають процеси виховання, навчання і розвиток особистості людини. Назва науки походить від грецького «*пайди*» – діти і «*аго*» – веду, тобто дітоводіння. Спочатку «пайдагогос» називали рабів, які супроводжували дітей до школи. *Предметом педагогіки* є – а) дослідження законів і закономірностей педагогічних явищ і предметів; б) теоретичне обґрунтування змісту, принципів, методів і форм навчання та виховання; в) вивчення передового педагогічного досвіду; г) розробка педагогічної техніки. Педагогіка вивчає закономірності, принципи, зміст, методи, форми освіти, виховання і навчання.

Виховання в широкому соціальному розумінні – це процес формування особистості, що проходить під впливом навколишнього середовища, умов, обставин. Особистість може не тільки формуватися під впливом середовища, а й деформуватися під впливом антисоціальних явищ, порушень у сімейних відносинах.

Виховання у вузькому розумінні – це спеціально організований процес, спрямований на формування певних якостей особистості, процес управління її розвитком. Він проходить через взаємодію вихователя і вихованця.

Навчання – це цілеспрямований процес взаємодії вчителя і учнів, у ході якого здійснюється засвоєння знань, формування вмій і навичок.

Освіта – це процес і результат засвоєння учнями систематизованих знань, вмій і навичок, формування на їх основі наукового світогляду, моральних та інших якостей особистості, розвиток їх творчих сил і здібностей людини.

Педагогічний процес – це організована і цілеспрямована діяльність людей – вихователів і вихованців із метою формування необхідних знань, практичних навичок і вмій, морально-політичних, психологічних і фізичних якостей особистості і групи.

Як і будь-яка інша наука, педагогіка має свою методологію, теорію, методи і виробляє рекомендації для педагогічної практики. У її зміст входять: фактичний матеріал, отриманий у результаті спостережень, експериментів, досвіду; наукові узагальнення, виражені в законах, принципах, теоріях; гіпотези, що вимагають перевірки і підтвердження практикою.

Розвиток педагогіки детермінований соціально-економічними умовами суспільства, потребами життя і діяльності людей, досягненнями сучасного науково-технічного прогресу, логікою трансформації тих феноменів, що вона вивчає. Саме тому вона постійно видозмінюється, у ній з'являються нові складові частини і галузі.

Зверніть увагу на галузі педагогічної науки, чи такий розподіл схожий на галузі психології та чому?

➤ *Історія педагогіки* – галузь педагогіки, що досліджує історичні етапи розвитку педагогічних ідей і поглядів.

➤ *Народна педагогіка* – галузь педагогіки, що займається вивченням традиційних народних методів і прийомів навчання та виховання людей.

➤ *Педагогіка вищої школи* – галузь педагогіки, що вивчає особливості навчання, виховання і розвитку людей у процесі одержання вищого освіти.

➤ *Шкільна педагогіка* – галузь педагогіки, що вивчає особливості навчання, виховання і розвитку людей у процесі одержання освіти в середній школі.

➤ *Корекційна педагогіка* – галузь педагогіки, що займається навчанням і вихованням людей в інтересах корекції їхньої особистості та діяльності.

➤ *Професійна педагогіка* – галузі педагогіки, орієнтовані на вивчення процесів навчання, виховання і підготовки представників різноманітних професій.

➤ *Педагогіка освіти дорослих* – галузь педагогіки, що спеціально досліджує форми і засоби освіти дорослих людей.

➤ *Соціальна педагогіка* – вивчає вплив різних соціальних закладів, установ, умов життя на розвиток особистості.

➤ *Шкільна гігієна* – вивчає санітарно-гігієнічний аспект педагогічного процесу, відповідність навантаження віковим можливостям дітей.

➤ *Методики викладання окремих предметів* – вивчає специфіку навчання конкретним предметам (історії, математики, мови та ін.).

➤ *Порівняльна педагогіка* – вивчає закономірності розвитку освіти, виховання, навчання в різних країнах, порівнює різні педагогічні системи.

Як може зрозуміти студент, діапазон інтересів педагогіки дуже великий – він охоплює різні вікові періоди людського життя, усі сторони суспільного та особистого життя. Педагогіка тісно пов'язана з такими науками як філософія, соціологія, етика, естетика, психологія, анатомія, фізіологія людини. Особливо тісно педагогіка пов'язана із психологією. По-перше, предметом вивчення цих наук є різні сторони процесу розвитку психіки людини, але якщо психологія – це наука про закони розвитку психіки в її різних формах та проявах, то педагогіка вивчає та розробляє закони управління розвитком людини. По-друге, є схожість методів досліджень – тести, анкетування, експеримент, спостереження. На стику цих двох наук виникли педагогічна і вікова психологія, психологія професійної педагогічної діяльності та ін.

Теми для написання рефератів

1. Видатні українські педагоги ХХ століття.
2. Особистісно орієнтована освіта.
3. Роль освіти в формуванні особистості.
4. Система освіти в Україні.

Термінологічний словник

Андрогогіка (гр. – чоловік, доросла людина і – відведення, віднесення) – наука про освіту і виховання людини упродовж усього її життя.

Виховання в широкому соціальному розумінні – це процес формування особистості, що проходить під впливом навколишнього середовища, умов, обставин. Особистість може не тільки формуватися під впливом середовища, а й деформуватись під впливом антисоціальних явищ, порушень у сімейних відносинах.

Виховання у вузькому розумінні – це спеціально організований процес, спрямований на формування певних якостей особистості, процес управління її розвитком. Він проходить через взаємодію вихователя і вихованця.

Козацька педагогіка – педагогіка українського народу, спрямована на формування мужнього громадянина (козак-лицаря), з яскраво вираженою українською національною свідомістю, твердою волею і характером.

Корекційна педагогіка (лат. – виправлення, поліпшення) – галузь педагогіки, предметом якої є виховання, навчання та освіта дітей із вродженими чи набутими відхиленнями у фізичному або психічному розвитку.

Освіта – процес і результат засвоєння учнями систематизованих знань, набуття умінь і навичок, формування на їх основі наукового світогляду, моральних та інших рис особистості, розвиток її творчих сил і здібностей.

Педагогіка – це сукупність теоретичних і прикладних наук, що вивчають процеси виховання, навчання і розвиток особистості людини.

Педагогічна діяльність – діяльність педагога як управління діяльністю учнів у навчально-виховному процесі, спрямована на розвиток їх особистості.

Педагогічний процес – це організована і цілеспрямована діяльність людей – вихователів і вихованців із метою формування необхідних знань, практичних навичок і умінь, морально-політичних, психологічних і фізичних якостей особистості і групи.

Передовий педагогічний досвід – вища форма постійно відтворюваної частини практики у сфері педагогічної дійсності; акумулюється в ефективному використанні форм, методів, прийомів, засобів навчання й виховання, забезпечуючи досягнення максимально можливих навчально-виховних результатів при раціональній витраті часу й зусиль педагогів та школярів.

Педагогічна техніка – уміння використовувати психофізичний апарат як інструмент виховного впливу. Це прийоми володіння собою (своім організмом, настроєм, мовленням, увагою й уявою) і прийоми впливу на інших.

Запитання для поточного контролю знань

1. Для чого потрібна наука педагогіка?
2. Яких видатних педагогів минулого ви знаєте?
3. Основні етапи розвитку педагогічної науки.
4. Які завдання стоять перед сучасною педагогікою.
5. Розкрийте зміст понять виховання, навчання, освіти.
6. Що вивчає акмеологія?
7. З яких галузей складається педагогіка?
8. З якими іншими науками тісно пов'язана педагогіка?
9. Розкрийте зв'язки між психологією і педагогікою.

Практичні завдання та рекомендації до їх виконання

Творчі завдання за вибором:

1. Підготуйте стінгазету, присвячену видатним вітчизняним або закордонним педагогам.
2. Підготуйте опорний конспект, таблицю або кросворд до питання про педагогічну спадщину Полтавщини.

Питання для самостійного вивчення

1. Виникнення та історія розвитку педагогіки.
2. Галузі педагогіки.
3. Завдання та значення педагогіки.

Основна

1. Національна доктрина розвитку освіти // Освіта. – № 26. – 2002. – С. 2–4.
2. Варій М. Й. Основи психології і педагогіки: навч. пос. / М. Й. Варій, В. Л. Ортинський – [2-ге вид.]. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – с. 256 – 275.
3. Пальчевський С. С. Педагогіка : навч. посіб. / С. С. Пальчевський. – К.: Каравела, 2007. – с. 6 – 17.
4. Степанов О. М. Основи психології та педагогіки : навч. посіб. / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2007. – С. 231–303.

Додаткова

1. Балл Г. Гуманізація освіти в контексті сучасності: психолого-педагогічні орієнтири / Г. Балл // Освіта і управління. – 1999. – № 3. – С. 21–32.
2. Волкова Н. П. Педагогіка: навчальний посібник / Н. П. Волкова. – 3-тє вид., стер. – К.: Академвидав, 2009 – 616 с.

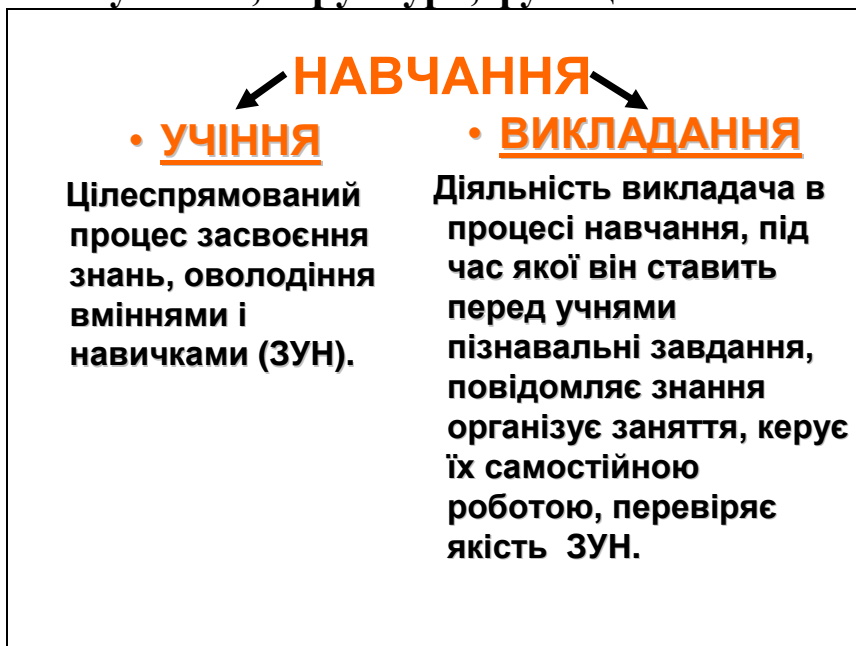
3. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс: учебник для студ.пед. вузов: в 2 кн. / И.П. Подласый. – М.: ВЛАДОС, 1999. – Кн. 1. – С. 9–71.
4. Психологія та педагогіка : навч.-метод. посіб. для самот. вивч. дисципліни / Л. В. Музичко та ін.; за ред. Л. В. Музичко. – К. : КНЕУ, 2008. – 304 с.

Тема 11. Теорія і методика навчання

Опорний конспект теми

ПИТАННЯ 1.

Сутність, структура, функції навчання

Функції навчання

- **Освітня**
- **Розвивальна**
- **Виховна**

Мотиви навчальної діяльності

Внутрішні

- допитливість;
- інтерес до знань;
- інтелектуальні почуття;
- прагнення до саморозвитку.

Зовнішні

- соціальні;
- комунікативні;
- утилітарні;
- тривожність;
- самовиховання.

ПИТАННЯ 2. ПРИНЦИПИ НАВЧАННЯ

Принципи навчання – це основні положення, що визначають систему вимог до змісту, організації і методики навчання.

1. Принцип свідомості, активності і самостійності навчання
2. Принцип систематичності, послідовності і комплексності навчання
3. Принцип науковості і доступності навчання
4. Принцип міцності оволодіння знаннями, навичками й уміннями
5. Принцип групового і індивідуального підходу в навчанні
6. Принцип наочності навчання

ПИТАННЯ 3. Методи навчання

5 методів навчання
від 1-го до 5-го ступінь активності і самостійності в діяльності учнів поступово зростає:

1. Пояснювально-ілюстративний метод.
2. Репродуктивний метод.
3. Метод проблемного викладу.
4. Частково-пошуковий.
5. Дослідницький метод.

(За І.Я.Лернером і М.М.Скаткіним)

Методичні поради до вивчення теми

Студент повинен засвоїти, що на сучасному етапі розвитку освіти перед закладами освіти стоять завдання: формування в учнів творчих здібностей, самостійності, потреби і вміння систематично вчитися, вміння робити самостійні висновки. Здійснення принципу розвиваючого навчання потребує від викладача цілеспрямованого керування пізнавальною діяльністю учня. Учіння доцільно розглядати як активну цілеспрямовану діяльність, яка полягає у засвоєнні знань, навичок та умінь, способів їх набуття, форм поведінки та видів діяльності.

Своєрідністю учіння є те, що воно спрямоване не тільки на засвоєння суб'єктом знань, умінь та навичок, а й на формування якісних змін у самого суб'єкта учіння. Учіння є необхідною умовою всебічного психічного розвитку людини і триває у різних формах протягом життя.

Індивідуальний підхід і диференційоване навчання можуть бути реалізовані за умови, що вчитель урахуватиме рівень знань учнів, вікові та індивідуальні особливості їхнього духовного розвитку, мотиви навчання, здібності, вольові і моральні риси особистості, властивості темпераменту.

Навчання – це цілеспрямований процес формування і розвитку в людей знань, навичок і умінь з урахуванням вимог сучасного життя і діяльності. Навчання як суспільне явище є цілеспрямована, організована, систематична передача старшими і засвоєння підростаючим поколінням досвіду суспільних відносин, результатів розвитку суспільної свідомості, культури продуктивної праці, знань про активне перетворення й охорону навколишнього середовища. Навчання забезпечує спадкоємність поколінь, повноцінне функціонування суспільства і відповідний рівень розвитку особистості. У цьому полягає його об'єктивне призначення в суспільстві.

Головними механізмами освоєння змісту в процесі навчання є цілеспрямовано організована в спеціальних формах взаємодії спільна діяльність дітей і дорослих, їх змістовне пізнавальне спілкування. Навчання залежить від конкретно-історичних умов. Різноманітні епохи і цивілізації залишають свій відбиток на його організації.

Соціальна, педагогічна, психологічна сутність навчання найбільше повно і яскраво виявляється в його функціях.

Зверніть увагу на функції навчання:

▪ *Формування в людей знань, навичок і умінь.* У ході її реалізації в індивідів формуються і закріплюються основні необхідні для усіх випадків життя і діяльності знання, навички й уміння.

▪ *Формування світогляду людини.* Він формується в дітей і дорослих поступово, у міру узагальнення знань, що дозволяють судити про навколишній світ.

▪ *Функція розвитку особистості і самостійного мислення.* Розвиток людини є кількісне і якісне зростання його фізичних, фізіологічних і психічних характеристик, серед яких виділяються на-самперед інтелектуальні.

▪ *Профорієнтаційна функція навчання.* У процесі навчальної і продуктивної праці, набуття конкретних знань і навичок в галузі тієї або іншої фахової діяльності в дитині формується інтерес до неї.

▪ *Функція підготовки до безупинного навчання* орієнтує людину на активну участь у виробництві і суспільних відносинах, готує до практичної діяльності, націлює на постійне удосконалювання своєї політехнічної, фахової, загальноосвітньої підготовки.

▪ *Функція креативності* націлює особистість на безупинний розвиток її всебічних якостей та творчості.

Вивчення теми передбачає чітке усвідомлення сутності, структури і рушійних сил навчання. Зовнішньо навчальний процес постає перед нами як спільна діяльність педагога і учнів, у ході якої педагог націлює, інформує, організує, стимулює діяльність, коректує й оцінює її, а той, якого навчають, опановує зміст, види діяльності, що відображені в програмах навчання. Очевидний *дво-сторонній характер навчання*, що завжди містить взаємозалежні і взаємообумовлені процеси – *викладання і учіння*.

Учитель у навчальному процесі виступає як організатор і керівник пізнавальної діяльності учнів, він створює умови, за яких учні можуть найбільш раціонально і продуктивно вчитися.

Учіння – це система пізнавальних дій учня, спрямованих на вирішення навчально-виховних завдань.

Ефективність засвоєння знань багато в чому залежить від мотивації учіння, тому важливим завданням організації пізнавальної діяльності є пошук внутрішніх та зовнішніх мотивів і стимулів.

Оволодіння знаннями, засобами діяльності (уміннями) може відбуватися в двох основних варіантах побудови навчального процесу: репродуктивному і продуктивному (творчому).

Репродуктивний варіант містить у собі *сприймання* фактів, явищ, їхнє наступне *осмислення* (установлення зв'язків, виділення головного і т.д.), що призводить до *розуміння*. Основне з матеріалу (вихідні положення, теза, аргументація, доказ, висновки) студент повинен утримати *в пам'яті*, що вимагає спеціальної мнемічної

діяльності. Запам'ятовування зрозумілого призводить до *засвоєння* матеріалу.

Продуктивний варіант побудови навчального процесу (табл. 10) містить ряд нових елементів. Він складається з орієнтувального, виконавчого і контрольно-систематизуючого етапів. Здобування, застосування знань тут носить пошуковий, творчий характер. Стимулюються самоаналіз, саморегулювання, ініціатива.

Виходячи з цього, можна визначити логічні ланки навчального процесу. Навчальний процес у цьому контексті – це *ланцюг навчальних, ситуацій*, пізнавальним ядром яких є *учбово-пізнавальні задачі*, а змістом – спільна діяльність педагога учнів у вирішенні задачі з залученням різноманітних засобів пізнання і навчання.

Таблиця 10

Етапи продуктивного варіанту навчання

<ol style="list-style-type: none"> 1. Сприймання, або самостійне формулювання умов задачі. 2. Аналіз умов задачі. 3. Відтворення (або поповнення) необхідних для рішення знань. 4. Прогнозування процесу і результатів, формулювання гіпотези. 5. Упорядкування плану (проекту, програми) рішення. 	Орієнтувальний етап
<ol style="list-style-type: none"> 6. Спроби рішення задачі на основі відомих засобів. 7. Переконструювання плану рішення, побудування нового засобу. 	Виконавчий етап
<ol style="list-style-type: none"> 8. Рішення задачі новими засобами. 9. Перевірка рішення. 10. Введення отриманого знання (засобу) у наявну в студента систему. 11. Вихід на нові проблеми. 	Контрольно-систематизуючий етап

Будь-яка пізнавальна задача суперечлива за своєю природою. Вона синтезує досягнуте і націлює на оволодіння ще не пізнаним, на формування нових підходів і прийомів. Рішення й подолання цього протиріччя між досягнутим і непізнаним викликає інтерес та прагнення до діяльності, до активності й є *рушійною силою* навчального процесу. Вирішується, вичерпується задача, створюються нові умови і відношення – виникає нова навчальна ситуація.

Принципи навчання – це основні положення, що визначають систему вимог до змісту, організації і методики навчання.

• *Принцип свідомості, активності і самостійності навчання* вимагає: усвідомлення тими, яких навчають, відповідальності за цілі і задачі заняття, його практичне значення; стимулювання пізнавальної активності за допомогою ефективних методів, прийомів, технічних і інших засобів наочності, сучасних методик, прийомів навчання; сприяння проявам ініціативи, творчості в процесі вивчення навчального матеріалу і застосування його на практиці.

• *Принцип систематичності, послідовності і комплексності навчання* потребує: давати чітку систему знань з навчальної дисципліни; зв'язувати нову інформацію з вже засвоєною; забезпечувати систематичний і діючий контроль за організацією і результатами процесу навчання; здійснювати чітке планування навчальних занять; дотримуватись логічного зв'язку у розташуванні навчального матеріалу.

• *Принцип науковості і доступності навчання* орієнтує на: постійне урахування розумових і фізичних можливостей учнів; доступність для них навчального матеріалу, темпу його викладання; вивчення навчального матеріалу поступово, переходячи від простого до складного, дохідливе розкриття складних питань. Змістом навчання повинно бути ознайомлення учнів та студентів з об'єктивними науковими фактами та теоріями.

• *Принцип міцності оволодіння знаннями, навичками й уміннями* потребує: усвідомлення учнями та студентами значення навчального матеріалу для їхньої практичної діяльності; вироблення установки на міцне і тривале запам'ятовування навчального матеріалу і, насамперед, його основних положень; систематично організованого повторення раніше вивченого навчального матеріалу; застосування вивченого навчального матеріалу в практичній діяльності; стимулювання самостійної роботи; ведення систематичного контролю за засвоєнням навчального матеріалу.

• *Принцип групового і індивідуального підходу в навчанні* потребує: навчання дітей злагодженим спільним діям; формування в групі навчання позитивного психологічного клімату (гарного настрою, дружніх стосунків, позитивних традицій); урахування індивідуальних особливостей людини.

• *Принцип наочності навчання* орієнтує на те, що наочність повинна відповідати цілі й змісту занять, бути зрозумілою і доступною, відповідати вимогам педагогічної психології, застосовуватися творчо і методично правильно. Я.А. Коменський сформулював це «золоте правило» дидактики таким чином: «Усе, наскільки можливо, уявляти почуттям...». Наочність як принцип навчання ґрунту-

ється на показуванні конкретних предметів, явищ, процесів, або їх образних відтворень та моделей.

Зверніть увагу на те, що дидактика покликана допомогти педагогові знайти відповіді на чотири питання: *кого вчити, для чого вчити, чому вчити, як вчити?* Запитання, безсумнівно, складні, на які не можна дати однозначних відповідей. Особливо важке питання «*Як вчити?*», тому що не можна дати готового рецепта, знайти узагальненого алгоритму через гнучкість і рухливість навчального процесу в цілому та окремих його елементів, неповторності й індивідуальності двох найважливіших складових навчання – педагога і учня.

Але водночас дидактика пропонує розуміння суті і закономірностей навчання, принципів і підходів, систему методів і засобів реалізації поставленої задачі.

Одна з найважливіших проблем дидактики – проблема методів навчання – залишається актуальною як у теоретичному, так і, безпосередньо, практичному плані. У залежності від її рішення знаходяться сам навчальний процес, діяльність викладача і студентів, учнів, а отже, і результат навчання в цілому.

І.Я. Лернер і М.М. Скаткін запропонували виділити п'ять методів навчання, причому в кожному наступному ступінь активності і самостійності в діяльності учнів зростає.

1. Пояснювально-ілюстративний метод. Учні одержують знання на лекції, із навчальної або методичної літератури, через екранний посібник у «готовому» вигляді. Сприймаючи факти, оцінки, висновки, вони залишаються в рамках репродуктивного мислення. У школі та вузі даний метод знаходить досить широке застосування для передачі великого масиву інформації. Головний недолік методу у тому, що творче, самостійне мислення не розвивається, а мотивація до навчання знижується.

2. Репродуктивний метод. До нього відносять застосування вивченого на основі зразка або правила. Діяльність тих, яких навчають, має алгоритмічний характер, тобто виконується за інструкціями, вказівками, правилами в аналогічних із зразком ситуаціях.

3. Метод проблемного викладу. Використовуючи найрізноманітніші джерела і засоби, педагог, перед тим, як викладати матеріал, ставить проблему, формулює пізнавальну задачу, а потім, розкриваючи систему доказів, порівнюючи точки зору, різноманітні підходи, показує засіб рішення поставленої задачі. Студенти як би стають свідками і співучасниками наукового пошуку. І в минулому, і в сьогоденні такий підхід широко використовується.

4. Частково-пошуковий, або евристичний метод. Полягає в організації активного пошуку рішення висунутих у навчанні пізнавальних задач. Процес мислення набуває продуктивний характер, але при цьому поетапно направляється і контролюється педагогом або самими учнями на основі роботи над програмами (у тому числі і комп'ютерними) і навчальними посібниками. Такий метод, однією з різновидів якого є евристична бесіда – перевірений засіб активізації мислення, збудження інтересу до пізнання на семінарах і колоквиумах.

5. Дослідницький метод. Після аналізу матеріалу, постановки проблем і задач і стислого усного або письмового інструктажу ті, яких навчають, самостійно вивчають літературу, джерела, ведуть спостереження і виконують інші дії пошукового характеру. Ініціатива, самостійність, творчий пошук виявляються в дослідницькій діяльності найбільш повно.

1.

Термінологічний словник

Активізація пізнавальної діяльності – мобілізація вчителем, викладачем інтелектуальних, моральних та фізичних сил учнів, студентів для досягнення конкретної мети навчання й виховання.

Викладання – діяльність викладача в процесі навчання, під час якої він ставить перед учнями (студентами) пізнавальні завдання, повідомляє нові знання, організовує спостереження, лабораторні і практичні заняття, керує їх самостійною роботою, перевіряє якість знань, умінь і навичок.

Використання життєвого досвіду учнів, студентів – метод навчання, який полягає в осмисленні наукових основ перебігу процесів, які учні, студенти спостерігали вжитті чи в яких самі брали участь.

Вправа – метод навчання, що передбачає багаторазове повторення певних дій або видів діяльності з метою їх засвоєння, яке спирається на розуміння і супроводжується свідомим контролем і коригуванням.

Вправа творча – вправа, яка за змістом і методами виконання наближається до реальних життєвих ситуацій.

Вправа тренувальна – вправа, яка передбачає набуття учнями навичок у стандартних умовах (за зразком, інструкцією).

Евристична (сократівська) бесіда – бесіда, у процесі якої викладач уміло сформульованими запитаннями скеровує учнів, студентів на формування нових понять, висновків, правил, використовуючи набуті ними раніше знання, спостереження.

Екскурсія (лат. – вибігання вперед, вилазка, поїздка) – форма навчання, яка передбачає відвідування учнями, студентами різноманітних об'єктів з метою пізнання їх особливостей.

Забезпечення успіху в навчанні – метод навчання, який передбачає допомогу педагога відстаючому учневі, студентові, розвиток у них інтересу до знань, прагнення закріпити успіх.

Методи контролю – сукупність методів навчання, які дають змогу перевірити рівень засвоєння учнями, студентами знань, сформованості вмій і навичок.

Методи навчання – це засоби спільної роботи вчителя й учнів, організації пізнавальної діяльності людини, що ведуть її від незнання до знання, від невміння до уміння і дозволяють засвоїти зміст освіти.

Принципи навчання – це основні положення, що визначають систему вимог до змісту, організації і методиці навчання.

Проблемне навчання – система методів і засобів навчання, основою якого виступає моделювання реального творчого процесу за рахунок створення проблемної ситуації і керування пошуком рішення проблеми. Засвоєння нових знань при цьому відбувається як самостійне відкриття їх учнями за допомогою вчителя.

Розрізняють *три форми* проблемного навчання: *проблемний виклад*, коли вчитель сам ставить проблему і вирішує її; *спільне навчання*, при якому вчитель ставить проблему, а рішення досягається разом з учнями; *творче навчання*, при якому учні і формують проблему, і знаходять її рішення. Найбільше оптимальним матеріалом для моделювання проблемних ситуацій є історія науки і техніки.

Програмоване навчання – система методів і засобів навчання, основою якого виступає самостійне придбання знань і навичок учнями за рахунок покрокового засвоєння матеріалу. Розроблені спеціальні програмовані навчальні посібники по різноманітних навчальних предметах, якими учні можуть користуватися самостійно, відповідно до своїх індивідуальних особливостей та рівня розвитку, за індивідуальним темпом. Процес керування навчанням у цих посібниках будується на основі пред'явлення учню матеріалу у вигляді спеціальних одиниць, що відповідають кроку засвоєння і потребують рішення контрольних завдань. При правильному рішенні учень одержує підтвердження про правильність рішення і вказівку про перехід до наступного навчального завдання, а при неправильному рішенні – роз'яснення допущеної помилки і вказівку на необхідність повторного виконання того ж, або подібного навчального завдання. Були розроблені системи лінійного і

розгалуженого програмованого навчання. У даний час у програмованім навчанні використовують також і комп'ютер.

Учіння – це діяльність учня з оволодіння знаннями, навичками й уміннями відповідно до вимог сучасного життя.

Уміння – це досягнута в процесі навчання можливість людини творчо застосовувати знання і навички і досягати бажаного результату в практичній діяльності.

Теми для написання рефератів

2. Сучасні освітні технології
 3. Засоби активізації пізнавальної діяльності
 4. Класифікацію мотивів учбової діяльності.
 5. Роль зворотного зв'язку у навчанні.
 6. Психологічний погляд на дидактичні принципи.
 7. Оцінка ефективності учбової діяльності студента.
- Система контролю за рівнем засвоєння змісту освіти.

Запитання для поточного контролю знань

1. Поясніть у чому полягає суть процесів навчання.
2. Структура навчальної діяльності.
3. Назвіть головні дидактичні принципи.
4. Які є засоби активізації пізнавальної діяльності?
5. У чому суть проблемного навчання?
6. Що таке проблемна ситуація у навчанні?
7. Які види навчання Ви знаєте?
8. Наведіть класифікацію мотивів учбової діяльності.
9. Що є продуктом учбової діяльності?
10. Що входить до складу освітньої технології?
11. Які сучасні освітні технології вам відомі?

Практичні завдання та рекомендації до їх виконання

Практичне письмове завдання № 7

Оцініть свою власну навчальну діяльність в цілому протягом семестру за допомогою анкети «Моніторинг навчальної діяльності студента». Вирахуйте загальний та окремі коефіцієнти ефективності а також дайте якісну (словесну) оцінку ефективності кожної з чотирьох підсистем учбової діяльності, складіть план удосконалення свого навчання в наступному семестрі.

Обробка та аналіз результатів

У лівій колонці перелічені твердження, які характеризують *ефективно* організовану навчальну діяльність студента, у правій – твердження, які характеризують *неефективно* організовану діяльність студентів. Бали, наближені до лівої колонки, мають знак «+», наближені до правої «-». Усі бали лівого та правого ряду склада-

ються з урахуванням знаків. Кожна підсистема навчальної діяльності подана п'ятьма твердженнями. Для того, щоб обчислити коефіцієнт загальної ефективності навчальної діяльності, уся сума ділиться на 20 (кількість тверджень). Ефективність окремих підсистем навчальної діяльності обчислюється за сумою балів, які отримала кожна з них.

$$E_{заг} = \frac{\sum_{k=1}^{20} \text{балів}}{20}; \quad E_M = \frac{\sum_{k=1}^5 \text{балів}}{5}; \quad E_O = \frac{\sum_{k=6}^{10} \text{балів}}{5};$$

$$E_I = \frac{\sum_{k=11}^{15} \text{балів}}{5}; \quad E_P = \frac{\sum_{k=16}^{20} \text{балів}}{5},$$

де k – номер твердження;

k – $E_{заг}$ – коефіцієнт загальної ефективності;

E_M – коефіцієнт ефективності мотиваційної підсистеми;

E_O – коефіцієнт ефективності операційної підсистеми;

E_I – коефіцієнт ефективності інформаційної підсистеми;

E_P – коефіцієнт ефективності регуляторної підсистеми.

Ефективність навчальної діяльності визначається за допомогою таблиці № 11.

Таблиця 11

Ефективність навчальної діяльності

<i>Значення коефіцієнту</i>	від +3 до +1,9	від +1,8 до +0,6	від +0,5 до -0,5	від -0,6 до -1,8	від -1,9 до -3
<i>Ефективність</i>	дуже висока	висока	середня	низька	дуже низька

Аналіз та інтерпретація результатів

Рівень ефективності навчальної діяльності визначається за отриманими після підрахування коефіцієнтів балами. Аналізу підлягають усі підсистеми навчальної діяльності студентів, а саме: 1) мотиваційна; 2) операційна; 3) інформаційна; 4) регуляторна.

Мотиваційна підсистема відображає рівень активності та спрямованість навчальної діяльності студента. В численних дослідженнях виявлений достовірний зв'язок мотиваційних орієнтацій з успішністю студента. Так, найбільш позитивний вплив здійснює

орієнтація студента на процес і результат (мотивація досягнення), менш продуктивною є орієнтація на оцінку викладача і уникнення неприємностей. У ефективно організованій навчальній діяльності студенти проявляють активність, зацікавленість, захопленість, добровільність, ініціативність, старанність. Та навпаки, у неефективно організованої діяльності переважають пасивність, відсутність зацікавленості, учіння під тиском, з обов'язку.

Операційна підсистема відображає: а) сформованість орієнтаційної основи навчальних дій – розуміння студентами, що та яким чином робити на лекціях, семінарах, під час самостійної роботи, уміння оцінити свої навчальні дії, знання та набуті навички; б) сформованість навичок та умінь здійснювати навчальну діяльність, легкість, швидкість, якість виконання навчальних дій та операцій; в) типи дій, які виконують студенти під час навчання – творчі, репродуктивні і т. ін.

Інформаційна підсистема відображає: а) кількісні та якісні характеристики інформаційного забезпечення навчальної діяльності, її професійну спрямованість, систематизованість, доступність для засвоєння; б) обсяг інформації, що залишається у довготривалій пам'яті студента, використання отриманої навчальної інформації у практичній діяльності, наявність міжпредметних зв'язків; в) психофізичні характеристики інформації – якість, швидкість мовлення, чіткість записів на дошці, рівень шуму в аудиторії і т. ін.

Регуляторна підсистема характеризує функціональний стан студента – напруженість, настрій, задоволеність, втомленість; наявність та характер зовнішнього контролю з боку викладача, кафедри, деканату; розвиненість самоконтролю, саморегуляції діяльності; ефективність зворотного зв'язку від викладача до студента та навпаки; стимулюючий, нейтральний або перешкоджаючий вплив студентської групи, стилю педагогічного спілкування.

АНКЕТА «Моніторинг навчальної діяльності студента»
(Розробила Тодорова І.С.)

Група _____ ПІП _____ студента _____

Інструкція: Прочитайте наведені далі речення. Читати потрібно і ліве, і праве твердження. Визначте, яке із них точніше характеризує вашу думку відносно навчального процесу у цьому семестрі в цілому. Потім закресліть ту цифру, яка показує ступінь визначеності даної характеристики. Чим ближче цифра до твердження, тим більше визначено цю характеристику. Орієнтуйтеся на наступну шкалу:

1 бал – швидше переважає ця характеристика, чим протилежна;

2 бали – характеристику виразно визначено;

3 бали – характеристику визначено дуже сильно;

0 балів – не знаю, важко сказати

«+» Характеристика навчання	Обведіть бал	«-» Характеристика навчання
1. Учитися цікаво, захоплююся процесом навчання	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	1. Вчитися не цікаво, навчаюся без захоплення
2. Вчу предмет за власним бажанням, добровільно	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	2. Вчу предмет під зовнішнім тиском, за обов'язком
3. Вчусь старанно, наполегливо, систематично	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	3. Вчусь абияк, з лінію, не систематично
4. Зв'язок навчального дисципліни з майбутньою професією мені зрозумілий	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	4. Зв'язок навчального дисципліни з майбутньою професією мені незрозумілий
5. На заняттях я активний, не відволікаюся і не займаюся сторонніми справами	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	5. На заняттях я пасивний, часто відволікаюся і займаюся сторонніми справами
6. Ціль, обсяг і алгоритм виконання самостійної роботи мені зрозумілі	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	6. Ціль, обсяг і алгоритм виконання самостійної роботи мені незрозумілі
7. Мої оцінки власної роботи на семінарському, лабораторному та практичному заняттях збігаються з оцінками викладача	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	7. Мої оцінки власної роботи на семінарському, лабораторному та практичному заняттях не збігаються з оцінками викладача
8. Я встигаю законспектувати матеріал, що подається на заняттях	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	8. Я не встигаю законспектувати матеріал, що подається на заняттях
9. Мені вдається швидко та якісно опрацювати навчальну інформацію	+ 3 +2 +1 0 -1 -2 -3	9. Мені не вдається швидко та якісно опрацювати навчальну інформацію

10. На заняттях напружено працюють перш за все мої мислення та уява	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	10. На заняттях напружено працюю перш за все моя пам'ять.
11. Навчальний матеріал мені зрозумілий, у ньому достатньо конкретних прикладів та визначено основні думки	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	11. Навчальний матеріал мені не зрозумілий, у ньому замало конкретних прикладів та не визначені основні думки
12. На заняттях добре чути, що говорить викладач, чітко видно записи на дошці, в аудиторії – продуктивна тиша	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	12. На заняттях майже не чути, що говорить викладач, погано видно записи на дошці, в аудиторії – гомін
13. Навчальна інформація використовується для виконання практичних вправ, аналізу конкретних ситуацій, наближених до професійних	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	13. Навчальна інформація не використовується для виконання практичних вправ, аналізу конкретних ситуацій, наближених до професійних
14. Здобута навчальна інформація зберігається у пам'яті на довгий час	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	14. Здобута навчальна інформація не зберігається у пам'яті на довгий час
15. На заняттях подається рівно стільки інформації, скільки я можу якісно опрацювати	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	15. На заняттях подається інформації <i>занадто багато</i> – <i>занадто мало</i> (підкресліть)
16. На «парах» я не заморююсь, відчуваю себе бадьорим після аудиторних занять	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	16. На «парах» я заморююсь, відчуваю себе знесиленим після аудиторних занять
17. Для того, щоб добре вчитися, мені не потрібен постійний контроль з боку викладача	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	17. Для того, щоб добре вчитися, мені потрібен постійний контроль з боку викладача

18. На заняттях у мене переважає гарний настрій, почуваю себе впевнено	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	18. На заняттях у мене переважає поганий настрій, почуваю себе невпевнено
19. Відчуваю підтримку, повагу та розуміння з боку викладача	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	19. Відчуваю неповагу, відсутність підтримки та розуміння з боку викладача
20. Моя студентська група позитивно впливає на мою професійну підготовку, стимулює бажання вчитися	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	20. Моя студентська група негативно впливає на мою професійну підготовку, гальмує бажання вчитися

Питання для самостійного вивчення

1. Сутність, структура, функції навчання.
2. Принципи навчання.
3. Методи навчання

Основна література

1. Варій М. Й. Основи психології і педагогіки: навч. пос. / М. Й. Варій, В. Л. Ортинський – 2-ге вид. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – с. 289 – 332.
2. Степанов О.М. Основи психології та педагогіки : навч. посіб. / О.М. Степанов, М.М. Фіцула. – К.: Академвидав, 2005. – с. 304–386.
3. Пальчевський С. С. Педагогіка : навч. посіб. / С. С. Пальчевський. – К.: Каравела, 2007. – с. 214 – 250; 307 – 330.
4. Кузьмінський А.І. Педагогіка: Підручник / А.І.Кузьмінський, В.Л. Омеляненко. – К.: Знання, 2007 – 447 с.

Додаткова література

5. Волкова Н. П. Педагогіка: навчальний посібник / Н. П. Волкова. – 3-тє вид., стер. – К.: Академвидав, 2009 – 616 с.
6. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Под ред. Е.С. Полат. – М.: Академа, 2001. – 272 с.
7. Освітні технології: Навч.-метод. посіб. / О.М. Пехота, А.З. Кіктенко, О.М. Любарська та ін.; За ред. О.М. Пехоти. – К.: Видавництво А.С.К., 2003. – 255 с.
8. Янчук В.А. Психологические основания образовательной инноватики // Инновации в образовании. – 2/2003. – № 1. – С. 15–26.

ПИТАННЯ 1.

Мета та зміст виховання

- **Виховання**– це процес систематичного і цілеспрямованого впливу на особистість з метою підготовки її до суспільної, трудової та культурної діяльності.

Основні напрями змісту виховання:

- моральне
- естетичне
- трудове
- розумове
- фізичне
- екологічне
- економічне

ПИТАННЯ 2.

Головні принципи виховання

- 1. Індивідуальний і диференційований підхід.**
- 2. Виховання в групі і через колектив.**
- 3. Виховання в процесі діяльності.**
- 4. Поєднання високої вимогливості до вихованців із повагою.**
- 5. Опора на позитивне в особистості і групі**
- 6. Принцип єдності, узгодженості. спадкоємності у вихованні**

Питання 3.

Методи та прийоми виховання

Методи виховання – це науково обґрунтовані засоби педагогічної взаємодії з дітьми, організації їхнього життя, впливу на свідомість і поведінку, стимулювання діяльності і самовиховання.

I. Методи формування свідомості:

Словесні

- бесіда
- лекція
- диспут

Прикладу

- власний
- літературний
- історичний

II. Методи формування досвіду суспільної поведінки :

1. Педагогічна вимога
2. Вправа
3. Доручення
4. Громадська думка
5. Привчання
6. Створення виховуючих ситуацій

III. Методи стимулювання, регулювання, коригування поведінки :

- **Змагання**
- **Заохочення**
- **Покарання**

IV. Методи контролю і аналізу ефективності виховного процесу:

- педагогічне спостереження;
- опитування;
- аналіз результатів виконаної виховної роботи, доручень;
- створення ситуацій для вивчення поведінки

Прийоми самовиховання

- 1. САМОПЕРЕКОНАННЯ**
- 2. САМОЗАОХОЧЕННЯ**
- 3. САМОЗОБОВ'ЯЗАННЯ**
- 4. САМОАНАЛІЗ**
- 5. САМОНАВІЮВАННЯ**
- 6. САМООСУД**
- 7. САМОПРИМУС**

Механізми психологічного впливу

- Психічне зараження
- Наслідування
- Навіювання
- Маніпулювання
- Переконування

Переконування

— метод виховання, який передбачає цілеспрямований вплив на свідомість вихованця з метою формування у нього позитивних морально - психологічних рис, спонування до суспільно корисної діяльності або подолання негативної

Навіювання

- - особливий вид психологічного впливу на людину, що зумовлює некритичне сприйняття інформації.

ВИДИ ПЕДАГОГІЧНОГО НАВІЮВАННЯ

1. Пряме (команда, наказ; навіювальна настанова)
2. Непряме (натяк, осуд, схвалення)
3. Самонавіювання
4. Релаксопедія з дидактичною, або виховною метою

Прийоми педагогічної взаємодії

- це спосіб організації певної педагогічної ситуації, який викликає нові почуття й думки учнів, що спонукають їх до змін

Е. Натанзон поділяє прийоми на
спонукальні і гальмівні

Н. Щуркова виділяє групу прийомів
етичного захисту

Спонукальні прийоми педагогічного впливу

- авансування
- вияв умінь учителя
- обхідний рух
- фланговий підхід
- опосередкування
- прохання
- вияв невдоволення

Гальмівні прийоми педагогічного впливу

- збудження тривоги щодо покарання
- іронія
- констатація вчинку
- натяк
- удавана байдужість
- удавана недовіра

Педагогічні прийоми етичного захисту

- наївний подив
- питання на відтворення
- підставляння мотиву
- посилення на особливості характеру
- протиставлення переваг вихованця його вчинку

Методичні поради до вивчення теми

Студент повинен засвоїти, що виховання є активне цілеспрямоване формування особистості дитини відповідно до завдань, що стоять перед суспільством. Суспільство зацікавлене в гармонійному розвитку кожної людини, але особлива роль надається моральному та трудовому вихованню. Суспільна спрямованість особистості, її світогляд, її моральні переконання та ідеали є центральними у формуванні людини.

За змістом виховання умовно поділяють на: моральне, естетичне, трудове, розумове, фізичне, екологічне, економічне тощо.

Виховання моральне – мораль (лат. *moralis* – моральний, від *mores* – звичаї) – одна із форм суспільної свідомості, яка означає сукупність певних принципів і правил, норм поведінки людей, регулює їхні стосунки між собою та визначає їхнє ставлення до суспільства й держави. Моральне виховання завершується формуванням ідеалу, в якому відображено кращі якості людини. Це – складний процес формування моральних понять, поглядів, переконань, зрештою – моральної свідомості, а відтак – системи навичок і звичок моральної поведінки. Загальнолюдські цінності й права викладено в Декларації прав людини, прийнятій ООН і визнаній в Україні.

Виховання естетичне – Основні завдання у сфері естетичного виховання є такими:

- виховувати естетичні почуття через правильне сприймання прекрасного; глибоке розуміння прекрасного у природі, праці, спілкуванні, особистому житті, мистецтві;

- формувати естетичні погляди, смаки, які досягають своєї завершеності в ідеалі; з цією метою слід збагачувати учнів естетичними й художніми знаннями в царині мистецтв, знарядь праці, побуту;

- розвивати вміння й потребу бачити, знаходити прекрасне в навколишньому житті, помічати красу повсякденного;

- розвивати творчі здібності, уміння й навички; множити красу посиленою участю в художній творчості, прикладних видах мистецтва;

- сформувати звичку оцінювати всі факти і явища дійсності під кутом зору краси, гармонії та доцільності (предмети, явища, поведінку, вчинки і т. д.)

Виховання трудове – Трудове виховання – це виховання працею, практичною діяльністю. Упродовж довгого часу під цим розуміли скерованість учнів на оволодіння, в основному, робітничими спеціальностями, причому не завжди достатньо кваліфікованими, творчими.

Не так важливо, якою буде праця – розумовою чи фізичною (суто розумової чи суто фізичної взагалі не існує), вона має бути творчою. У праці продовжуються, закріплюються і формуються нові знання, нова особистість.

Виховання розумове – Завдання розумового виховання полягає в тому, щоб сформувати в учнів правильне уявлення про навчання як про складний процес, пов'язаний з постійним напруженням волі, необхідністю долати труднощі, виробляти в собі такі позитивні якості, як працелюбство, дисциплінованість, високу свідомість, відповідальне ставлення до праці тощо. Але водночас навчання приносить задоволення й насолоду, якщо воно (і викладання, і учіння) творче, себто вміло кероване викладачем і самокероване учнем.

Виховання фізичне – фізичне виховання є формою реалізації об'єктивних законів природи в людському організмі. Завдання фізичного виховання полягає в тому, щоб сприяти фізичному розвитку людини, водночас справляючи позитивний вплив на вироблення й закріплення моральних і вольових рис характеру, виховання таких якостей особистості, як організованість, свідомо дисципліна, наполегливість у процесі долання перешкод, витривалість, мужність та ін. Крім занять фізкультурою і спортом, фізичне виховання криє в собі санітарно-гігієнічні норми, спеціальні вправи, режим харчування й відпочинку, профілактику захворювань, ауто-тренинг і т. ін.

Виховання екологічне – систематична педагогічна діяльність, спрямована на розвиток екологічної культури особистості.

Виховання економічне – організована педагогічна діяльність, спрямована на формування економічної культури особистості.

Такий поділ є умовним через те, що в процесі формування особистості вихованням усі ці складові присутні більшою чи меншою мірою. Кінцевою *метою виховання особистості* є її підготовка до виконання комплексу ролей, необхідних для суспільного життя. Це *ролі громадянина, трудівника, громадського діяча, сім'янина, товариша*.

Виховання тісно пов'язане із самовихованням та перевихованням, разом вони створюють єдину систему.

Принципи виховання – це керівні положення, які відображають загальні закономірності процесу виховання і визначають вимоги до його змісту, організації та методів.

Головні принципи виховання

- *Індивідуальний і диференційований підхід у вихованні* потребує: глибоке і всебічне знання й урахування індивідуально-психологічних особливостей вихованців; визначення вихованцям завдань відповідно до їхніх особистісних характеристик; постійного аналізу результатів виховної роботи; своєчасне внесення коректив у методіку виховання з урахуванням особливостей кожного конкретного учня.

- *Принцип виховання в групі і через колектив* потребує: визначати перспективи розвитку групи; формувати гордість за свій колектив, вміння підпорядкувати особисті інтереси спільним; забезпечувати єдність і згуртованість активу класу; підтримувати усе перспективне, поширювати його на усю групу і закріплювати у вигляді традицій; вміло підтримувати силу групової думки в боротьбі з негативними явищами.

- *Виховання в процесі діяльності орієнтує* на: заохочення розумної ініціативи й активності учнів; чергування їхньої діяльності з культурним, змістовним відпочинком; вимогливе відношення до недоліків діяльності вихованців, повагу до праці.

- *Принцип поєднання високої вимогливості до вихованців із повагою до їхньої особистої гідності і турботою про неї вимагає:* принципове і послідовне пред'явлення до школярів вимог, що відбивають інтереси суспільства і діяльності; домагатися усвідомлення ними необхідності виконання вимог суспільства; не допускати в роботі з дітьми елементів формалізму, попуску і дріб'язкової опіки; виявляти повагу до кожного з них, піклування про задоволення їхніх запитів.

- *Опора на позитивне в особистості і групі орієнтує на:* вивчення і знання кращих позитивних індивідуальних і соціально-психологічних якостей вихованців; підхід до них з оптимізмом і глибокою вірою в силу виховання; уміле використання сили позитивного прикладу; спонування дітей до наполегливого і цілеспрямованого самовивчення і самовиховання; залучення до таких видів діяльності, що дозволяють їм проявити себе з кращого боку і викликають впевненість у своїх силах і можливостях.

- Принцип *єдності, узгодженості, спадкоємності у вихованні* вимагає єдності поглядів усіх вихователів на завдання виховання; досягнення єдності стилю в роботі й однакової вимогливості усіх вихователів до школярів; спільних зусиль громадськості та сім'ї у вихованні; узгодженої лінії вихователів стосовно окремих учнів.

Методи виховання - це науково обґрунтовані засоби педагогічно доцільної взаємодії з дітьми, організації і самоорганізації їхнього життя, психолого-педагогічного впливу на їхню свідомість і поведінку, стимулювання їхньої діяльності і самовиховання.

Свідомість дитини формується поступово в процесі життя і, насамперед, засобами самого життя. Тому педагогу, щоб домогтися позитивного результату у вихованні, потрібні не тільки методи *прямого* впливу, але і *непрямого, опосередкованого, довгострокового* впливу на свідомість і звичну поведінку дітей шляхом цілеспрямованого духовного насичення всіх областей їхнього життя.

У останні роки поширюються *специфічні методи* виховання як окремих рис особистості, так і методи сприяння її психологічному зростанню, які використовують високопрофесійні практичні психологи – соціально-психологічний тренінг, ділові ігри, аналіз ситуацій, моделювання і т. ін.

Педагогіка та психологія має за мету розкриття особливостей психічного розвитку дитини, з'ясування його рушійних сил, доведення провідної роль навчання і виховання в процесі становлення особистості.

При вивченні проблеми соціалізації необхідно засвоїти матеріал про передумови і фактори фізичного і духовного розвитку дитини, про перетворення зовнішнього на внутрішнє, роль діяльності в цьому процесі, з'ясувати вікові етапи та індивідуальні особливості розвитку і причини його нерівномірності, диференціювати поняття дозрівання і розвитку.

Студент повинен засвоїти, що рушійною силою психічного розвитку за Л.С. Виготським є навчання. Ряд досліджень, проведених психологами Харківської школи (О.М. Леонт'єв, А.В. Запорожець,

П.І. Зінченко, П.Я. Гальперін, Л.І. Божович та ін.); показали значення діяльності в розвитку людини.

О.М. Леонт'єв розвинув ідею Л.С. Виготського про провідний тип діяльності. Провідна діяльність є показником психологічного віку дитини і характеризується тим, що в ній виникають і диференціюються інші види діяльності, перебудовуються основні психічні процеси і відбуваються зміни психологічних особливостей особистості на даній стадії розвитку.

Д.Б. Ельконін запропонував розглядати кожен психологічний вік на підставі таких основних критеріїв, як соціальна ситуація розвитку, провідний тип діяльності, основні новоутворення розвитку та кризи.

Семинарське заняття № 8

План

1. Мета та зміст виховання.
2. Принципи виховання.
3. Форми, методи та прийоми виховання.

Теми для написання рефератів

1. Види виховання.
2. Психологічні механізми виховного впливу.
3. Психологічні особливості виховання дітей з асоціальною поведінкою.
4. Типові проблеми сімейного виховання на різних вікових етапах розвитку дитини.
5. Етапи морального розвитку людини.

Термінологічний словник

Взаємохарактеристика – прийом самовиховання, що реалізується через складання і обговорення товаришами характеристик один одного.

«Крок уперед» – прийом самовиховання, що передбачає щоденне планування на наступний день роботи над собою.

Вимога негативна – вимога, яка своїм змістом і формою вираження демонструє негативне ставлення педагога до діяльності вихованця, до прояву його негативних якостей (осуд, погроза, недовір'я).

Вимога нейтральна – вимога, в якій не виявляється чітке ставлення вихователя до вихованця. Базується на ставленні вихованця до стимульованої діяльності (натяк, умовна вимога, вимога в ігровій формі).

Вимога позитивна – вимога, що виражає позитивне ставлення педагога до вихованця під час її пред'явлення (прохання, довір'я, схвалення).

Виправлення – складний психічний процес перебудови особистості, що відбувається під впливом перевиховання і самостійної роботи над усуненням відхилень у власній свідомості та поведінці.

Виховання – це процес систематичного і цілеспрямованого впливу на особистість з метою підготовки її до суспільної, трудової та культурної діяльності.

Виховання прийоми – це частина загального методу, окрема дія в умовах конкретної ситуації.

Громадська думка – спосіб формування й вияву масової свідомості, що виражає ставлення людей до суспільно значущих подій і фактів, важливий фактор соціальної комунікації. Як метод виховання за своєю суттю є колективною вимогою.

Єдині педагогічні вимоги – загальна лінія у навчально-виховній роботі, вироблена педагогічним колективом; єдність вимог до дитини в родині; узгодженість дій школи, дошкільних і позашкільних установ, сім'ї й громадськості у вихованні дітей.

Заохочення (як метод виховання) – метод, що реалізується через схвалення позитивних дій і вчинків з метою спонукання вихованців до їх повторення.

Метод узагальнених незалежних характеристик – метод, що передбачає узагальнення відомостей про учнів, студентів, отриманих із різних джерел (від учителів, батьків, ровесників), зіставлення цих відомостей, їх осмислення.

Перевиховання – процес, спрямований на подолання негативних якостей, звичок, переконань, відношень людини, які сформувалися під впливом несприятливих умов виховання.

Переконування – спосіб комунікативного впливу, при якому вихователь звертається до свідомості, почуттів вихованців з метою формування у них певних поглядів, переконань та норм поведінки.

Покарання (як метод виховання) – метод, що реалізується через несхвалення, осуд негативних дій та вчинків вихованців з метою їх припинення або недопущення в майбутньому.

Приєм виховання – частина, елемент методу виховання, необхідний для ефективнішого застосування методу в конкретній ситуації.

Приєм вияву вмінь учителя – виховний прийом, що передбачає самоствердження вчителя у дитячому колективі, завоювання авторитету шляхом демонстрування вчителем своїх умінь, здібностей, досягнень у певній галузі, що викликає захоплення вихованців.

Приєм іронії – виховний прийом, що реалізується через ви-кликання у вихованців відчуття сорому, ніяковості за негідні вчинки, поведінку.

Приєм наказу – виховний прийом, що реалізується через ка-тегоричну вимогу вихователя виконати певне завдання, не допускати порушень дисципліни тощо.

Приєм натяку – виховний прийом, що реалізується через ро-зповідь про аналогічний учинок і створення обставин, за яких вихо-ванець повинен сам відчути провину, порівнюючи свої дії з позитив-ними прикладами.

Приєм удаваної байдужості – виховний прийом, що реалі-зується через створення педагогом ситуації, яка демонструє недоре-чність негативних дій вихованців та спонукає їх припинити ці дії.

Самовиховання – це свідомий, керований саморозвиток особистості, завдяки якому в ній формуються бажані потрібні якос-ті та здібності. Як правило, стає можливим у підлітковому віці, по-требує педагогічного керівництва.

Соціалізація – процес присвоєння, активного відтворення і подальшого розвитку індивідом у спільної з іншими людьми діяль-ності досвіду, накопиченого попередніми поколіннями.

Запитання для поточного контролю знань

1. Дайте визначення поняття «виховання».
2. За допомогою яких прийомів можна проводити самови-ховання.
3. На яких принципах будується виховання?
4. Які методи виховання виділяє сучасна педагогіка?
5. Яки методи виховання ви коли-небудь використовували по відношенню до інших людей?
6. Загальна характеристика цілей виховання.
7. Особистість як мета, об'єкт та суб'єкт виховання.
8. Основні соціальні інститути і фактори, що впливають на формування особистості.
9. Психологічні механізми виховання.
10. Закономірності розвитку ціннісно-сміслової сфери осо-бистості.
11. Психологічна сутність індивідуального підходу до учнів у процесі їх виховання.

Практичні завдання та рекомендації до їх виконання

1. Практичне письмове завдання № 8

Зберіть матеріали про студентський колектив і складіть

його психолого-педагогічну характеристику за такою орієнтовною схемою:

1. Загальні відомості про колектив, історія його формування.
2. Структура колективу, його організаційна єдність і керівництво ним.
3. Зміст ідейно-політичної й моральної спрямованості колективу (єдність цілей, мотивів, ціннісних орієнтацій членів колективу, його традиції, звички).
4. Психологічна єдність членів колективу (інтелектуальна, емоційна, вольова), психологічний мікроклімат у колективі.
5. Взаємини в колективі. Характерні особливості лідера, активу і пасиву членів колективу. Особливості спілкування між членами, дружба і товаришування, наявність окремих груп у колективі, взаємозв'язки між ними; конфлікти в групі, суперечності, шляхи їх усунення; взаємини між хлопчиками і дівчатками, психологічна комунікативність.
6. Групова підготовленість у галузі конкретних видів діяльності (навчальної, суспільне корисної, політичної), працездатність колективу, наявність відповідальної залежності, взаємодопомога, обговорення наслідків діяльності, ставлення кожного члена до колективних оцінок.
7. Позааудиторні інтереси колективу: спортивні, мистецькі, наукові; колективне проведення дозвілля.
8. Перспективи розвитку колективу.

Питання для самостійного вивчення

1. Критерії вихованості особистості.
2. Підготовка до *дискусії на тему*: «Якби я був викладачем..., або як отримати якісну освіту?»

Основна література

1. Варій М. Й. Основи психології і педагогіки: навч. пос. / М. Й. Варій, В. Л. Ортинський – 2-ге вид. – К.: Центр учбової літератури, 2009. –с. 339 – 372.
2. Пальчевський С. С. Педагогіка : навч. посіб. / С. С. Пальчевський. – К.: Каравела, 2007. –с. 408 – 477.
3. Степанов О.М. Основи психології та педагогіки : навч. посіб. / О.М. Степанов, М.М. Фіцула. – К.: Академвидав, 2005. – С. 387– 464.

Додаткова література

4. Волкова Н. П. Педагогіка: навчальний посібник / Н. П. Волкова. – 3-тє вид., стер. – К.: Академвидав, 2009 – 616с.
5. Кузьмінський А.І. Педагогіка: Підручник / А.І.Кузьмінський, В.Л. Омеляненко. – К.: Знання, 2007 – 447 с.

ІНДИВІДУАЛЬНО-КОНСУЛЬТАТИВНА РОБОТА

Індивідуальні завдання для самостійної роботи студентів (за вибором)

Для того щоб підвищити свій рейтинг, студент за власним вибором може виконувати індивідуальні завдання під час самостійної роботи: писати реферати, доповіді, науково-дослідну працю, здійснювати рецензування, складати кросворди, готувати презентації, мікрОВикладання, які подаються та перевіряються за індивідуальним графіком.

Завдання репродуктивного рівня (1–2 бали)

1. Скласти **кросворд** до семінарського заняття.
2. Скласти й оформити відповідно до бібліографічних вимог анований **список літератури** до одного з питань для самоконтролю знань, модульного контролю та заліку.
3. Написати рецензію, провести презентацію останніх **надходжень до бібліотеки** ПУЕТ наукової літератури або журналів психолого-педагогічного змісту.

Завдання продуктивного рівня: аналітичний огляд наукової публікації (1–2 бали)

Інструкція. Скласти опорний конспект (розгорнутий план) та написати анотацію, рецензію однієї статті з наукового журналу психологічного спрямування: «Вопросы психологии», «Психологическая наука и образование», «Практична психологія та соціальна робота», «Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія» тощо.

Завдання пошуково-аналітичного рівня: підготовка реферативної доповіді до семінарського заняття (2–3 бали)

Теми рефератів та доповідей

1. Давньогрецькі філософи про душу.
2. Закони навчання, відкриті біхевіористами.
3. Вклад З. Фрейда у психологію.
4. Функції сновидінь і основні принципи їхнього тлумачення.
5. Мотивація трудової діяльності.
6. Характеристика праці як виду діяльності людини.
7. Проблема виміру інтелекту.
8. Засоби керування увагою слухачів під час публічного виступу.

9. Мнемотехнічні прийоми та інші засоби розвитку пам'яті.
10. Проблема керування групою дискусією.
11. Мислення як процес розв'язання завдань. Характеристика якостей розуму.
12. Природа, функції, умови появи позитивних і негативних емоцій.
13. Стан стресу, його причини і наслідки.
14. Шляхи виходу зі стресового стану.
15. Сучасний підхід до проблеми темпераменту.
16. Типологія особистості за К. Г. Юнгом.
17. Конституційні теорії темпераменту.
18. Проблема міжособистісної сумісності.
19. Здібності до керівної діяльності.
20. Проблема кохання у працях Е. Фрома.
21. Механізм взаєморозуміння.
22. Засоби впливу людей один на одного.
23. Проблема групової згуртованості.
24. Психологічний клімат трудового колективу.
25. Проблема конфлікту в психології.
26. Засоби поведінки людини у конфліктній ситуації.
27. Проблема колективу в працях А. С. Макаренка.
28. Типи сімейного виховання.
29. Фактори формування особистості.

Креативний рівень: науково-пошукова робота, підсумком якої має стати доповідь на конференцію; проведення емпіричного дослідження; участь в індивідуальному або груповому проекті (10 балів).

Творчі завдання для самостійної роботи

1. Підготувати фрагмент лекції, семінарського заняття для проведення *мікровикладання*.
2. Провести *дослідження* якої-небудь емоції за допомогою спостереження, самоаналізу, інтерв'ю, фото. Написати звіт.
3. Провести один з відомих у психології *експериментів* на виявлення закономірностей соціальної перцепції, атракції. Написати звіт.
4. Виготовити *наочно-ілюстративні* матеріали до курсу з дисципліни «Психологія» (таблиці, схеми, рисунки, презентаційні матеріали, аудіо-, відеозапис тощо).

Теми досліджень, проектів та доповідей на студентські наукові конференції

1. Споживання як проблема психологічного дослідження.
2. Основні напрями психології торгівлі.
3. Психологічний аналіз механізмів психологічного впливу на людину.
4. Вікові особливості поведінки споживачів.
5. Виховання в молоді культури споживання.
6. Меркантильність як риса особистості.
7. Маніпулятивні способи психологічного впливу на людину.
8. Способи протистояння маніпулятивному впливу.
9. Міжособистісна атракція: закономірності виникнення та методи дослідження.
10. Ненасильницькі методи управління поведінкою людини.
11. Психологія та педагогіка толерантності.
12. Психічний стан студентів.
13. Гуманістична педагогіка: теорія і практика.
14. Економічна психологія: огляд основних проблем та перспектив розвитку.

Порядок підготовки реферативної доповіді для участі в семінарі-дискусії

Для більш поглибленого засвоєння навчальної дисципліни, пізнання актуальних теоретичних, методичних і практичних проблем психології та педагогіки, в якості одного з провідних елементів самостійної роботи передбачається підготовка письмової реферативної доповіді. Її основною метою є критичний аналіз наукових, методичних і прикладних проблем, обґрунтування особистих висновків і пропозицій щодо дискусійних аспектів актуальної проблематики дисципліни.

Роботу обов'язково слід особисто захистити на семінарі або на консультації. Необхідно подати список використаної літератури, оформлений за бібліографічними вимогами.

Реферативна доповідь повинна мати певну логічну побудову, послідовність та завершеність дослідження відповідного кола питань.

Вимоги до змісту та оформленню реферату, проекту, наукової роботи

Рекомендована структура реферативної роботи, проекту:

1. Титульний аркуш.
2. Зміст роботи.
3. Вступ: розкриття актуальності теми, постановка проблеми,

формулювання мети, гіпотези, завдань, визначення об'єкта і предмета дослідження, характеристика методів.

4. Основна частина: послідовне розкриття теми, аналіз наукової літератури, з обов'язковим посиланням на джерело інформації. Якщо проведено практичне дослідження – слід описати завдання, процедуру, результати. Таблиці, анкети, дані, розрахунки навести у додатках.

5. Заключна частина: короткий огляд роботи, перспективи, висновки, рекомендації.

6. Додатки: таблиці, схеми, анкети, тести, схеми спостережень.

7. Список використаної літератури.

Реферативна доповідь має бути написана від руки або у вигляді машинописного тексту чи комп'ютерного набору на 10–12 аркушах (не включаючи додатки). Наукова робота на конференцію має більший обсяг – до 30 сторінок.

Основні висновки, результати дослідження, прикладні матеріали обговорюються на семінарському занятті та ураховуються при визначенні остаточної поточної оцінки з дисципліни.

КАРТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТА

№ з/п	Назва теми	Обов'язкові види самостійної роботи студентів	Форми контролю та звітності
1	Тема 1. Психологія як наука та практика	<i>Підготовка до семінару № 1 за планом семінарських занять</i>	Оцінювання активності роботи студента на семінарському занятті, опитування, тестування, перевірка правильності виконання завдань
2	Тема 2 Пізнавальні психічні процеси	<i>Підготовка до семінару № 2 за планом семінарських занять</i> Письмове практичне завдання № 1 Проаналізуйте вплив реклами на пізнавальні психічні процеси споживача.	Оцінювання активності роботи студента на семінарському занятті, опитування, тестування. Перевірка та захист письмового практичного завдання № 1
3	Тема.3 Емоційно-вольова сфера особистості	<i>Підготовка до семінару № 3 за планом семінарських занять.</i> Письмове практичне завдання № 2 Проведіть дослідження однієї з основних емоцій людини.	Оцінювання активності роботи студента на семінарському занятті, опитування, тестування. Перевірка та захист письмового практичного завдання № 2
4	Тема 4 Індивідуально-психологічні особливості особистості	<i>Підготовка до семінару № 4 за планом семінарських занять.</i> Письмове практичне завдання № 3 Вивчіть одного зі студентів навчальної групи та складіть психолого-педагогічну характеристику на нього	Оцінювання активності роботи студента на семінарському занятті, опитування, тестування. Перевірка та захист письмового практичного завдання № 3

№ з/п	Назва теми	Обов'язкові види самостійної роботи студентів	Форми контролю та звітності
5	Тема 5 Діяльність особистості	<p><i>Самостійне вивчення питань теми із написанням опорного конспекту:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Діяльність та її структура. 2. Мотивація діяльності. 3. Види діяльності. <p>Письмове практичне завдання № 4</p> <p>Проведіть психологічний аналіз Вашої майбутньої професійної діяльності за фахом підготовки.</p>	<p>Подання опорного конспекту на перевірку</p> <p>Перевірка та захист письмового практичного завдання № 4</p>
6	Підготовка до модульної контрольної роботи № 1		Модульна контрольна робота
7	Тема 6 Поведінка особистості в групі	<i>Підготовка до семінару № 5 за планом семінарських занять</i>	Оцінювання активності роботи студента на семінарському занятті, опитування, тестування
8	Тема 7 Психологія спілкування	<p><i>Самостійне вивчення питань теми із написанням опорного конспекту:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Поняття, види, структура та функції спілкування. 2. Спілкування як обмін інформацією. 3. Характеристика процесу та механізмів пізнання людьми один одного. 	Подання опорного конспекту на перевірку
9	Тема 8 Компетентність у спілкуванні	<p><i>Підготовка до семінару № 6 за планом семінарських занять</i></p> <p>Письмове практичне завдання № 5: «психологічний переклад»</p> <p>За допомогою формули «Я-висловлювання» перефразуйте оціночні критичні судження в безоціночні критичні зауваження</p>	<p>Оцінювання активності роботи студента на семінарському занятті, опитування, тестування</p> <p>Перевірка та захист письмового практичного завдання № 5</p>

№ з/п	Назва теми	Обов'язкові види самостійної роботи студентів	Форми контролю та звітності
10	<p>Тема 9 Психологічний аналіз конфлікту</p>	<p><i>Підготовка до семінару № 7 за планом семінарських занять.</i> Письмове практичне завдання № 6 Опишіть відому Вам конфліктну ситуацію і проведіть її аналіз за схемою: 1) учасники конфлікту; 2) об'єкт і причина конфлікту; 3) вид конфлікту; 4) поведінка учасників конфлікту, використана ними стратегія; 5) результати і наслідки конфлікту</p>	<p>Оцінювання активності роботи студента на семінарському занятті, опитування, тестування.</p> <p>Перевірка та захист письмового практичного завдання № 6</p>
11	<p>Тема 10 Педагогіка як наука</p>	<p><i>Самостійне вивчення питань із написанням опорного конспекту:</i> 1. Виникнення та історія розвитку педагогіки. 2. Галузі педагогіки. 3. Завдання та значення педагогіки</p>	<p>Подання опорного конспекту на перевірку</p>
12	<p>Тема 11 Теорія і методика навчання</p>	<p><i>Самостійне вивчення питань із написанням опорного конспекту:</i> 1. Сутність, структура, функції навчання 2. Принципи навчання. 3. Методи навчання Письмове практичне завдання № 7 За допомогою методики «Анкета студента» зробіть моніторинг власної учбової діяльності. Дайте якісну оцінку ефективності кожного з чотирьох компонентів вашої учбової діяльності, складіть план удосконалення свого навчання</p>	<p>Подання конспекту на перевірку</p> <p>Перевірка та захист письмового практичного завдання № 7</p>

№ з/п	Назва теми	Обов'язкові види самостійної роботи студентів	Форми контролю та звітності
13	<p>Тема 12 Теорія і методика виховання</p>	<p><i>Підготовка до семінару № 8 за планом семінарських занять.</i></p> <p>Письмове практичне завдання № 8.</p> <p>Зберіть матеріали про студентський колектив (за вибором) і складіть на нього психолого-педагогічну характеристику</p>	<p>Оцінювання активності роботи студента на семінарському занятті, опитування, тестування, аналіз педагогічних ситуацій.</p> <p>Перевірка та захист письмового практичного завдання № 8</p>
14	Підготовка до модульної контрольної роботи № 2		Модульна контрольна робота

ПОРЯДОК І КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ

Методика викладання дисципліни, як необхідний елемент, включає різні форми контролю за навчально-пізнавальною діяльністю студентів. Контроль виконує важливі функції, його головними *цілями* є: 1) *освітня* – перевірка корисна для того, хто відповідає, і для усієї студентської групи. Слухаючи відповіді товариша, студенти зв'язують з нею свої знання, ставлять запитання, доповнюють, що сприяє поглибленню, закріпленню та систематизації знань; 2) *розвивальна* – у процесі перевірки розвивається логічне мислення студентів, зокрема вміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати, систематизувати, а також мовлення, пам'ять, увага, уява; 3) *виховна* – систематичний контроль, діагностування стану успішності сприяє розвитку мотивів до навчання, стимулює відповідальність, цілеспрямованість, дисципліну, критичність і адекватну самооцінку.

За місцем у процесі вивчення дисципліни виділяють поточний та підсумковий контроль.

Поточне оцінювання знань студентів

Завданням поточного контролю є систематична перевірка, оцінювання та облік рівня знань, умінь і навичок студентів під час навчальних занять і з окремих тем дисципліни. Він має діагностувати рівень розуміння та засвоєння певного матеріалу, перевірити сформованість умінь самостійно опрацьовувати тексти, вирішувати практичні завдання, навичок публічно чи письмово представити, захистити певний матеріал, точку зору, свій варіант розв'язання задачі.

Поточний контроль з дисципліни «Психологія» здійснюється у *формі* усного опитування, тестування, захисту або перевірки представлених студентом результатів домашніх контрольних робіт, індивідуальних навчально-дослідних робіт (проектів), підсумкових модульних контрольних робіт.

Об'єктами поточного контролю є: відвідування і активна робота студента на семінарських заняттях протягом семестру, результати виконання модульних контрольних робіт, підготовка та захист індивідуальних навчально-дослідних робіт, правильність розв'язування задач, рівень виконання творчих письмових завдань, участь у наукових конференціях різного рівня та в науково-дослідній роботі кафедри тощо.

Перелік питань і типових завдань, які виносяться на модульну контрольну роботу №1

Теоретичні питання

1. Предмет та завдання психології.
2. Історія становлення предмету психології.
3. Галузі психології.
4. Природа та сутність психіки.
5. Еволюція психіки.
6. Методи психології.
7. Увага.
8. Пам'ять.
9. Відчуття та сприймання.
10. Мислення.
11. Уява.
12. Психологічна характеристика емоційної сфери.
13. Види емоцій, почуттів.
14. Природа та функції волі.
15. Вольові якості особистості, виховання волі.
16. Теорії особистості.
17. Спрямованість особистості
18. Темперамент.
19. Характер.
20. Здібності.
21. Діяльність та її структура.
22. Мотивація діяльності.
23. Види діяльності.

Практичні завдання

1. Розподіліть перелічені психічні явища на групи. Відповідь обґрунтуйте.
2. Розробіть програму дослідження вказаного психічного явища з використанням різних методів.
3. Визначте, про яку форму поведінки тварин йдеться у наведених прикладах. Відповідь обґрунтуйте.
4. Які властивості та закономірності пізнавальних процесів проявляються в описаних випадках. Відповідь обґрунтуйте.
5. Визначте, за допомогою яких прийомів уяви створені представлені образи. Відповідь обґрунтуйте.
6. Надайте психологічний аналіз запропонованій емоції. Опишіть її форми прояву, чуттєву та фізіологічну сторони, механізми виникнення та регулювання, біологічну, соціальну та мотиваційну функції.

7. Запропонуйте питання або ситуаційні завдання за допомогою яких можна було б досліджувати рівень розвитку вольових якостей людини.
8. Проаналізуйте психологічну характеристику людини й визначте тип її темпераменту. Які властивості нервової системи проявилися в цієї людини. Відповідь обґрунтуйте.
9. З наведених ознак виберіть лише ті, які визначають а) тільки гру; б) тільки працю; в) тільки навчання. Відповідь обґрунтуйте.
10. В якому з наведених прикладів йдеться про операції, а в якому – про дії. Відповідь обґрунтуйте.
11. В яких прикладах йдеться про а) вміння; б) навички; в) звички. Відповідь обґрунтуйте.
12. Складіть схему психологічної характеристики групи. Поясніть за якими ознаками будете визначати рівень розвитку групи.

Перелік питань і типових завдань, які виносяться на модульну контрольну роботу № 2

Теоретичні питання

1. Поняття групи, види груп.
2. Аналіз взаємовідносин у малій групі.
3. Конформізм і груповий тиск.
4. Психологічні ознаки колективу.
5. Поняття структура та функції спілкування.
6. Види спілкування
7. Спілкування як обмін інформацією.
8. Характеристика процесу та механізмів пізнання людьми один одного.
9. Підходи до визначення компетентності у спілкуванні та технологій її формування.
10. Механізми психологічного впливу.
11. Вміння слухати, види слухання.
12. Ефективний зворотний зв'язок.
13. Елементи аналізу конфлікту.
14. Психологічні класифікації видів конфлікту.
15. Поведінка людини в конфлікті.
16. Предмет та основні категорії педагогіки.
17. Галузі педагогіки.
18. Завдання педагогіки, її зв'язки з іншими науками.
19. Сутність, структура, функції навчання
20. Принципи навчання.

21. Методи навчання
22. Мета та зміст виховання.
23. Принципи виховання.
24. Форми, методи та прийоми виховання.
25. Проблема періодизації психічного розвитку людини.

Практичні завдання

1. Проаналізуйте текст. Визначте, про яку психологічну проблему йдеться. Чим викликана описана ситуація. Запропонуйте більш ефективну модель.

2. Користуючись формулою «Я – висловлювання», переформулюйте запропоноване оціночне судження у без оціночну форму. Поясніть зміст та функцію кожного з 4-х кроків.

3. Проведіть психологічний аналіз запропонованої конфліктної ситуації.

4. Дайте психолого-педагогічну характеристику студентській групі, в якій ви навчаєтесь.

5. Складіть схему психолого-педагогічної характеристики людини, за допомогою якої можна було б визначити рівень її вихованості. Поясніть, на які критерії вихованості ви спираєтесь.

Організація проведення модульної контрольної роботи (МКР)

Після закінчення вивчення модулю студенти пишуть модульну контрольну роботу, оцінка за яку додається до суми отриманих студентом упродовж семестру балів.

Підсумкова модульна робота, як правило, *складається з трьох частин*: 1) дидактичний тест; 2) розгорнута письмова відповідь на одне з теоретичних питань, у відповіді на яке треба показати знання основної рекомендованої літератури; 3) психологічна задача або практичне завдання, розв'язання яких треба пояснити та обґрунтувати (зразкові приклади розв'язування задач див. у виданні: *М'ясоїда П. А. Задачі з курсу загальної психології : навч. посіб. – К. : ВШ, 2000. – С. 176–181*).

Студент має право один раз виконувати повторно МКР, оцінену «незадовільно».

Приклад розв'язування задачі

ЗАДАЧА. Учням було запропоновано вивчити напам'ять два оповідання, рівні за обсягом і ступенем складності. Перше зачитувалося після попередження, що перевірка відбудеться наступного дня, друге слід було запам'ятати надовго. Однак в обох випадках ефективність запам'ятовування перевірили через чотири тижні. *Яке оповідання учні запам'ятають краще? Чому?*

РОЗВ'ЯЗУВАННЯ

«Очевидно, йдеться про такий процес пам'яті, як запам'ятовування, а, судячи з інструкцій, отриманих учнями, в обох випадках мало місце довільне запам'ятовування, тобто таке, що підпорядковане свідомо поставленій меті. Проте зміст такої мети був різним, що, напевно, й зумовило рівень ефективності запам'ятовування.

Відомо, що довільне запам'ятовування залежить від багатьох чинників: раціональних прийомів запам'ятовування (виокремлення смислових одиниць, знаходження зв'язків між ними, систематизація їх на основі асоціацій); способів повторення (частковий, цілісний, комбінований); характеру мнемічної спрямованості на запам'ятовування. Така спрямованість справляє безпосередній вплив на характер запам'ятовування, його способи, результати. Можна стверджувати, що в умовах задачі йдеться про залежність довільного запам'ятовування від змісту мнемічної спрямованості.

Дослідник психології пам'яті О. О. Смирнов визначає різні типи мнемічної спрямованості: на ту чи іншу повноту запам'ятовування, певну чіткість запам'ятовування, послідовність подачі матеріалу, міцність запам'ятовування, час відтворення. Умовами задачі передбачено відмінності у мнемічній спрямованості на час відтворення: перше оповідання треба було відтворити на наступний після запам'ятовування день, друге – в невизначеному майбутньому. Такі відмінності не могли не спричинити різну продуктивність запам'ятовування. Спрямованість «завчити оповідання надовго» забезпечила, напевно, тривале зберігання матеріалу в пам'яті, тоді як спрямованість «на наступний день» – нетривале. Тому можна дійти висновку, що перше оповідання учні завчать гірше, ніж друге.

Неприпустимо мотивувати необхідність запам'ятати матеріал формою контролю його засвоєння (оцінкою, контрольною роботою, екзаменом тощо). У цьому разі матеріал зберігатиметься в пам'яті доти, доки він буде потрібним для пред'явлення, після чого почнуть діяти інтенсивні процеси забування.»

(За виданням: М'ясоїд П. А. Задачі з курсу загальної психології. – С. 178–179; скорочено)

Зразок завдання до модульної контрольної роботи з «Психології і педагогіки»

Полтавський університет економіки і торгівлі
Кафедра культурології та історії

Модульна контрольна робота №1
ВАРІАНТ № 1

Частина I. Тестовий контроль знань

Інструкція. Оберіть **одну** правильну відповідь, впишіть її літеру в бланк відповідей або допишіть потрібні слова в завданнях на доповнення.

1. Головними формами прояву та існування психіки є психічні...:

- а) процеси, факти, стани;
- б) процеси, стани, властивості;
- в) факти, процеси, властивості;
- г) властивості, стани, реакції.

2. Який етап наукового дослідження слідує після збирання фактичних даних?

впишіть)

3. Головними компонентами переконання є:

- а) когнітивний, мотиваційний, операційний;
- б) емоційний, мотиваційний, поведінковий;
- в) мотиваційний, когнітивний, поведінковий;
- г) когнітивний, емоційний, поведінковий.

4. Людей, які перекладають відповідальність на інших або на незалежні від них обставини чи долю, називають:

- а) екстерналами;
- б) інтровертами;
- в) інтерналами;
- г) меланхоліками;
- д) особистостями;
- е) екстравертами.

Частина 2. Розкрийте теоретичне питання

1. Предмет психології.

Частина 3. Розв'яжіть задачу

У якому з наведених прикладів виділено операції, а в якому – дії? Дайте обґрунтовану відповідь.

а) щоб обточити деталь на металорізному верстаті, робітник спочатку повинен установити заготовку; закріпити різальний інструмент, налагодити верстат відповідно до виробничого завдання;

б) під час навчання роботи на металорізному верстаті учні виконують спеціальні вправи на установку заготовки, закріплення різального інструмента і налагодження верстата.

Підсумкове оцінювання знань студентів

Якщо студент протягом семестру набрав менш ніж «60» балів, або хоче підвищити свій рейтинг, він має скласти екзамен або ПМК за білетом.

Порядок проведення екзамену (ПМК) і критерії оцінювання знань

За вибором викладача екзамен (ПМК) проводиться у письмовій або усній формі.

Білет для проведення підсумкового модульного контролю містить чотири завдання, відповідь на кожне з яких оцінюється за шкалою від 10 до 0 балів.

9-10 балів за відповідь на одне питання ставиться, якщо вона є теоретично правильною, обґрунтованою, вичерпною, матеріал викладено в логічній послідовності та в повному обсязі, всі пояснення правильні; питання подається як наукова проблема, з наведенням прізвищ учених, що її розробляли.

7-8 балів ставиться, якщо відповідь студента є теоретично правильною, обґрунтованою, вичерпною, матеріал викладено в логічній послідовності та в повному обсязі, всі пояснення правильні; питання подається як пояснення психічного або педагогічного явища або закону, але без посилань на наукові дискусії.

5-6 балів ставиться, якщо відповідь в основному правильна, студент володіє матеріалом, але припускається незначних помилок у формулюванні термінів, категорій, у поясненнях тощо, тобто відповідь правильна, але недостатньо обґрунтована.

3-4 бали ставиться, якщо відповідь студента частково правильна, він володіє матеріалом, але припускається значних помилок у формулюванні термінів, категорій, у поясненнях тощо, тобто відповідь лише частково правильна і недостатньо обґрунтована.

1-2 бали ставиться, якщо відповідь цілком неправильна, але допущені грубі помилки, які свідчать про те, що студент не володіє відповідним матеріалом.

0 балів ставиться, якщо відповідь відсутня.

Сумарні результати іспиту оцінюються в діапазоні від 0 до 40 балів.

Критерії оцінювання рівня знань за чотирибальною національною шкалою

Оцінка «відмінно»

Студент має систематизовані та глибокі знання навчального матеріалу, вміє без помилок виконувати практичні завдання, які передбачені програмою дисципліни, засвоїв основну й ознайомився з додатковою літературою, викладає матеріал у логічній послідовності, робить узагальнення й висновки, наводить практичні приклади у контексті тематичного теоретичного матеріалу.

Оцінка «добре»

Студент повністю засвоїв навчальний матеріал, знає основну літературу. Вміє виконувати завдання, викладає матеріал у логічній послідовності, робить певні узагальнення й висновки, але не наводить практичних прикладів у контексті тематичного теоретичного матеріалу або допускає незначні помилки у формулюванні термінів, категорій, незначні помилки у поясненнях при вирішенні практичних завдань.

Оцінка «задовільно»

Студент засвоїв навчальний матеріал не в повнім обсязі, дає неповну відповідь на поставлені теоретичні питання, допускає грубі помилки при розв'язуванні практичних завдань.

Оцінка «незадовільно»

Студент не засвоїв навчальний матеріал, дає неправильні відповіді на поставлені теоретичні питання, не вміє або неправильно пояснює, обґрунтовує розв'язування практичних завдань.

Порядок вирішення спірних питань

Студент, який не погоджується з оцінкою, має право звернутися до викладача та отримати обґрунтоване пояснення. У випадку незгоди студента з рішенням викладача він може звернутися з письмовою апеляцією до завідувача кафедри в день оголошення результатів. Завідувач кафедри і викладач мають розглянути апеляцію в присутності студента протягом двох днів з дня її подання та прийняти остаточне рішення щодо оцінки. У результаті апеляції оцінка не може бути зменшена. Якщо студент не звернувся з апеляцією в установлений термін, то оцінка, виставлена викладачем, є остаточною.

Зразок білета

для екзамену (ПМК) з «Психології і педагогіки»

Полтавський університет економіки і торгівлі

Кафедра культурології та історії

Білет № 1

I. Розкрийте теоретичні питання (по 10 балів за кожне)

1. Методи психології.
2. Етапи розвитку групи.
3. Предмет та завдання педагогіки..

II. Розв'яжіть задачу (10 балів)

Проаналізуйте подану нижче психолого-педагогічну характеристику людини, визначте тип її темпераменту. З'ясуйте, які властивості нервової системи описані в цій характеристиці. Дайте об-

грунтовану відповідь.

«Учень 6 класу Василь Н. дуже вразливий і запальний. Трапляються емоційні зриви, коли зачіпають його самовпевненість. Зробивши помилку в зошиті під час написання контрольної роботи, він одразу ж вирвав аркуш, порвав його на дрібні шматочки і демонстративно кинув під парту. Заспокоївшись після цього, шкодував про вчинене.

Пізнавальні психічні процеси в ньому відбувається швидко й енергійно. Мова виразна, емоційна. Дуже швидкий і енергійний в рухах, любить при цьому показувати свою фізичну силу. Часто виступає як ініціатор колективних спортивних ігор, претендуючи в них зайняти роль лідера. Зміна настрою відбувається дуже різко і швидко. Засвоює новий матеріал уроку швидко й правильно, але через поспіх дає плутані відповіді».

**Система нарахування балів з дисципліни
«Психологія і педагогіка»**

Компонент	Параметри оцінювання	Оціночні нормативи
1. Лекція	Присутність на лекційному занятті	0,5 бала за відвідування кожної лекції (за умов дисциплінованої поведінки)
	Присутність на семінарі	1 бал за відвідування кожного семінару (пасивна участь)
2. Семінарське заняття	Виступ із питанням за планом	2 бала – за «відмінно» або «добре»; 1 бал – за «задовільно»; 0 балів – за «незадовільно»
	Доповнення до виступу, активна участь в обговоренні питань	1 бал
	Мікровикладання, презентація	3 бали
	Відповіді при фронтальному опитуванні	0,5 бала за кожну повну відповідь
	Виконання завдань, практичних вправ	1–2 бали
	Участь у діловій грі	1–2 бали
	Поточні контрольні роботи, тестування	2 бала – за «відмінно» або «добре»; 1 бал – за «задовільно»; 0 балів – за «незадовільно»
	Підготовка і захист рефератів	3–5 б.
3. Самостійна та індивідуально-консультаційна робота	Виконання письмових практичних завдань за навчальним планом	2 бали – за «відмінно», «добре»; 1 бал – за «задовільно»; 0 балів – за «незадовільно»
	Виконання творчих завдань за вибором	1–2 бали
	Участь у наукових гуртках	5–10 балів
	Участь у розробці та оформленні науково-методичних матеріалів до дисципліни	3–10 балів

	Доповіді та повідомлення на наукових конференціях	5 балів – конференція на потоці; 10 балів – на внутрівузівській; 15 балів – на міжвузівській
	Публікації в наукових виданнях	10 балів – у співавторстві; 20 балів – самостійна
4. Модульна контрольна робота	<i>4.1. Тестова частина</i>	<i>мах 5 балів</i>
	<i>4.2. Розгорнута відповідь на одне з контрольних питань модуля</i>	<i>мах 3 балів</i>
	<i>4.3. Вирішення психологічної задачі</i>	<i>мах 2 балів</i>
5. Підсумковий контроль	Екзамен або ПМК	<i>мах 40 балів</i>

Система нарахування *штрафних* балів за формами робіт

Форма роботи	Вид порушень	Бали
Навчальна	1. Порушення термінів підготовки	-50 %
	2. Порушення дисципліни (запізнення, користування мобільним телефоном, несанкціоновані розмови тощо)	<i>бали за присутність не додаються</i>
Самостійна	1. Порушення термінів виконання обов'язкових завдань	-10 % за добу
Індивідуально-консультативна	1. Порушення термінів виконання індивідуальних завдань за вибором	-5 % за добу
	2. «Плагіат»	-100 % (робота не зараховується)

Загальна підсумкова оцінка з дисципліни

Загальна підсумкова оцінка з дисципліни складається з суми балів за результати поточного контролю знань та за екзамен (ПМК). У разі, коли відповідь студента на екзамені оцінена в суму менше, ніж 11 балів, він отримує незадовільну оцінку за екзамен (тобто «0» балів) і загальна підсумкова оцінка включає лише результати поточного контролю.

До екзаменаційної відомості вносяться в балах сумарні результати поточного контролю та екзамену – **загальна підсумкова оцінка**.

Академічні успіхи студента визначаються за допомогою системи оцінювання, що використовуються у ПУЕТ з обов'язковим переведенням оцінок до національної шкали та шкали ECTS в такому порядку:

Таблиця 14

Шкала нарахування підсумкових балів

Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за бальною шкалою, що використовується в ПУЕТ	Оцінка за 4-бальною шкалою	Якісні критерії оцінки знань
A	90 – 100	5 (відмінно)	Глибокі знання, можлива незначна кількість помилок
B	82 – 89	4 (дуже добре)	Міцні знання з можливими кількома помилками
C	74 – 81	4 (добре)	Добрі знання з можливими кількома помилками
D	64–73	3 (задовільно)	Непогані знання, але є значна кількість недоліків
E	60 – 65	3 (задовільно достатньо)	Неповні знання і значна кількість недоліків
FX	35–59	2 (незадовільно з можливістю повторного складання)	Недостатні знання, слабо засвоєний матеріал, невміння самостійно викласти його зміст
F	0 – 34	2 (незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни)	Невміння осмислити зміст дисципліни і публічно чи письмово представити його

Список рекомендованої літератури

Основна література

1. Ануфрієва Н.М. Соціальна психологія: навч. посіб. / Н.М.Ануфрієва, Т.М.Зелінська, Н.О.Єрмакова. – К.: Каравела, 2009. – 216 с.
2. Варій М. Й. Основи психології і педагогіки: навч. посіб. / М. Й. Варій, В. Л. Ортинський – 2-ге вид. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 376 с.
3. Волкова Н. П. Педагогіка: навч. посіб. / Н. П. Волкова. – 3-те вид., стер. – К.: Академвидав, 2009 – 616 с.
4. Кузьмінський А.І. Педагогіка: підручник / А.І. Кузьмінський, В.Л. Омеляненко. – К.: Знання, 2007. – 447 с.
5. М'ясоїд П.А. Задачі з курсу загальної психології: навч. пос. / П.А. М'ясоїд.– К.: «Вища школа», 2000. – 183 с.
6. Максименко С.Д. Загальна психологія : навч. посіб. / С.Д. Максименко. – 3-е вид., перероб. та доп. – К.: ЦУЛ, 2008. – 256 с.
7. Методологічні та теоретичні проблеми психології: Навч. посіб. / М.С.Корольчук, Ю.Л.Трофімов, В.І.Осьодло та ін.. – К.: Ніка-Центр, 2008 – 336 с.
8. Москаленко В.В. Психологія соціального впливу: навч. пос. / В.В.Москаленко. – К.: Центр учбової літератури, 2007 – 448 с.
9. Національна доктрина розвитку освіти // Освіта. – №26. – 2002. – с. 2 – 4.
10. Новые педагогические и информационные технологии в образовании / Под ред. Е.С.Полат. – М.: Академия, 2002. – 272 с.
11. Пальчевський С. С. Педагогіка : навч. посіб. / С. С. Пальчевський. – К.: Каравела, 2007. – 576 с.
12. Пашукова Т. І. Практикум із загальної психології / Т.І. Пашукова, А.І. Допіра, Г.В. Дьяконов. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2006. – 203 с.
13. Психологія: підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л. Трофімова. – 5-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005 – 560 с.
14. Степанов О. М. Основи психології та педагогіки : навч. посіб. / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2005. – 520с.

Додаткова література

15. Атватер И. Я Вас слушаю: Советы руководителю как правильно слушать собеседника / И. Атватер. – М. : Экономика, 1988. – 111 с.
16. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию : курс лекций / Ю. Б. Гиппенрейтер. – М.: МГУ, 2004. – 320 с.
17. Дуткевич Т. В. Практична психологія: Вступ у спеціальність : навч. посіб. / Т. В. Дуткевич, О. В. Савицька. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 256 с.
18. Изард К. Э. Психология эмоций; пер. с англ. / К. Э. Изард. – С.Пб. : Питер, 2000. – 464 с.
19. Карнеги Д. Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей / Д. Карнеги. – К.: Наук. думка, 1989. – 224 с.
20. Копець Л. В. Психологія особистості : навч. посіб. / Л. В. Копець. – К.: Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2007. – 460 с.
21. Корнелиус Х. Выиграть может каждый / Х. Корнелиус, Ш.Фэйр. – М.: Стрингер, 1992. – 214 с.
22. Марушкевич А.А. Основы педагогіки: навчальний посібник / А.А.Марушкевич. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2007 – 123 с.
23. Методологічні та теоретичні проблеми психології : навч. посіб. / М. С. Корольчук, Ю. Л. Трофімов, В. І. Осьодло та ін. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 336 с.
24. Роменець В.А. Історія психології: ХІХ – початок ХХ століття: навч. посіб. / В.А. Роменець. – К.: Либідь, 2007 – 832 с.
25. Русинка І. І. Психологія : навч. посіб. / І. І. Русинка. – К. : Знання, 2007. – 367 с.
26. Сидоренко Е.В. Тренинг впливання и протистояння впливанню / Е.В. идоренко. – С.Пб.: Речь, 2002. – 256 с.
27. Тодорова І. С. Психодіагностика : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни за кредитно-модульною системою / І. С. Тодорова, І. Г. Тітов. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008; [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.uccu.org.ua>.
28. Фрейджер Р. Личность. Теории, упражнения, эксперименты; пер. с англ. / Р. Фрейджер, Д. Фейдимен – С.Пб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 608 с.
29. Шостром Э. Анти–Карнеги, или Человек–манипулятор; пер. с англ. / Э. Шостром. – Мн : ТПЦ «Полифакт», 2006. – 128 с.

Електронні ресурси

1. Сайт кафедри культурології та історії ПУЕТ (методичне забезпечення дисципліни) [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.culture.uccu.org.ua>.
2. Повнотекстові підручники з психології [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psylib.kiev.ua>.
3. Психологічна газета [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://glavnyk.com.ua/PG.htm>.
4. Журнал практической психологии и психоанализа [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://psyjournal.ru/index.php>.
5. Психодіагностичні методики [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://vch.narod.ru/full_test.htm.
6. Психологічний словник, психологічний практикум та тестування знань з психології [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://psi.webzone.ru/>.

<i>25 психологів, яких найчастіше цитують у наукових виданнях</i>		
Ранг	Прізвище	Частота цитування
1.	Freud, Sigmund	13,890
2.	Piaget, Jean	8,821
3.	Eysenck, H. J.	6,212
4.	Winer, B. J.	6,206
5.	Bandura, Albert	5,831
6.	Siegel, S.	4,861
7.	Cattell, Raymond B.	4,828
8.	Skinner, B. F.	4,339
9.	Osgood, Charles E.	4,061
10.	Guilford, J. P.	4,006
11.	Campbell, Donald T.	3,969
12.	Festinger, Leon	3,536
13.	Miller, George A.	3,394
14.	Bruner, Jerome S.	3,279
15.	Cronbach, Lee J.	3,253
16.	Erikson, Erik H.	3,060
17.	Edwards, A. L.	3,007
18.	Rotter, Julian B.	3,001
19.	Byrne, Donn	2,904
20.	Kagan, Jerome	2,901
21.	Wolpe, Joseph	2,879
22.	Rosenthal, Robert	2,739
23.	Underwood, Benton J.	2,686
24.	Paivio, Allan	2,678
25.	Rokeach, Milton	2,676

http://edtech.tph.wku.edu/_shaggblo/jcl.htm

25 психологів, яких найчастіше цитують у навчальних виданнях		
Ранг	Прізвище	Частота цитування
1	Freud, Sigmund	560
2	Skinner, B. F.	310
3	Bandura, Albert	303
4	Piaget, Jean	240
5	Rogers, Carl	202
6	Schachter, Stanley	200
7	Harlow, Harry F.	175
8	Brown, Roger	162
9	Miller, Neal E.	154
10	McClelland, D. C.	153
11	Erikson, Erik H.	151
12	Milgram, Stanley	146
13	Seligman, Martin E. P.	143
14	Maslow, Abraham	142
15	Bower, Gordon H.	138
16	Kohlberg, Lawrence	128
17	Watson, John B.	127
18	Allport, Gordon W.	124
19	Festinger, Leon	121
20	Loftus, Elizabeth F.	120
21	Zajonc, R. B.	118
22	Pavlov, Ivan P.	117
23	Kagan, Jerome	116
24.5	Sternberg, Robert J.	114
24.5	Mischel, Walter	114

http://edtech.tph.wku.edu/_shagblo/tcl.htm

